

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԿՐՈՒԹԵԱՐԵ
ԵՐՈՒԱՆԴ Լ.Ա.Լ.ԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XIII Գ Ի Ր Բ

1906 թ. № 1

ԹԻՓԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԵՐՄԷՍ» ՄԱԴԱԹԵԱՆ ՓՈՂ. № 5

1 9 0 6

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՐԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ
ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XIII Գ Ի Ր Բ

1906 Թ. № 1

10

ԹԻՓԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԵՐՄԷՍ» ՄԱԴԱԹԵԱՆ ՓՈՂ. № 5

1906

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ. Մ. Աբեղեանի	5— 36
ՍՍՍՄԱՅ ԾՌԵՐ. Նոր-Բայազետի բարբառով Ե. Հալայեանի	37— 82
ԱԼԱՇԿԵՐՏ. Բանաւոր գրականութիւն Գ. քհն. Նրժդեհեանի	83— 86 ✓
ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ. Աշուղական արուեստը. Գ. Լեւոնեանի	87—112
✓ ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԻՔԸ. Սամուէլեանի	112—130 ✓
ՊՌՈՅԳ ԵՒ ՏՈՒԱՅՐ. Կ. Կոստանեանի	131—138
ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ. Ազգագրութիւն. Ե. Հալայեանի	139—166
ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱՒԱՌ. Բնագրութիւն. Ե. Հալայեանի	167—198 ✓
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ. Բնագրութիւն, պատմական տեսութիւն, Ե. Հալայեանի	199—226
ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐԵԱՆ. Խ. Յարութիւնեանի	227—228
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

1) Ներսէս Ե. կաթողիկոս. 2) Ղ. Լազարեան. 3) Պարսկահայոց 1828 թ. գաղթականութիւնը Ղ. Լազարեանի առաջնորդութեամբ. 4) Նախիջևան քաղաքը. 5—10) Նախիջևանում գտնուած հնագիտական իրեր. 11) Երաժշտական գործիքներ. 12) Հեքեաթ ասող պապիկը. 13) Սեանայ կղզին ու վանքը 14) Նահապետական հայ գերդաստան:

AZGAGRAKAN HANDESS

Revue ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

X ANNEE

1906. № 1.

Sommaire

Recherches sur l'épopée populaire arménienne, par M. Abeghian.

«Sasma Zrer», épopée populaire arménienne, par E. Lalayantz.

Précis de poésie populaire d'Alaschkert, par Njdéhian.

Les bardes populaires arméniens par Levonian.

Le culte des ancêtres chez les arméniens, par Samouélian.

Dos et donatio chez les arméniens, par Costanian.

Les arméniens du district de Charour-Daralaghuz, notes ethnographiques, par E. Lalayan.

Le district de Novo-Bayazèt, notes topographiques, par Lalayan.

Le district de Nakhitchévan, notes topographiques et historiques, par Lalayan.

Adresse. Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess», Tiflis, (Caucase).

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԷՊԸ

Մ. ԱՔԵՂԵԱՆԻ

Ա.

ՎԷՊԻ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

Վէպի պատմութեանը վէպի բնագիրներն են. ուստի բընական է, որ ամենից առաջ այդ բնագիրներն ու իրենց պատմութիւնը տեսնենք:

Մեր նոր վէպի մասին, որքան մեզ յայտնի է, ամենից առաջ յիշատակութիւն անում է Ղ. Իսճիճեան իւր «Նոր Հայաստան» գրքի մէջ¹⁾. Նա Կաղզուան գաւառի մէջ դնելով «Խանտուտի ձոր» և «Խանտուտի բերդ» աւելացնում է. «է բերդ ի համանուն ձորավայրի, զոր այսպէս կոչեցեալ ասին յանուն քեռ թագաւորի ուրուք ի մերոց՝ որ բնակեցաւ աստէն. զորոյ զպատմութիւն նման պատմութեան Տիգրանուհայ յօդեն»։ Դժբաղդարար Իսճիճեանից աւելի բան չենք իմանում. գոնէ համառօտ բովանդակութիւն բերած լինէր: Բայց այդ չէր կարելի սպասել մի ժամանակ, երբ դեռ ոչ միայն մեղնում, այլ և ներդաշնակ ժողովրդական բանահիւսութեան արժանաւոր գնահատութիւն: Մօտ եօթնասուն տարի պիտի անցնէր Իսճիճեանից, որ նոր ուշադրութեան առնուէր մեր վէպը:

1). Գարեգին Սրուանձտեանը, մեր բանահաւաքների ռահվրան, առաջին անգամ 1874 թուին Կ. Պոլսում հրատարակում է մեր վէպի մի պատմութեան մի գրքոյկի մէջ, որի վերնագիրն է «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ»:

Սրուանձտեանը, ինչպէս յառաջաբանի մէջ յայտնում է, երեք տարի հետամուտ է եղել «վէպը» ձեռք բերելու, բայց ոչ ոք չէ գտել, որ ամբողջապէս գիտենար: Վերջապէս յաջողուել է իրեն

1) Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Մասն առաջին, Ասիա. Հատոր Ա. Վենետիկ 1806 թ. եր. 121.

«Մեոյ դաժեսի Առնիստ գեղի երեսփոխան պ. Կրպոյին» պատմել տալ: Առնիստ գիւղը, գրում է Սրուանձտեան, թէպէտև Մշոյ կը պատկանի, բայց Բաղէեոյ մօտ է, ուստի և լեզուի մէջ Բաղէշոյ բառեր էլ կան. «Ընդհանրապէս Խոյթայ և Չուխուրայ գեղերու հայոց լեզուն այս տիպն ունի»:

Սրուանձտեանն ինքը լաւ գնահատելով ազգագրական նիւթերը՝ գրում է. «Այս գործիս հրատարակութիւնը հասկացողին համար արժէք կունենայ. բայց կարծեմ արհամարհողներ աւելի պիտի լինին և այսպանողներ, ոչ միայն այս գրուածին կտորը, այլ ամբողջ սոյն գրքոյկը, ընդ որ և իմ անձը: Ասոնք չհասկացողներն են»: Բարեբախտաբար Սրուանձտեանը սխալ էր: Ոչ թէ «համբաւքով քսան հոգի և եթ» հաւանեցան նրա գործին, այլ նոյն իսկ չհասկացողները հրապուրուեցան նրա ճարտար լեզուից և նրա մէջ բերած պատմութեան անարուեստ գեղեցկութիւնից: Ամեն կողմից հաւանութիւն ու քաջալերութիւն ստացաւ, մինչև անգամ գրամական նպաստ—սակաւագէտ բան մեր մէջ: Սիրողները յափշտակուեցան այդ գործով, իսկ թերահաւատները, թէպէտ զարմանալով, բայց հաւատացին, որ մեր ազգի մէջ ևս կարող են լինել ժողովրդական վէպեր: Ժողովրդագրական նիւթով զբաղուողի և բարբառների ուսումնասիրողի համար պարզ պիտի լինէր այդ հրատարակութեան մեծ արժէքը և պիտի օգտուէին նրանից¹⁾:

Այս առաջին պատմութեան ճիշդագրութիւնը հետեւեալն է.

Բաղդատու խալիֆան, որ Հայոց Ս. Կարապետի վրայ կռիւ է գալիս, կին է առնում մի գերի հայ աղջիկ, որից ունենում է երկու որդի՝ Աբամելիք և Սանասար: Սրանք շինում են Սասուն: Սանասարն վերադառնում է և հօր տեղն իշխում Բաղդատում. իսկ Աբամելիքը մնում է Սասունում և պսակուելով Կապուտկողու Թագաւորի աղջկայ հետ՝ ունենում է հինգ որդի՝ Յոան Վէգի, Ժնճղափոքրիկ, Ձէնով Ովան, Խոր Գուսան և Դաւիթ: Աբամելիքը տիրում է և՛ Մարին և Մարայ Թագաւորի կնոջից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մարամելիք, այլ և Խլաթի Իբրահիմ աղայի Շումշում խանում կնոջից մի ապօրինի աղջիկ «չինի աչքերով»: Դաւիթը պսակուում է Կաղզուանու ամիրայի աղջկայ՝ Խանդուղ խանումի հետ, որից ունենում է մի որդի՝ անժառանգ և անմահ Մհեր:—

1) Բ. Պատկանեանն այս պատմութեան ուրիշ նիւթերի հետ արտատպում է իւր ժողովածուի մէջ. „Материалы для изученія армянскихъ нарѣчій. Выпускъ II, Мушскій діалектъ“ С. П. Б. 1875. Ս. Մանգլինեանը նոյնը յարմարեցնում է իբրև դասագիրք «Ազգային դիւցազնական աշխարհ», իսկ Գ. Խալաթեանը թարգմանում է ռուսերէն:

Արամելիքի կնոջ հետ Կապուտկոդից Սասուն է գալիս և այստեղ մնում է նաև Գեորգի Թորոս:

2. Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Մհեր: Ինչքան էլ վէպը գնահատողներ կային, սակայն երկար տարիներ նոր պատմութեանը չհրատարակուեցան: Կ. Պոլսեցիները և բուն երկրացիները, որոնց մէջ յայտնի էր եղել վէպը, չէին տալիս և մինչև այժմ էլ չտուին վէպի նոր պատմութե: Իսկ արևելեան հայերի մէջ կարծւում էր թէ անպատճառ պէտք է Մուշ գնալ և տեղում լինել վէպը լսելու համար: Մոռացւում է, որ Մշեցիք և առհասարակ այն կողմերի հայերը շարժական են և բազմաթիւ խմբերով ապրում են նոյն իսկ մեր կողմերում, և թէ նրանցից կարելի է գրի առնել վէպի նոր պատմութեներ:

1886 թուին Ս. Էջմիածնում խմացանք որ ճեմարանի ծառաներից մի Մովսէս հայ, Գեներալից գիւղից, գիտէ վէպը: Գրի առնելով հրատարակեցինք 1889 թուին Շուշիում: Երևան եկաւ, որ վէպը տարածուած է ոչ միայն Մշոյ և Բաղիշոյ կողմերը, այլ և Մոկաց:

Սրուանձտեանի և այս նոր պատմութեի մէջ տարբերութիւնը շատ մեծ էր: Մոկաց բարբառով պատմութեան աւելի բանաստեղծական էր, ներդաշնակ, մասամբ ոտանաւոր, և միջին կային բաւական թւով հատուածներ, որոնք երգւում են. հարուստ էր և նոր դիւցազնական վիպական գծերով և նկարագիրներով. բայց որ գլխաւորն է՝ Դաւթի մասը, ինչպէս ժամանակի մի գրախօս գրում էր, «այնքան ամփոփ է, որ թողնում է մի վերջացրած և զեղարուեստական կողմից միապաղաղ տպաւորութիւն»¹): Աւելացնենք և այն, որ գլխաւոր հերոսն իւր բարոյական արժէքով աւելի բարձր և ազնիւ է քան Սրուանձտեանի պատմութեի մէջ:

Այս նոր պատմութեի ճիւղագրութիւնը շատ պարզ է:

Դաւթի հայրը, որի անունը չկայ, Յոան Վերգոյ և Ջէնով Յովան եղբայրներ են: Դաւթի մայրը մարդու մահից յետոյ գնում է Մարամելիքին: Ջէնով Յովանի կնոջ անունն է Սաւա և անորդի է. Յոան Վերգոն ունի մի որդի՝ Պարոն Աստղիկ: Դաւիթը նշանւում է Չմշիկի Սուլթանի հետ, բայց նրան չի առնում, այլ Խանդութ խաթունին, որից ունենում է մի որդի՝ անժառանգ և անմահ Մհեր: Վերջինիս կինն է Գոհար խաթուն:

3. Գ. Յովսէփեան, Սասմայ ծոնը:—Երկրորդ պատմութեի հրատարակութեամբ վէպի հետաքրքրութիւնը կենդանացաւ. գրքուեցան գրախօսականներ և քննադատութիւններ մեր և ուսանց

թերթերում¹⁾: 1890 թուի ամառը Ս. Էջմիածին հանդիպելով խնդրեցինք մեր աշակերտ և բարեկամ նորընծայ Գարեգին սարկաւազին (այժմ վարդապետ), որ հետաքրքրուէր ժողովրդագրական նիւթերով, առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնել վէպի նոր պատմուածքներ գտնելու մոկացի և մշեցի պանդուխտների մէջ: Սարկաւազը մեծ եռանդով աշխատեց և կարճ ժամանակում ոչ միայն մոկացիներից, այլ և արարանցիներից գրի առաւ շատ ազգագրական նիւթեր, ի թիւս որոց և ժողովրդական վէպի մի քանի պատմուածքներ, որոնց մի մասը «Սանմայ ծուխ» վերնագրի տակ տպագրուեցաւ Թիֆլիսում 1892 թ. Հրատարակչական ընկերութեան հաշուով:

Երևեցաւ ուրեմն, որ վէպը տարածուած է և Ռոճիսոյ հայերի մէջ, յատկապէս Աբաբանցոց, որոնք Մշոյ և Բուլանլիսի կողմերից են գաղթած: Ժողովրդի հետ գաղթել է և վէպը, որ բարեբախտաբար այս նոր հայրենիքում մոռացութեան չի տրուել, այլ նոյն իսկ մասամբ կապուել է նոր տեղագրութեան հետ:

«Սասմայ ծուխ» մէջ տպուած պատմուածքները չորս են: ա. Չամրլուի պատմուածք, որ գրած է Աբարանի Չամրլու գիւղում և որի ձեւագրութիւնը հետեւեալն է.

Սենեքերիմ թագաւորը (հաւանօրէն) քրիստոնեայ կնոջից ունի երկու որդի՝ Մանասար և Ասլիմելիք: Վերջինս նստում է հօր գահի վրայ: Մանասարը պսակւում է մի հայ աղջկայ հետ, որ բերում է Խլաթայ Մելքոն թագաւորը, և ունենում է Առլւծաձև Մհերին: Այս Մհերը Ասլիմելիքի քաղաքում մի որբ և այրի կնոջից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մարամելիք. բայց յետոյ պսակուելով Մանձկերտու բերդի տէր Թեաթորոսի աղջկայ հետ՝ սրանից ունենում է երեք որդի. Յուան Վէզոյ, Փոքրիկ Ծնճղիկ և Դաւիթ: Դաւիթն էլ առնում է Կապուտկոզցի Խանդութ խանումին, որից ունենում է անժառանգ և անմահ Մհերին:

Միւս կողմից Բեճի Թորոսիկը, որ Թեաթորոսի տանից իբրև հարսնաղպէր գնում է Առլւծաձև Մհերի կնոջ հետ և մում Բաստուում, ունենում է երկու որդի՝ Խոր Մանուկ և Ձէնով Յովան:

Աբարանում Գ. Յովսէփեանը գրած է և երկու ուրիշ պատմուածք Ափնայ և Ղաղաօֆար գիւղերում, որ դժբախտաբար տըպագրուած չեն, այլ միայն Չամրլուի պատմուածքի տակ իբրև ծանօթութիւն հատուածներ կան մէջ բերուած: Այս ծանօթութիւններից երեւում է, որ Ա. (Ափնայ) պատմուածքով Սանասարը

1) Յիշեք միայն Լէօի «Դաւիթ և Մհեր», և մեր յօդուածը «Աղգային վէպ», «Մուրճի» 1889 և 1890 թուերին:

ժառանգում է հօր գահը և Առիւծաձև Մհերը Ասլիմեղիքի որդին է և ոչ թէ Սանասարի: Դարձեալ Ձէնով Յովանը առիւծաձև Մհերի երրորդ որդին է: Իսկ Բ. (Ղազանֆարի) պատմութեամբով Ձէնով Յովանը Դաւթի քեռին և Խլաթայ տէրն է:

բ. Մոկաց մի պատմութեամբ, միայն «Սանասարի և Բաղդասարի ծնունդը»: Ճիւղագրութիւնն է.

Կռապաշտ թագաւորն առնում է խաչապաշտ թագաւորի աղջիկը, որ ծովից յղանալով ունենում է երկու որդի՝ Սանասար և Բաղդասար: Սրանք պսակւում են եօթ-ձիւղ քոյրերի հետ:

գ. Մոկաց մի պատմութեամբ, «Բաղդասար»: Աստուծոյ թափանչութեամբ Սանասար և Բաղդասարն առնում է Պղնձէ քաղաքի թագաւորի աղջիկը, իսկ Սանասարը մի ուրիշ թագաւորի աղջիկը:—Շարունակութիւնը Դաւիթ և Մհերի մասին չի տպագրել ընտանաւաբար:

դ. Մոկաց մի պատմութեամբ, մոկացի Յովանի ասած: Սկըսւում է Դաւթից: Աստուծոյ ապրում է Մհեր, որ Մարայ Իսմիլ խանութից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մարամեղիք. իսկ իւր կնոջից՝ Դաւիթ, որի անունը դնում են «Պապկի անուան վրայ» (եբ. 83): Մհերի եղբայրները ուրեմն Դաւթի հօրեղբայրներն են՝ Ձէնով Օվան և Յուան Վեգոյ: Դաւիթն առնում է Իրանայ քաղաքի տիրոջ աղջկան՝ Խանդութ խաթունին, որից ունենում է անժառանգ և անմահ Մհերին: Այս Մհերի կիներն է Գոհար խաթուն, որ պատմութեամբ մէջ մէկ զաղրբեջանցի է դուրս գալիս, մէկ գիւրջիստանցի կամ գիւրջու աղջիկ:

Բացի այս մոկաց պատմութեանցից Գ. Յովսէփեանը գրած ունի և ուրիշ երկու մոկաց պատմութեանց, որոնցից հարուածներ միայն բերած է իբրեւ ծանօթութիւն: Սրանցից Ա. պատմութեամբով Դաւթը Սանասարի որդին է և ոչ Մհերի: Այս երկու ձեռագիր պատմութեանց, ինչպէս և վերեւում յիշուած Ափնայ և Ղազանֆարի, տարիներ առաջ կարդացել ենք և երբեմն օգտւում ենք դրանցից մեր յօդուածի մէջ ¹⁾:

4. Խաչիկ վարդապետ, Տղայ Դաւթի և աղջիկ Խանդութի հեքեաթը:—Այս պատմութեամբ, որ տպագրուած է «Արարատ» ամսագրի մէջ 1895 թ ՅՅ 11 և 12, գրի է առնուած Պարսկահայրում, Ս. Թադէոս առաքելի վանքում: Աստղն եղել է ուստայ Դաւիթ, որ սովորել է իւր հօրից, իսկ հայրը իւր հայր վանցի

1) Յաւալի է, որ Գ. Յովսէփեանն այսքան տարիներ ընթացքում այս ձեռագիրները ոչ մի տեղ տպագրութեան չէ յանձնել: Այդ ձեռագիր Մոկաց պատմութեանցից մէկը, որքան յիշում ենք, առաջնակարգ պատմութեամբ կարող է համարուել:

Օվանէսից: Կը նշանակէ պատմութեամբ Վանից է փոխադրուած Պարսկահայք: Բայց և այնպէս՝ մեր ժողովրդական վէպը Պարսկահայքում հաստատուած է, և երևի ի հնուց, որովհետև գործողութեան տեղերը, յատկապէս Խանդուկ խանութի մասում, գտնուած են բոլորը Պարսկահայքում, ինչպէս են՝ Բիլլիսէ, Խանդուկի բերդ, Փերա գիւղ և այլն: Վէպն ուրեմն այստեղ բնիկ է և հաւանօրէն տարածուած պիտի լինի:

Այս պատմութեան ճիշդագործութիւնը հետեւեալն է.

Մարայ Մհեր թագաւորը երկու կին ունի. պատիկ կինը մի «մարդուց» ունենում է մի որդի, որի անունը Մհերը դնում է Շուն Մելիք, որովհետև գիտէր, որ իրենից չէ: Մեծ կինը Սասունցի է, Սասունայ տէրերի՝ Ձէնով Յովանի, Թաթրոսի և Յուն Վեղիկի, քոյրը: Այս կնոջից Մհերը ունենում է Դաւիթն, որ անուն է Բիլլիսեցի Խանդուկ խանութին:

5. Սասունցի Դաւիթ, Խաթայ բարբառով, տպուած «Արարատ» ամսագրում 1898. եր. 520 հտն.: Յայտնած չէ թէ ում գրի առածն է, բայց գիտենք, որ Ս. Հայկունուն է: Ճիշդագործութիւնն է.

Հնդայ Մելիքը, որի կինը Ձէնով Օվանի և Ձէնով Սարգսի քոյրն է, ունենում է երկու որդի՝ Ապուր-Քերիմ և Սինամ-Քերիմ: Վերջինս կարգւում է Սասունում և ունենում երկու որդի՝ Յոսո Վեղոյ և Դաւիթ: Սրա կինն է կապուտկողցի Խանդուկ խանութ, իսկ որդին Դաւիթ (փոխանակ Մհերի):

1898 թուին ստանձնած լինելով Ս. Էջմիածնի ճեմարանում Հայոց գրականութեան դասեր, ուսման նիւթ դարձրինք ի միջի այլոց և մեր վէպը, որով և ընդհանուր հետաքրքրութիւն առաջացաւ ժողովրդական բանահիւտութեան համար, և գրի առնուեցան բացի այս պատմութեանցից, այլ և մի քանի ուրիշ պատմութեանք մեր պաշտօնակից Բ. Խաթայեանի և մեր աշակերտ Ա. Արեղեանի ձեռքով: Այդ պատմութեանքն են.

6. Բ. Խաթայեան. Սասուն փահլաններ կամ Թլօր Դաւիթ և Մհեր, Էջմիածին, 1899: Պատմողն է մոկացի Զատիկ, նոյն Դինեկանց գիւղից, որից է և 2-րդ պատմութեան տառը՝ Նախոն: Զատիկը համարւում է վարպետ, «ասացող», որովհետև շատ հեքիասներ և երգեր գիտէ և սիրով պատմում է ամենքին: Նրանից է մասամբ սովորել և Նախոն, որը սակայն աւելի ճարտար պատմող է քան Զատիկը: Սրա պատմութեան մէջ կան մասեր, որ Նախոյի պատմածի մէջ չկան և ընդհակառակն Նախոյի պատմածի մէջ կան կտորներ, որ ուրիշ պատմութեանքի մէջ ևս կան,

բայց Ձատիկի պատմածի մէջ չկան. որից պարզ երևում է, որ Նախոն միայն Ձատիկից չէ սովորել:

Այս պատմութեան ճիշդագրութիւնն է Մհերը, որի հօրեղբայրներն են Ձէնով Յովան և Յուան Վերգոյ, Մարամելիքի կնոջից ունենում է մի ապօրինի որդի Մարամելիք, իսկ իւր կնոջից Դաւթին: Սա նշանւում է Չմկիկ սուլթանի հետ, բայց առնում է Սանդուկ խաթունին, որից ունենում է մի որդի՝ անժառանգ և անմահ Մհեր: Սա էլ առնում է Դոհար խաթունին:

Պատմութեան մէջ յիշում է և Պարոն Աստղիկ (եր. 64) իբրև Ձէնով Յովանի (կնոջ անունն է Սառիա) որդի. բայց երես 58 Ձէնով Յովանն անգլուակ է, որից պարզ երևում է, որ պատմողը շփոթուել է և հակասութեան մէջ ընկնելով, Պարոն Աստղիկին, որ 2-րդ պատմութեան վերջոյ՝ որդին է, դարձրել է Ձէնով Յովանի որդի:

Բ. Սալաթեան, ինչպէս յառաջաբանի մէջ յայտնում է, գրած ունի և «մի քանի նոր վարիանտներ» ևս, բայց դժբաղդաբար, որքան գիտենք, դեռ չեն տպագրուած:

Դ. Արտաշէս Արեղեան, Թլատ Դաւիթ: Այս վերնագրի տակ տպուած են երկու պատմութեան, որոնք գրի առնուեցան 1899 թուին էջմիածնում և նախ տպագրուեցան «Ազգագրական Հանդէսի» 2. և 3. գրքերում և այդտեղից արտատպուեցան առանձին գրքոյով Թիֆլիս 1902 թուին:

ա. Մովսէս պատմութեան, որի ճիշդագրութիւնն է.

Մեծ Մհերը Մարամելիքի կնոջից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մելիք կամ Մարամելիք, իւր կնոջից՝ Դաւթին: Սա պսակւում է Սոյայ քաղաքի Սանդուկ խաթունի հետ, որից ունենում է Պատիկ Մհերին: Դաւթի հօրեղբայրն է Ձէնով Յովան, որի կնոջ անունն է Շիրին Անախուն Դիւհար. իսկ Սանդուկի եղբայրն է Քեռի Թորոս:

բ. Արարատեան պատմութեան, Սասնայ ծոեր, որ ասել է էջմիածնի գաւառի Դովրի գիւղացի Մկրտիչ, որ սովորել է իւր համագիւղացի ծերունիներից, «որոնք գաղթած են եղել Տաճկաստանից (Ղրղըլ դայա). ուրեմն և պէտք է ընդունել՝ հայ ժողովրդական վէպը տաճկահայերից է անցել ռուսահայերին: Պէտք էր սպասել, որ վերոյիշեալ Մկրտիչը պատմէր ոչ թէ Արարատեան բարբառով, այլ իւր բուն հայրենիքի՝ Ղրղըլ դայայի բարբառով. բայց նա, ինչպէս և նրա համագիւղացիները, թողել են իրենց բուն բարբառը և խօսում են Արարատեան բարբառով՝ շրջակայքի բնակիչների լեզուի ազդեցութեան տակ ընկնելով»:

Ժողովողի «Արարատեան բարբառ» կոչածը արեւելեան բար-

բառի մի տեղական խօսուածք է, որ սակայն դեռ մէջը, թէպէտ սակաւաթիւ, արեւմտեան ձևեր ունի: Եթէ ի նկատի ունենանք թէ որքան երկար ժամանակ գաղթական հայերը պահում են իրենց հին բարբառը, պէտք է կարծել, որ Դովրեցիք դարեր առաջ պիտի էջմիածնի գաւառը գաղթած լինեն, որ արդէն փոխել են իրենց լեզուն: Պատմութիւնից յայտնի է, որ 17-րդ դարում, Շահ-Աբասի աւերումներից յետոյ, արեւմտեան հայերից ամբողջ գիւղեր գաղթել են և էջմիածնի գաւառում ու շրջակայքում բռնակուել:

Այս պատմութեամբ ցոյց է տալիս, որ մեր վէպը վաղուց հաստատուած է Այրարատեան աշխարհում և այստեղ առանձնացած ապրելով առանձին փոփոխութիւններ է կրել, որով և շատ տարբերում է միւս պատմութեաներից: Չնայելով սրան՝ վէպը պահել է ճիշտ աշխարհագրութիւն և պատմական յիշատակութիւններ: Ծիւղագրութիւնը հետեւեալն է.

Մի կռապաշտ թագաւոր իւր քրիստոնեայ կնոջից, որ Քեռի Թորոսի քոյրն է, ունի երկու որդի՝ Սանասար և Բաղդասար: Շինում են Սասուն և երկուսն էլ այստեղ պսակում: Սանասարն ունենում է երկու որդի՝ Իշխան և Աբլաղ, որոնք նոյն Սանասարի և Բաղդասարի կրկնութեան են: Աբլաղն առնում է Բաղդասարի խաւիֆայի նշանածին, որից, իւր մահից յետոյ, ծնւում է Դառնիկ Որբիկ: Սա իւր ազգից մի աղջիկ է առնում և ունենում Դաւթին: Դաւթին առնում է Ղլաթցի Խանդուխտ խաթունին, որից լինում է մեծ Մհերը: Սրանից լինում է Թլոր Դաւիթ, իսկ Դաւթից Պատի Մհեր: Այս վերջին երեքի մասին, սակայն, բան չկայ պատմութեան, որովհետեւ Դառնիկ Որբիկ, Դաւիթ, Թլոր Դաւիթ՝ միեւնոյն Դաւթի կրկնութեամբ են:

Մեր ժողովրդական բանահիւսութեան անխոնջ և բեղմնաւոր ժողովող Ս. Հայկունին բնակուելով էջմիածնում և առանձին յարմարութիւն ունենալով գիւղացիների հետ շփուելու, վերջին տարիներն յատուկ ուշադրութեամբ սկսեց հետեւել մեր վէպին և գրի առաւ մի քանի պատմութեաներ, որոնք տպագրուած են էջմիածնում «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածուի» Բ. և Դ. հատորներին մէջ 1901 և 1902 թուերին: Այդ պատմութեաներն են.

8. Ս. Հայկունու, էմին. Ազգ. Ժող. բ. գիրք, որի մէջ կան.

ա. Մոկացի մի պատմութեամբ, Սանասար և Բաղդասար. առնել է Մոկացի Սաքոն, որ 21 տարի ապրել է Արճիշու Կարածքար գիւղում: Սովորել է իւր պապ Պօղոսից, «որ լաւ երգիչ էր... Դաւթի հօթ ձիւղն էլ խիստ մեծ յաջողութեամբ կասէր», որ և Արճեռում է ապրել և մեռել: Ծիւղագրութիւնը հետեւեալն է.

Սիրնաքերիմ թագաւորն առնում է խաչապաշտ թագաւորի աղջկան, որ ծովեզրի աղբիւրից յղանալով բերում է Սանասար և Բաղդասար եղբայրներին: Սանասարն առնում է Ջըմաշնայ թագաւորի աղջիկ Կրիսաչուին (քառասուն-ձեօղ ծամ), իսկ Բաղդասարը սրա քրոջը: Սանասարին լինում է մի որդի՝ Մհեր, իսկ Բաղդասարն անորդի է մնում:

բ. Մոկաց մի պատմիւածք, Դաւիթ և Մհեր, պատմած Մոկացի վարդանի: Ճիւղագրութիւնն է.

Մհերը Մարամեւիքի կնոջից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մեւիք (Մարամեւիք), իսկ իւր կին Քառսուն-ձեօղ-ծամից՝ Դաւթին: Մհերի եղբայրն է Ջէնով Յովան: Դաւիթն առնում է Թաւրիզեցի Խանդութ խաթունին, որից ունենում է մի որդի՝ անժառանգ Մհեր:

9. Ս. Հայկունու, էմին. Ազգ. ժող. դ. գիրք, որի մէջ կան.

ա. Մի պատմիւածք Շատախի բարբառով, պատմած Մըկրտիչ Յարութիւնեանի: Ճիւղագրութիւնն է.

Մհեր և Ջէնով Յովան եղբայր են: Մհերը Մարամեւիքի կընոջից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մարամեւիք, իսկ իւր կնոջից Դաւթին: Սա առնում է Օղան-Տօղանի թագաւորի աղջիկը՝ Խանդութ խանումին, որից լինում է Մհեր:

բ. Մի պատմիւածք «Արարատեան ճիւղ»: Ասել է վաղարշապատի մօտիկ Մուղանձղ գիւղի բնակիչ Մուրատը, որ սովորած է մոկացի Բարսամ աշուղից. վերջինս էլ իւր հայր կոյր Մանասէրից: Այս պատմութեամբ ժողովողն «արարատեան ճիւղ» է առնում, որովհետեւ պատմութիւնն այրարատցի է: Լեզուն իսկապէս արեւելեան այն բարբառներից է, որոնք իրենց մէջ դեռ շատ ունեն արեւմտեան ձևեր և դեռ չեն ենթարկուած արեւելեան շեշտին: Այս պատմութեամբն ևս ցոյց է տալիս, որ վէպն արեւելեան բարբառի մէջ է մտած և էջմիածնի գաւառում հաստատուած և դարձեալ առանձին փոփոխութեան ենթարկուած, ինչպէս 7-րդ, բ. պատմութեամբը: Ճիւղագրութիւնն է.

Մի կռապաշտ թագաւոր առնում է խաչապաշտ Ղումրիկ թագաւորի աղջկանը, որ ծովից յղանալով բերում է Սաղնասարին ու Բաղդասարին: Բաղդասարն առնում է Պղնձէ քաղաքի թագաւորի աղջիկ Քառսուն-ձեօղ-ծամին, իսկ Սաղնասարը Դեղձուն խաթունին: Բաղդասարից լինում է Ջոջ Մհեր, իսկ Սանասարից Յոան Վիրգոյ, Ջէնով Յովան: Սկզբի ողորմի մէջ սակայն հակառակն է դրած, այսինքն Մհերը Սաղնասարի և Քառսուն-ձեօղ-ծամի որդին է, իսկ Յոան Վեգոն ու Ջէնով Յովանը Բաղդասարի և Դեղձուն խաթունի: Ջէնով Յովանի կինն է Գոհար խաթուն:

Մհերը Մսրամելիքի կնոջից ունենում է մի ապօրինի որդի՝ Մըս-
րամելիք, իսկ իւր կնոջից Դաւթին։ Սա առնուած է Կապուտկոյ
քաղաքից Խանդուկ խաթունին, որից լինում է անժառանգ Մհերը։

Ժողովրդական վէպի տպագրուած պատմութեանը սրանք
են, որ մեզ յայտնի են։ Մի քանի ձեռագիր պատմութեանների
մասին յիշեցինք վերը։ Մեզ մօտ կան և երկու ձեռագիր, որ սա-
կայն առանձին արժէք չունին։ Դրանցից առաջինը գրել ենք
Բաշ-Աբարանում, յիշենք միայն, որ Սանասարի և Բաղդասարի
մայրն այստեղ Ծովեալ խանում է կոչւում։ Իսկ միւս պատմութե-
անը գրել է մեր աշակերտ Մելիստոն Յարութիւնեանը Թիֆլիսում՝
գաղթական հայերից *)։

Ամփոփելով վերևում գրածը՝ տեսնում ենք 1874—1889 թու-
ականը տասնութինգ տարուայ ընթացքում մեր վէպի նոր պատ-
մութեաններ գրի չեն առնուել։ Իսկ յաջորդ տասներկու տարուայ
մէջ, չհաշուած ձեռագիրները (թուով առնուազն 8), գրուած և հրա-
տարակուած են 14 պատմութեան, ընդամենն ուրեմն 15 պատմութեան,
որոնց մի մասը սակայն թերի են, այսինքն չունեն վէպն սկզբից
մինչև վերջը։

Մոր պատմութեանների անհրաժեշտութիւնը։—Ինչքան էլ
վերջին տարիների ընթացքում համեմատաբար մեծ գործ է կատար-
ուած մեր վէպի համար, բայց և այնպէս՝ վերևի համառօտ տեսու-
թիւնն արդէն ցոյց է տալիս, որ վէպի գրի առնուելն ու տպա-
գրուելը մեծ մասամբ պատահական է եղել, և այն էլ, Սրուանձտեա-
նից յետոյ, բոլոր պատմութեանները ¹⁾ պարտական ենք էջմիածնում
ապրողներին։ Ասել չի ուզի, որ էջմիածինն իբրև կրօնական կենդ-
րոն շատ կողմերից հայեր քաշում է դէպի ինքը, ուստի և էջմի-
ածնում աւելի յարմարութիւն կայ վէպի պատմութեաններ լսելու զա-
նազան տեղերի հայերի բերանից, բայց կարծում ենք՝ վէպի գրի
առնուելուն պիտի գործակցէին ամեն կողմերի հայերը։ Վէպը պէտք

*) Այս յօդուածը բոլորովին պատրաստ էր տպագրութեան
համար, որ Ե. Լալայեան մեզ յանձնեց ծանօթանալու իւր նոր
գրի առած մի պատմութեան, որ պիտի տպագրուի «Ազգագրական
Հանդիսի» մէջ։ Այս պատմութեան ասել է Նոր-Բայազէտի Ղալա
գիւղացի Առաքել։ Վէպն սկսւում է Հայոց Պապ Թադևոսորով, որ
նստում է Կապուտ-կողում, և որի ազջիկ Փիրզատ խանումին
առնում է Մսրայ կոսպաշտ Թադևոսը։ Այլիկը ջրից յղանալով
բերում է Մհերին, որի որդիքն են Աբամելիք և Սանասար։ Աբա-
մելիքի որդիներից է Դաւթ, որ Խանդուկից ունենում է Մհերին։
¹⁾ Ի բաց առեալ ի հարկէ վերևի ծանօթութեան մէջ յիշուած
պատմութեանը, որ ձեռագիր է։

է գրել հէնց իրեն տեղում. մինչդեռ Էջմիածնի մարդիկը մեծ մասամբ Էջմիածնում նստած են գրել՝ լսելով պանդուխտներին. իսկ պանդխտութիւնը, ինչքան էլ կարճատե լինի, շատ զօրեղ ազդեցութիւն է անում պանդխտողի հոգեկան վիճակի, հետեւաբար և վէպի վրայ:

Մեր տեղը ուրիշ ազգեր լինէին, վէպի գրի առնելը չէին թողնիլ պատահական հետաքրքրուողներին, որոնք մի կամ երկու պատմուածք գրելուց յետոյ, անշուշտ անձնական հանգամանքների պատճառով, այլ ևս հետամուտ չեն եղել նոր պատմուածքներ գտնելու, այլ առանձին կազմակերպուած խմբերի ձեռով, ինչպէս ամենայն ժողովրդական արդիւնք, նոյնպէս և վէպը տեղն ու տեղը ամենայն ճշտութեամբ գրած կը լինէին և բազմաթիւ պատմուածքներ առանձին հատորների մէջ միասին հրատարակած, և մենք այժմ կունենայինք մի ամբողջական ժողովածու և կիմանայինք թէ որտեղ ինչ կայ և ինչպէս է պատմուած¹⁾: Մինչդեռ հիմա շատ քիչ տպագրուած պատմուածքներ ունենք. մեր վէպի մասին ճիշտ ու որոշ ծանօթութիւն չունենք, չգիտենք ամբողջութիւնը: Կան հերոսներ, որ անունով են միայն յիշուում, այն ինչ թւում է թէ դրանք իրենց «ճիւղը» պէտք է ունենան:

Նիւթի այս սակաւութեան պատճառով վէպի կատարելալ ուսումնասիրութիւնն անել այժմ դեռ կարելի չէ: Եւ եթէ հիմա նորից ձեռնարկում ենք այդ, միայն նրա համար, որ կարծում ենք ժամանակ է այս խնդիրն անուշադիր չթողնել: Ճիշտ է, առայժմ դեռ անհրաժեշտ են մեզ նոր պատմուածքներ ժողովել և հրատարակել. բայց դրա համար հարկաւոր է հետաքրքրութիւն, որ կըլինի միայն այն ժամանակ, երբ մեր ժողովրդական վէպի արժէքը կը գիտցուի: Խօսքով ամենքս ենք հարկաւ գնահատում ամեն մի ազգագրական նիւթ. բայց ցաւ է, մեզնից իւրաքանչիւրը որ կարող է՝ ժամանակից խնայում է որևէ նիւթ ժողովելու: Եթէ հակացողներն այսպէս են վարւում, որչափ ևս առաւել նրանք, որ օրինակ, ժողովրդական վէպի մասին որոշ գաղափար չունեն, բայց իրենց յարմարութիւններով կարող էին մեծ յաջողութեամբ գրի առնել շատ բան: Մի քանի տարի առաջ պ. Հայկունին անգամ, որ արդէն մեծ տեղ է բռնում մեր բանահաւաքների մէջ, հարցնում էր թէ ինչ պէտք է գրել և ինչպէս գրել, արդեօք ամեն բան էլ պէտք է գրել. և մեր ժողովրդական վէպի համար յատկապէս կատարւում էր թէ արդեօք այն պատմուածքներն էլ գրել, որոնք նման են ար-

1) Ուրախութեամբ լսեցինք պ. Ե. Լալայեանից, որ «Ազգագր. Հանդէսի» մէջ բանալու է մի առանձին բաժին մեր ժողովրդական վէպի: Կարծում ենք, ժամանակ է արդէն այդ բանն անելու:

դէն տպագրուածներին: Եթէ պ. Հայկունու նման մէկը այսպիսի հարց էր տալիս, ռոքան մութ գաղափար պիտի ունենան ուրիշներն այս խնդրի համար:

Ժողովրդական պատմուածքի, առանձնապէս վէպի վերաբերեալ ոչ մի բան անուշադիր չպիտի թողնել: Ինչքան էլ նման պատմուածքներ տպուած լինին, նոր պատմուածքը միշտ մի որեւէ նորութիւն, կեանքի մի գիծ, սովորութիւն կամ հաւատալիք, ժողովրդական մի նոր աշխարհայեցողութիւն և այլն մէջ կը բերէ: Ել չենք ասում թէ նոր պատմուածքի մէջ կարող են այս կամ այն դիպուածը փոքր ինչ ուրիշ տեսակ պատմուած լինել՝ որով մի պատմական յիշողութիւն կամ առասպել աւելի կարող են պարզուել: Որքան էլ ազնատուած և անշան երևան և նոյն իսկ անիմաստ թուին վէպի պատմուածքները,—ինչպէս և ամեն ժողովրդական բանահիւսութեան արդիւնք,—դարձեալ ունեն իրենց արժէքը: Մի բան, մի խօսք, մի յատուկ անուն լոկ կարող է երբեմն բանալ ուսումնասիրողի առջ մի ամբողջ պատմական դիպուած, մի հնացած պատմական երևոյթ և աւելի ևս հասկանալի դարձնել վէպը: Կատարեալ ուսումնասիրութեան համար ոչ մի պատմուածք անուշադիր չպիտի թողնել, ուստի և անհաժեշտ է, որ շատ տեղերի և քաղմութիւ պատմուածքներ ունենանք:

Աւելորդ չի լինիլ գուցէ, որ այստեղ յիշեցնենք, որ գրի առնողն իրենից ոչ մի փոփոխութիւն չպէտք է մտցնէ մէջը և որքան կարելի է, վէպը հարադատութեամբ տայ, ինչպէս լուծ է: Այնուհետև պէտք է մանրամասն տեղեկութիւն տալ թէ երբ, որպէս, ումնից է գրի առնուած: Պատմողը որտեղացի է, որտեղ է ապրել, ինչպիսի մարդ է: Պէտք է յիշել պատմողի տարիքը, բնակութիւնը, հակումները, ճաշակը, սովորութիւնները, պարապմունքը. մի խօսքով, նրա համալուծ կեանքը, և թէ նա որքան լաւ է իմացել վէպը, երգել է, անգիր ասել և այլն. և թէ վէպի հերոսների մասին ինչ կարծիք ունի, ինչ ծանօթութիւն ունի վէպի մէջ յիշուած աշխարհագրական տեղերի մասին: Պէտք է հարցնել թէ որտեղ կան տեղեր, որոնք կապուած են վէպի այս կամ այն հերոսի անուն, կամ որեւէ դիպուածի հետ. և վերջապէս թէ պատմողն ումնից է սովորել և երբ. նրա վարպետը որտեղացի է եղել, որտեղ է ապրել, ինչպիսի մարդ է եղել,—ուրիշ խօսքով՝ որքան հնար է պատմողի վարպետների ազգաբանութիւնն անել:

Այս ամենն անհրաժեշտ է վէպի տարածման ճանապարհներն իմանալու համար և ապա այն պատճառով, որ ամեն պատմող ևս, ինչքան էլ աշխատի փոփոխութիւններ չմտցնել, դարձեալ իւր ճաշակի, պարապմունքի և այլն համեմատ իւր միջավայրի

Պրոշմը կը դնի վէպի վրայ և իւր ժամանակի ու շրջանի ոգին կը տայ նրան: Թէպէտև կամաց կամաց և անզգալի կերպով, բայց ամենայն պատմող, որ մի բան աւելացնում կամ պակասեցնում է, ժամանակի ընթացքում արդէն փոփոխութիւնը մեծ է լինում: Եւ վէպի ներքինը, նրա կենցաղական ու բարոյական կողմերն իսկապէս այսպիսի անձնական ազդեցութիւնների տակ է փոփոխութիւն կրում: (Միւս կողմից աշխարհագրական անուններըն ևս փոխւում են պատմողների բերանին, անժանօթ օտար անունները մոռացւում են և վէպը առանց անունների պատմում, կամ թէ պատմողը հին անունների տեղ մտցնում է իրեն ծանօթ նոր անուններ. օրինակ՝ մշեցին աւելի Մշոյ կողմերի անուններ է մէջ բերում, մինչ պարսկահայը Խոյի և Մակուայ կողմերի: Վերջները մի օրինակ միայն: 8—րդ. դ. պատմութեամբ մէջ, եր. 436, Դաւթի և Մարայմելքի կռուի նկարագրի մէջ ասուած է. «Դաւթի ձիւնը խրելէն էր. ըստից վերուց դրեց Ալիբէկլու»: Եթէ մենք չիմանայինք այդ պատմողի յատկութիւնը և թէ նա որտեղ է պատմում, կը կարծէինք թէ Ալիբէկլու գիւղը, որ Վաղարշապատի մօտ է, մտնում է վէպի մէջ իբրև գործողութեան տեղ. մինչդեռ այդ անունը հաւաստեալ ոճի կենդանութեան համար է ասուած, ճիշտ ինչպէս նոյն կռուի նկարագրի մէջ մի քիչ առաջ, եր. 436, ասուած է թէ Մարայ մելիքը Դաւթին զարկում «բերըմ խասցնում էր չուր էջմիածին», և ապա ետևից աւելացնում է պատմողը, «Խօսքի խասկանալու խամար». այսինքն թէ մինչև էջմիածին չէր հասնում, այլ պատմողն իրենից է աւելացնում խօսքը բացայայտ անելու համար:

Այսպիսի նմանութեամբ ասուած անուններն անշուշտ շատ անգամ լսողների կողմից իրական են ընդունում, և անս Ալիբէկլու և ուրիշ տեղեր դառնում են վէպի գործողութեան վայրեր և վէպը կապւում է մի նոր տեղի հետ: Ասել չի ուզել, որ ուսումնասիրողն այդպիսի նորամուտ բաները պիտի աշխատի որոշել, իսկ դրա համար հարկաւոր են մանրամասն տեղեկութիւններ պատմողների համար:

Բ.

ՎԷՊԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Վէպի տարածումը լինելը:—Ամեն ազգի մէջ ևս մի որևէ կամ մի քանի նշանաւոր պատմական դիպում առաջ են բերում վիպական բանաստեղծութիւն, և այս կամ այն վէպը ծնունդ է

առնում մի որոշ տեղում, որ առելի շահագրգռուած է պատահած դէպքով, և ապա, եթէ յօրինուած վէպն իւր մէջ ունի կենդանի ազգային սաղմեր, տարածուած է ազգի մէջ ուրիշ կողմեր, ընդունելի է լինում ամբողջ ազգից և դառնում համազգային վէպ:

Մեր վէպը ծնունդ է Սասնոյ և յատկապէս Տարօնոյ: Թէ ինչպէս է ծագումն առել վէպը, կաշխատենք ցոյց տալ մեր յօդուածի շարունակութեան մէջ: Բայց այստեղ այժմ թէ արդեօք վէպը որքան տարածուած է եղել և է հայոց մէջ և որքան կարելի է ընդհանուր ազգային վէպ համարել:

Դժբախտաբար մենք միայն վերջին տասնամեակներում ենք իմացել թէ ժողովրդական վէպ ունենք, այն էլ դեռ, ինչպէս տեսանք, լաւ հետազօտուած չէ, և չգիտենք՝ որտեղ պատմում են, որտեղ ոչ: Մեր գիտցածը շատ քիչ է, բայց այդ էլ ցոյց է տալիս, որ վէպը բաւական տարածուած է:

Մենք այժմ գիտենք, որ վէպը սկիզբն առնելով Սասունում¹⁾ ու Տարօնում, պատմում է Բաղէշու և Մշու կողմերը, Խլաթում, և ապա Բուլանըխում, որտեղից անցել է դէպի հիւսիս՝ Արճէշ և Կաղզուան, ուր 18-րդ դարում արդէն կապուած է եղել որոշ տեղի հետ: Այնուհետև մտած է Այրարատի, Էջմիածնի գաւառը, ուր տեղացիներն արդէն իւրացրել են և արեւելեան բարբառով են պատմում: Վէպը ընտանի է և Արագածի լանջերում, Աբարանում: Միւս կողմից՝ Շատախի, Ռշտունեաց ու Մոկաց կողմերում, ուր վէպն այժմ առելի կենդանի է, անցել է Վան՝ կապուելով Մհերի դռան հետ, և այնտեղից Աբաղայի դաշտով մտել է պարսկահայք, յատկապէս Խոյի և Մակուայ կողմերը, ուր նոյնպէս ցոյց են տալիս վէպի դործողութեան տեղերը:

Յիշատակութիւն կայ (8-րդ դ. եր-401), որ վէպը մտած պիտի լինի և Շիրակայ, Բամբակաձորի, Լօռուայ ու Ախալքալաքի գիւղերը, բայց այդ տեղերում պատմուածք գրող դեռ չի եղել: Հետաքրքրի է մանաւանդ Լօռուայ պատմուածք ունենալ, քանի որ Լօռին իւր փահլեաններով դուրս է գալիս վէպի բազմաթիւ պատմուածքների մէջ: Թէ այստեղ վէպը ընդհանրապէս պիտի լինի, երևում է մի պատմուածքից (3-րդ ա. եր. 46 ծան. 3). Աբարանի և Լօռուայ մէջ ցոյց են տալիս մի սարահարթ, «Ջանգուայ դուրան», իբրև այն տեղը, ուր Դաւիթը Լօռուայ Համգայ փահլեանի դէմ կռիւ գնալիս հանդիպում է Սուրբ Սարգսին, ուր և Խանդուխն ու

¹⁾ Մինչև այժմ Սասունի պատմուածք չունինք Պ. Աւ. Իսահակեանը 1901 թ. յայտնեց, որ Կաղզուանում ապրում է մի ծերունի Սասունցի, որ իրեն համարում է Մհերի սերունդ Մհերեց տնից, և գիտէ վէպը: Եթէ այդ ծերունին մինչև այժմ չի մեռած, յարմարութիւն ունեցողը պէտք է աշխատէ գրել:

Դաւիթը մենամարտում են: Վէպի հետ կապուած տեղեր յիշատակուում են և Ոստանայ կապանում, Զիզիրայ քաղաքում, Բաղդասդում, և վերջապէս ի հարկէ Սասունում: Լսել ենք, որ վէպը պատմում են և նոր Բայազիդի կողմերն, ինչպէս և Գուլարում ու Դաշքուռում (Սուրմալուի գաւառ):

Այսքան միայն յայտնի է վէպի տարածուած լինելու մասին: Մեր գիտեցածն անշուշտ վերջնական չէ. գուցէ վաղը կամ միւս օր իմանանք, որ մեր երկրի ուրիշ կողմերում ևս, ինչպէս Կարս, Կարին, գուցէ Սիւնիք ու Արցախ, պատմում են վէպը և այս կամ այն ձևով կապուած է որևէ տեղի հետ, բայց մեր իմացածն էլ արդէն, որ մի քանի տարի առաջ չգիտէինք, ցոյց է տալիս, որ վէպը բաւական տարածուած է Սասունից և Տարօնից դուրս միւս հայերի մէջ և յատկապէս բռնում է մի գօտի միջին Հայաստանում հարաւից դէպի հիւսիս, հարաւային սահմաններից՝ Մոկաց երկրից բռնած մինչև Գուգարք: Մեր երկրի արեւելեան և արեւմտեան կողմերի համար միայն դեռ տեղեկութիւն չունենք: Այս, ինչպէս և այն, որ Սասունից ու Տարօնից դուրս կան տեղեր, որոնք կապուած են վէպի հերոսների անուան հետ, ցոյց է տալիս, որ վէպը թողել է իւր տեղական բնաւորութիւնը և հայ ազգն ընդունել ու իւրացրել է այն:

Սակայն, կրկնում ենք, մեր իմացածն այդ մասին դեռ շատ քիչ է. պէտք է սպասել նոր տեղեկութիւնների, որ անպատճառ կը լինեն. թէպէտև պէտք է ասել, որ ընդհանուր ազգային կենդանի հետաքրքրութիւն մեր վէպով, ինչպէս և հերոսների անուան հետ կապուած շատ տեղեր մենք այլ ևս չենք գտնիլ, այն պարզ պատճառով, որ վէպը հնացած է: Դիւցազնական վիպական շրջանը վաղուց անցել գնացել է մեզ համար:

Այդ ընդհանուր հետաքրքրութիւնը դարեր առաջ է ընկնում և կարծում ենք, մինչև 16—րդ և 17—րդ դարի մէջ, երբ իբրօք մի դիւցազնական վիպական շրջան է եղել մեզ համար, մեզ հետ և մեր դրացի թուրքերի համար. կազմուել են նոր վէպեր, մասամբ հայերի ձեռով, Քեօռօղլուի, Շահիսմայիլի և այլն մասին. երբ մեր ժողովրդի զարգացած մարդն էլ հաւատում էր դրանց, այդ վէպերի մէջ կատարուած հրաշալիքներին: Մեր ժողովուրդն այժմ այլ ևս այնպիսի կեանքով չի ապրում, որ հաւատայ օրինակ, թէ Ալգետի վրայ կուռն և կուռի շունդից փախած ուղտերը մի գիշերուայ մէջ Ալգետից հասնեն մինչև Շիրազ: Ծիշտ է, հայ ազգի մի մասը դժբախտ հանգամանքների շնորհիւ այնքան յետ է մնացել, կամ յետ գնացել, այնքան կտրուած է ընդհանուր քաղաքակրթութիւնից, որ դեռ հաւատում է հրաշալիքների,—

որ ժողովրդական վէպի ծաղկման անհրաժեշտ պայմաններից մէկն է,—չի գգում պատմութեան միակերպութիւնն ու ձանձրալիութիւնը. բայց այդ միայն մեր ժողովրդի փոքրամասնութիւնն է: Հայ ազգի մտաւոր մշակութիւնն այժմ ընդհանրապէս այնքան յառաջադիմած է, որ մեր հասարակութիւնն այլ ևս չի կարող այնպէս միամիտ ու դիւրահաւան լինել, ինչպէս որ պահանջում է վիպական շրջանում: Այժմ մեր ժողովրդի միայն շատ յետ մընացած ու խաւար մասն է հետաքրքրում վէպով, նա էլ այն դժուրութեան մէջ է, որ շատ-շատ՝ պէտք է հին վէպը պահպանի և պահպանի հետզհետէ մոռացութեան տալով: Եւ եթէ ապագայում յայտնի լինի, որ գրեթէ բոլոր մեծ Հայաստանում պատմում են վէպը, այդ միայն ցոյց կը տայ, որ մեր վէպը ժամանակով ընդհանուր տարածուած է եղել և, իբրեւ ընդհանուր ազգային վէպ, հասարակաց հետաքրքրութեան առարկայ եղել: Բայց այժմ այդ անցած է: Վէպն այժմ ամենքը չգիտեն և որ գլխաւորն է՝ ամենքն այլ ևս սիրով չեն լսում այն. այլ միայն մէկ-մէկ և տեղ-տեղ են պատմում:

Վիպասաններ եւ իրենց արուեստը:—Ո՞ւմ մէջ է պահպանւում այժմ վէպը և ի՞նչպէս: «Յարգ ունեցած հետաքրքրութենէս, գրում է Հայկունին (8-րդ, ա. եր. 16), այն եղրակացութեան հասած եմ, որ Սասունայ Դաւիթ և Մհեր դիւցազնական վէպը մոկացի գզրարարներ տարածած են հեռու գաւառներ, նաև փոքր մասամբ կումանցի և ոգմեցի գզրարարներ: Սոքա իրենց արհեստը ուր որ ի գործ կը դնեն, անդ ևս կը պատմեն Սանասար ու Բաղդասար, Դաւիթ և Մհեր, նաև այլևայլ հեքեաթներ: Գարուն, ամառ, աշուն սոքա կը տարածուին Բշերի, Ռաւանդա, Մանատանք, Մուշ, Բուլանլիս, Խլաթ, Արծիէ, Արճէշ, Ապաղա և այլն. իսկ ձմեռն ևս Աճամ (Երևանայ նահանգ): Խումբ—խումբ կը տարածուեն ամեն կողմեր. իւրաքանչիւր խումբ 5—10—15 հոգի կը լինեն...: Գրգրարարներն խիստ չարքաշ կեանք ունին. գիւղէ գիւղ, տնէ տուն ման կը գան, ցրտին և անձրեւին երբեմն դուրսը, երբեմն ներսը, երբեմն նոթի, ծարաւ և առանց անկողնոյ շատ անգամ չոր հողի վրայ, գլխու ներքեւ իբրեւ բարձ մի քար դրած կը մրափեն: Իւրաքանչիւր խումբ ունի մի հատ նաղլ ասուղ, որպէսզի թէ իրենք այդ չարքաշ կեանքի մէջ գրադուին և թէ որ գիւղ գնան՝ գրողեցնեն նոյն գիւղացիքը:

Որ մէկ խմբի մէջ որ լաւ նաղլ ասուղ կայ, այդ խմբի պատիւը շատ է. նոյն խմբին լաւ և առատ ուտելիք կը տրուի: Մի խումբ երբ առաջին անգամ մի գիւղ մտաւ, գիւղի օգայի տէ-

ըը կամ ունի կը հարցնէ. եթէ իրենց մէջ լաւ նաղլ ասող լինի, կընդունէ»:

Ահա թէ ում մէջ է մնացել այժմ վէպը: Դրանք թափառական գղրարարներ են, բուրդ ու բամբակ գողոյներ: Դրանք իրենց ապրուստը հայթայթում են գիւղ անելով, որի համար վարձ ստանում են սովորաբար բուրդ ու բամբակ: Իսկ «նաղլ ասողն» իր «նաղլի» համար վարձատրւում է միայն առատ ուտելիքով և լաւ ընդունելութեամբ: Այսպիսի գղրարար (8-րդ. ա. եր. 16), գղրարար և շալ գործող (9-րդ. բ. եր. 401), հունձ անող, «քէչայ ձգող» բամբակ գող ու շալ գործող (7-րդ. ա. եր. 3) են մեր ունեցած մի քանի պատմութեան ասողները: Ճիշտ է, դրանք երբեմն հարկւրաւոր գիւղեր ման են գալիս և ամեն տեղ ասում են վէպը, բայց ոչ իբրեւ վիպասան և վէպ ասելու ու վէպի համար վարձ ստանալու նպատակով, այլ իբրեւ արհեստաւոր իրենց արհեստը—գղրարարութիւն, հունձ անել, շալ գործել, քէչայ ձգել—բանեցնելու համար:

Բացի այս թափառական «նաղլ ասողներից» կամ լոկ «ասացողներից», ինչպէս կոչւում են այժմ վիպասանները, կան և ուրիշ թափառական ասացողներ, որոնց գլխաւոր պարապմունքն է, իբրեւ գիւղացի մարդու, երկրագործութիւն, կտաւագործութիւն, բայց որոնք աղքատութեան պատճառով նստական կեանքով չեն մնում իրենց հայրենի գիւղում, այլ աշխատանքի համար երկար տարիներով պանդխտում են այս կամ այն քաղաքը և պարապում գանազան գործերով: Դրանք ևս տարածում են վէպը: Այսպիսիներից է 2-րդ պատմութեան ասացողը, որ մշակութեամբ և ծառայութեամբ քանի անգամ Կ. Պոլիս ու Տրապիզոն է պանդխտել և ապա երկար տարիներ էջմիածնումն է մնացել և այժմ ևս այստեղ է. 6-րդ պատմութեան ասացողն ևս երեք անգամ տարիներով Կ. Պոլսում բանել է ջրադացում, իսկ յետոյ էջմիածնումն է ապրել իբրեւ ծառայ: Այսպիսիներից են և 3-րդ, բ. գ. դ. 8-րդ բ. 9-րդ ա. պատմութեան ասացողները: Բայց կան և երեսփոխան (1-ն եր. 127) և ժամհար (3-րդ. ա.) և գիւղական պարապմունք ունեցողներ (4-րդ. 7-րդ. բ.): Բոլորի ընդհանուր պարապմունքն է սակայն հողագործութիւն, որ հարկաւոր դէպքում, ինչպէս մեր գիւղացիներից շատերը, թողնում են և ուրիշ բանի ձեռք տալիս:

Ասացողներն այժմ ուրեմն պատահական մարդիկ են, որոնք լաւ յիշողութեան տէր լինելով՝ մանկութեան ժամանակ իրենց համագիւղացիներից, մեծ մասամբ ծերունիներից, կամ իրենց բարեկամներից, հորից կամ պապից լսելով սովորում են և իրենք

ևս պատմում: Սասնու ծռերի աւանդութիւնը կը նշանակէ նոյն ձևով է պահւում այժմ ժողովրդի մէջ, ինչպէս ամեն հեքիաթի և զրոյցի: Չկան ուրեմն յատուկ վիպասաններ, որոնք իրենց համար առանձնապէս պարապմունք շինած լինէին վէպ պատմելը և դրանով ապրէին, ինչպէս աշուղները կամ ուրիշ ազգերի մէջ ժողովներն ու տրուվէրները եղել են: Վիպասանութիւնն այժմ մեզնում ապրուստ չի տալիս, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, վէպն այլ ևս ամեն տեղ սիրով չեն լսում: Մեր աշուղները դժբախտաբար թուրքական, գուցէ և մասամբ հայի յօրինած, վէպերն են ասում ու երգում. բայց այդ էլ հետզհետէ վերանում է:

Ասացողների և նրանց հասարակութեան այս վիճակից առաջանում են վէպի երկու էական յատկութիւնները: Նախ վէպը թէպէտ և պատմում է Սասնու տէրերի, հայ ազնուականների և իշխանների մասին, բայց գրեթէ ոչ մի ազնուական բան չունի իր մէջ. այլ ազնուական և նոյն իսկ թագաւոր անուան տակ դուրս են գալիս մեր գիւղացիները: Վէպն ամբողջապէս ռամկական, գեղջկական բնատրութիւն ունի. հայ հասարակ ժողովրդի կեանքն ու հոգին ենք տեսնում այնտեղ, նրա նիստ ու կացը, պարապմունքը, բարքերը և այլն: Ապա վէպն այժմ ընդհանրապէս խանդարման վիճակի մէջ է. պակասում է արուեստաւորութիւնը, որովհետեւ այժմ այլ ևս չկան արուեստաւոր վարպետ ասացողներ:

Արդարեւ այժմ ևս կան ասացողներ, որոնք վարպետ են համարւում, բայց ոչ պարապմունքով ու արուեստով, այլ այն պատճառով, որ շատ վէպեր և հեքիաթներ գիտեն և աւելի յաճախ ու սիրով են պատմում. ուստի և ուրիշների համար իբրեւ վարպետ են հանդիսանում: Վարպետն ուրեմն վարպետ է ոչ թէ նրա համար, որ արուեստաւոր է և աշակերտներ է պահում յատուկ ու սովորեցնում, այլ այն պատճառով՝ որ իրենից սովորում են ուրիշները, բայց պատահաբար իսկական վարպետներ, որ վէպը պատմել և ուրիշներին սովորեցրել են, մինչև այժմ յայտնի են երեք հոգի, երեքն էլ այժմ մեռած: Դրանք են աշուղ Բարսամբ, Մանասէրը, և Պօղոսը: Վարպետներն այժմ անցած սերնդին են պատկանում:

Թէ ինչպէս է եղել հին վարպետների արուեստը, այդ իմանում ենք այժմեան ասացողների մէջ մնացած միջանի յատկութիւններից: Նրանք կազմել են վիպասանական դպրոց, որի մէջ աշակերտները առանձին աշխատութեամբ են վերաբերուել դէպի վարպետները և փոխադարձ հսկողութիւն են ունեցել իրար վերաբերմամբ:

Ինչքան էլ այժմեան ասացողների վարպետները պատահական մարդիկ են, բայց և այնպէս նրանցից սովորողները բոլորը մի

ընդհանուր ակնածութեամբ մեծացնում են իրենց «վարպետներին», իսկ իրենք իրենց նուաստացնում են նրանց առաջ: Այսպէս՝ մէկը (1-ն, եր. 27) յայտնել է «թէ իւր վարպետը շատ ընդարձակն գիտէր այս պատմութեան, և թէ մէջ ընդ մէջ շատ տեղեր ոտա- նաւոր խաղեր կային, որ ձայնով կերգէր: Թէ այդ վարպետը եր- կու վռչիկ աշակերտ ունէր, որոնք շատ կատարեալ սորուած էին, և թէ ինքն՝ բաւական ժամանակ պատմած չլինելով, մոռացած էր»: Նոյնպիսի կարծիք ունի իւր վարպետի մասին և 2-րդ պատ- մուացքի ասացողը: Իսկ 7-րդ, ա. պատմուածքի ասացողը յայտ- նել է (եր. 31), թէ սովորել է իւր համագիւղացիներէ մէկից, «որ գիտէր այս նաղլի 7 ճիւղն էլ, այն ես՝ լաւ»: Մի ուրիշը (8-րդ. ա. եր. 17) Սախոն սովորել է իւր պապ Պօղոսից, «որ լաւ երգիչ էր, ծաղիկներու և բոյսերու վրայ երգեր կըյօրինէր, Դաւթի 7 ճիւղն էլ խիստ մեծ յաջողութեամբ կասէր, և 150 տա- րի ապրած է»: Իսկ Պօղոսի հայրը Մուրադ «գեղեցիկ սրինգ կածէր»: Մի ուրիշն եւ (9-րդ բ. եր. 401) սովորել է «Բարսամ անուն աշուղէն, որ շատ հմուտ էր ժողովրդական աւանդութեանց, հեքեաթներուն. շատ լաւ գիտէր Դաւիթ և Մհեր: Բարսամն էլ «սովորած էր իւր հօրմէն—Մանասէրէն, որ կասեն շատ հանճարեղ կոյր էր, նրա յիշողութիւնը շատ թարմ էր... աստուածատուր ա- ջըղ էր... սուտ չէր խօսէր. կիրակին սուրբ կը պահէր և տնեցոց ևս թոյլ չէր տար, որ նոյն օրը գործով պարապեն»:

Աշակերտական ակնածութիւնն ու երախտագիտութիւնն առ վարպետները՝ յայտնուում էր անշուշտ և վէպի մէջ, որի մնացորդը գտնում ենք այժմ միայն մի պատմուածքի մէջ, (3-րդ. դ. եր. 136): Ասացողը Դաւթի ճիւղը վերջացնելուց յետոյ երգով ողոր- մի է տալիս վէպի անցեալ հերոսներին և վերջն աւելացնում է. «Աստուած ողորմի մեր փիւր վարպետին, ինչ մեզի շանց ի տուի»:

Այս ամենը ցոյց է տալիս, որ իրենք ասացողները վէպի ծաղկման շրջանն իրենցից առաջ են դնում: Լաւ պատմողներն անցել գնացել են. իրենք նրանց մօտ թերի պատմողներ են: Ան- շուշտ լոկ աշակերտական ակնածութիւն չէ այս, և ոչ էլ ծագում է միայն մարդկային հոգու այն ընդհանուր յատկութիւնից, որ անցեալին երանի են տալիս. այլ դա իրական է: Վէպն իրօք անկման ու խանգարման մէջ է:

Ասացինք՝ առաջ վիպասանները իրար վերաբերմամբ փո- խադարձ հակողութիւն են ունեցել: Դրա մնացորդներն այժմ ևս տեսնում ենք: Վարդանը «իբրեւ Աստուծմէ շնորհեալ մի աւանդ էր պատմէր. շատ անգամ լրջութեամբ կը զայրանայ այն ան- ձանց վրայ, որ իր գիտցածէն աւելի կը պատմեն և այդ աւելին

յերիւրած, շինծու կը համարէր, հետեաբար աւելն ևս մեղք. քանի որ «ողորմիներ» կան, ինչ որ աւանդուած է, այնպէս ասելու է, կասէր նա: Այս ծերունի վարդանը, ինչպէս լսել ենք պ. Հայկունուց, յանգիմանելիս է եղել 6-րդ պատմուածքի ասացող Ջատիկին թէ ինչո՞ւ փոփոխութիւններ է մտցնում: Ջատիկն էլ արդարանալիս է եղել թէ ինքը չէ փոփոխում, այլ ինչպէս իւր վարպետից լսել է, այնպէս է պատմում:

Բարերախտարար պատմողները և լսողները դեռ վարդանի պէս պարզամիտ մարդիկ են, մեծ մասամբ միամտութեամբ հաւատում են իրենց պատմածին ու մեղք են համարում մէջը նոր բան մտցնել. բայց այս չէ արգելում, որ վէպը փոփոխութեան ենթարկուի ու խանգարուի, թէպէտ և ոչ դիտաւորեալ կերպով: Քանի որ շատ քչերը գիտեն վէպը և վիպասանական դպրոց չկայ այլ ևս, որ աւանդութիւնը ճշտութեամբ պահէ, ուստի և փոխադարձ հսկողութիւնը վերացած է, և վէպն արագութեամբ ու հեշտութեամբ կորցրել ու կորցնում է իւր նախնի հարազատութիւնը: Դրան նպաստում է և մի ուրիշ հանգամանք: Այժմ ասացողն իբրև արուեստ հաստատուն չէ ուսած վէպը և այնուհետև ևս իբրև արուեստ միշտ չէ կրկնում անփոփոխ բառացի. այլ երբեմն երբեմն պատահած տեղը. ուստի և հեշտութեամբ կարող է մոռանալ, ինչպէս մի քանի պատմողներ իրենք խոստովանում են: Բայց հէնց որ պատմողը մի բան մոռացաւ, տեղը բաց է մնում, կամ նոր հեքաթային բան մտնում մէջը, կամ նոր կեանքի գծեր: Վէպն աղճատում է յօրինուածի նկատմամբ: Մասերն ու միջադէպները յետ ու առաջ են ընկնում, մի հերոսի արարք մի ուրիշի է վերագրւում, առաջ են դալիս հակասութիւններ, կրկին պատմուածքներ, այսինքն միևնոյն բանը փոքր ինչ տարբեր ձևով երկու անգամ է պատմւում կամ նոյն հերոսի համար կամ երկու երեք հերոսի համար ևս և այլն: Վէպն այսպիսով կորցնում է իւր գեղեցկութիւնը ու ճշտութիւնը:

Այսպէս չի աւանդուել վէպը վարպետների դպրոցում: Թէ նրանք հաստատուն սովորած են հղել և սովորածը աշխատել են միշտ բառացի կրկնել, այդ կարող ենք հետեւցնել այժմեան ասացողների մէջ յարատևող այն հին արուեստաւորութեան մնացորդից, որ դեռ քիչ ու շատ փոփոխութեան առաջն առնում է: Այժմ ևս ասացողներից մի քանիսը անգիր արած են պատմում և երկրորդ ու երրորդ անգամ պատմելիս «բառացի, առանց նկատելի փոփոխութիւնների են ասում», կամ «հայր մերի պէս սերտած ու վարժ»: Ասացողներն ուրեմն «թիւ ուսած» են ասում, կամ «թւում են», ինչպէս մեր հին վիպասանքը, որ կոչւում էին և

«Թուելիք»: Այսպէս թիւ ուզած պատմել են անշուշտ և հին վարպետները և աւելի մեծ ճշտութեամբ:

Հին վարպետներն եղել են և արուեստաւոր երգիչ: Բարսամի, Պօղոսի և Մանասէրի նման աշուղներն ասել են վէպը և նրա մէջ եղած երգերը երգել են ամենայն հաւանականութեամբ որեւէ գործիքի նուագակցութեամբ: Այժմ ասացողների ձեռքին գործիք չկայ, և թէ կայ՝ մեզ յայտնի չէ: Վէպի մէջ աշուղները դամբուռ կամ սազ են բանեցնում, և նոյն խիլ Դաւիթը, որ քաջ երգիչ է, սազ է բանեցնում երգելիս: Եւ քանի որ ասացողներն այժմ երգում են այն կտորները, որ վէպի մէջ իրենք գործող հերոսները երգում են, պէտք է կարծել, որ հին վարպետները այս նմանողութիւնը կատարեալ անելու համար հերոսի երգը այն գործիքի նուագակցութեամբ պիտի երգէին, որ բանեցնում է ինքը հերոսը, ինչպէս Դաւիթը: Գործիքի այսպիսի նուագակցութիւն գտնում ենք և մեր ժողովրդի մէջ տարածուած թուրքական վէպերի համար, ինչպէս են՝ Փօօօղլուի և այլն: Աշուղներն այս վէպերն ասելիս, ղեռ չըսկըսած, նուագում են մի քանի ըոպէ՝ ընդհանուր տրամադրութիւն առաջ բերելու և չափ տալու համար: Նոյնը պէտք է ենթադրել և մեր հին վարպետների համար:

Թիւ ասելու և գործիքի նուագակցութեան քնական հետեւանքըն այն է լինում, որ վէպը ձեռով չափածոյ, այսինքն ոտանաւոր է լինում: Իսկապէս ասած, ստանում է խօսքերի համաչափութիւն, եղանակաւորութիւն, cadence ասածը, նուագաւորութիւն: Մինչև այժմ ես շատ տեղ այդ չափը, քանի որ դեռ թիւ են ասում, որոշ լսում է. սակայն ոչ բոլոր պատմուածքների մէջ, այլ միայն մոկաց պատմուածքների մէջ և յատկապէս և լուս ասողների բերանին: Բայց այստեղ ես կարճ խօսակցութիւնների մէջ իրզուր կը լինէր որեւէ չափածոյութիւն որոնել: Ուրքը, իսկապէս մի տեսակ եղանակաւորութիւն լսելի է միայն մեծ պատմական ու նկարագրական հատուածների մէջ և այդ ուրքը նոյնն է ինչ որ կրգուած մասերի մէջ:

Պէտք է կարծել, որ հին վարպետների բերանին չափածոյ խօսքն աւելի մեծ տեղ է բռնել և արուեստաւոր ասացողների տեղ երբ անցել են պատահական ասացողներ, վէպի լեզուն չափածոյից դարձել է արձակ, կամ հին ոտանաւորը տեղի է տուել մի ոտանաւորի, որի մէջ իշխող է արձակը: Եւ եթէ մոկաց պատմուածքների մէջ երբեմն դեռ երևում է չափը, այդ այն պատճառով է, որ վէպն այժմ ամենից կենդանի փնում է մոկացոյ մէջ և վէպն ասող մի երկու վերջին աշուղ եւս, որ յիշում են, ինչպէս տեսանք՝ մոկացի են: Փոփոխութեան այս երևոյթը միայն մեր վէպի մէջ չէ

նկատուում. ուսաց ժողովրդական վէպն ևս յետագայ շրջանում ոտանաւորից վերածուել է արձակի. былина ասածները, որ ոտանաւոր են, դարձել են побывальщина ասածները, որոնց մէջ իշխում է արձակը:

Մեր վէպի գրեթէ բոլոր պատմութեան մէջ ևս կան հատուածներ, որոնք պարզապէս ոտանաւոր են: Այդ այն կտորներն են, որ ասացողները ոչ թէ թւում, պատմում են, այլ երգում: Սակայն այստեղ ևս պէտք է նկատել, որ ասացողներից մի քանիսը այդ հատուածները դարձեալ ասում են և ոչ թէ երգում: Այսպէս օրինակ՝ Սրուանձտեանի պատմութեան մէջ թէպէտ ևս կան մի քանի ոտանաւորներ, որ ուրիշ պատմութեան մէջ երգւում են, բայց Սրուանձտեան երգ չէ լսել: Ասացողը միայն յայտնել է, որ իւր վարպետը «մէջ ընդ մէջ շատ տեղեր ոտանաւոր խաղեր կային, որ ձայնով կը երգէր»: Այս խաղերի թիւը բաւական շատ են, աւելի մոկաց պատմութեան մէջ: Եղանակը միակերպ է, ծանր ու տխուր:

Բնական է, որ աւելի քնարական մասերում երգուի. ուստի երգում են միայն հերոսների բերանից կտորներ, այսինքն այնպիսիներ, որ հերոսների խօսքերն են, նրանց ալօթքներ կամ երգերը, որոնց մէջ երևում է և հերոսների զօրեղ զգացումները: Ասացողն իւր կողմից երգում է միայն ամեն մի ճիւղի սկզբում հերոսների «ողորմին»՝ իբրև նախերգանք, երբեմն և վերջում իբրև վերջաբան՝ յիշելով և իւր վարպետին և ունկնդիրների հօրն ու մօր հոգին: Բուն վիպական, պատմութեան մասը չի երգւում, գոնէ մեր ունեցած պատմութեան մէջ. թէպէտև զարմանալի չէր լինիլ, որ այս մասից կտորներ երգողներ լինէին, քանի որ մեր մէջ դեռ տեղ տեղ, աւելի մոկաց կողմեր, վէպերը երբեմն ամբողջ երգւում են՝ ինչպէս «Կարոս խաչ», «Մոկաց միրզան» և «Ասլան աղան»:

Այն հանգամանքը, որ վէպը համեմատաբար քիչ մասերում է երգւում այժմ, և որ մի քանի պատմութեան մէջ թէպէտև այդ մասերը կան, բայց չեն երգւում, ցոյց է տալիս դարձեալ, որ մեր վէպը անկման շրջանի մէջ է: Այսպիսի փոփոխութիւն, որով երգը տեղի է տալիս պատմութեան, տեսնում ենք նաև ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ: Օրինակ՝ յունաց վէպը ծնունդ է երգիչների, որոնք ստեղծում են երգերով. բայց յետոյ երգը տեղի է տալիս մի պարզ պատմութեան. երգիչը սակայն դեռ երգիչ է մնում, որովհետև նա դեռ կիթառ է գործածում նախերգանքի ժամանակ և մէկ մէկ պատմութեան միջին: Ապա երգիչներին փոխանակում հազներգուներ—ռապսոդները, որ միայն պատմում են ուրիշ-

ների յօրինած վէպերն առանց երգելու և նուագելու: Նոյն փոփոխութիւնը մենք տեսնում ենք և Փրանսիական վէպի մէջ, որ իւր զարգացման առաջին շրջանում երգուել է, իսկ յետոյ երկրորդ շրջանում միայն պատմուել:

Արդեօք մեր վէպը սկզբում ամբողջապէս, այսինքն պատմուած մասն էս, երգուել է թէ ոչ: Նոյն իսկ Խորենացու մէջ գտնում ենք, որ մեր հին վիպասանք պատմուել ու երգուել են. ուստի դժուար է կարծել, որ մեր նոր ժողովրդական վէպը մի ժամանակ ամբողջապէս երգուած լինի: Մի բան միայն հաւաստեալ կարող ենք ասել, որ առաջ երգուած մասերն աւելի մեծ թուով եղած պիտի լինին:

Աւելորդ է ինչի նկատել, որ մեր երգը կամ ոտանաւորը մեր այժմեան վէպի մէջ աւելի մեծ արժէք ունի քան արձակն ու պատմուածքը, քանի որ այդ ձևը հնութիւնից է գալիս և ոտանաւորը որ երգուում է՝ միշտ աւելի դժուար կարող է փոփոխութեան ենթարկուել քան արձակը. ուստի և աւելի երկար պահել իւր նախնական ձևը: Համեմատաբար պակաս արժէք ունի արձակը, որ հեշտութեամբ ազաւազուելով ստանում է զրոյցի կամ հեքեաթի բնաւորութիւն: Բայց այդ չէ նկատուում, որ արձակի մէջ ևս պահուած լինին այնպիսի հին գծեր, որ ոտանաւորի մէջ չկան. ընդհանուր առմամբ միայն երգն աւելի հաստատուն է քան պատմուածքը: Եւ մենք այդ տեսնում ենք մեր վէպի մէջ. զանազան պատմուածքների երգուած մասերն իրարու աւելի նման են քան պատմուածքները:

Ամփոփելով մեր մի քանի աղբատիկ տեղեկութիւններից հանած հետեւողութիւնները, տեսնում ենք, որ մեր նոր ժողովրդական վէպը, որ բաւականին տարածուած է միջին Հայաստանում հարաւից դէպի հիւսիս, նոյն կեանքն ու զարգացումն է ունեցել, ինչ որ վէպն ընդհանրապէս ուրիշ ազգերի մէջ: Վարպետ վիպասաններին փոխանակում են հասարակ անարուեստ ասացողներ. նուագը մոռացութեան է տրուում. երգն ևս մոռացութեան է տրուած մի քանի պատմուածքների մէջ, ուրիշների մէջ մնացորդներ միայն կան. ոտանաւորը տեղի է տալիս արձակին և մի խօսքով վէպն ազճատուելով հնանում ու մեռնում է, և եթէ բոլորովին անհետ չի կորել, միայն շնորհիւ այն հանգամանքի, որ 19-րդ դարում և այժմ դրա մնացորդները ժողովում ենք:

Բայց ի՞նչ են այդ մնացորդները, վէպ թէ հեքաթ:

Հեքաթ եւ վէպը—ի՞նչ է մեր վէպ ասածը, վէպ թէ հեքաթ: Այս հարցը և նրա պատասխանը աւելորդ չենք համարում այստեղ սկզբում դնել, որովհետեւ մեր վէպի մասին շատ տեղեկու-

թիւները և շատ պատմութեանքներ ձեռք բերելու համար պէտք է կարողանանք, ինչպէս վերևում տուցինք, գնահատել այն, և ցոյց տալ որ հեքաթ չէ, այլ բնիկ ազգային վէպ: Շատերն իհարկէ վէպ են անուանում. բայց կան և հեքաթ անուանողներ: Պատահել է մեզ նոյն իսկ այդ «հեքաթը» գնահատողների բերանից լսել թէ հեքաթ է այն և ոչ այլ ինչ: Նոյն իսկ գրականութեան մէջ կան մեր նոր վէպը հեքաթ կոչողներ և դրանք չըհասկացողներ չեն¹⁾:

Ժողովրդական վէպ և հեքաթ այն միայն ընդհանուր ունին որ երկուսն ևս ժողովրդական պատմութեանք են և ստեղծագործութիւն. այսինքն իրականութեան բանաստեղծական ըմբռնումն ու արտայայտութիւն: Բայց այստեղ ևս էապէս վերջանում է այդ երկուսի նմանութիւնը. փնտրածով նրանք տարբերում են իրարուց:

Մինչ հեքաթները, ինչպէս և առասպելները, սակաւ բացառութեամբ, ազգային գոյն չունին և ազգային ստեղծագործութիւն չեն, ժողովրդական վէպն ընդհակառակն բնիկ ազգային է թէ իւր բնաւորութեամբ և թէ իւր ծագումով: Մեր վէպը, ինչպէս կը տեսնենք, հայ ազգի ստեղծագործութիւնն է և կրում է մեր ժողովրդի կեանքի դրոշմը: Արդարեւ հեքաթների մէջ ևս յաճախ երևում

¹⁾ Այստեղ յիշենք, օրինակ, որ պ. Ա. Չորանեանը, որ արդէն ծանօթ է իւր գրական գործունէութեամբ, մի յօդուածի մէջ, «Անահիտ» 1901, թիւ 9, «Դաւիթ և Մհեր» վերնագրի տակ, մեծ գովեստներ շնայելով հանդերձ՝ մեր վէպը շարունակ հեքաթ է անուանում:

«Այս հեքաթին ծննդավայրն է Սասուն», «Դաւիթ և Մհեր հեքաթին ամեն բանէ առաջ ըմբշի պատմութիւն մըն է», «Այս հեքաթը»... և այլն: Մի տեղ միայն գտնում ենք «Դաւիթ և Մհեր հեքաթը միայն աւելի ճիշտ՝ դիւցազներգութիւնը»: Անշուշտ պ. Չորանեանը չի կարող չիմանալ թէ ինչ է հեքաթ, ժողովրդական վէպ և դիւցազներգութիւն. և նա զգում է ու տեսնում, որ «Դաւիթ և Մհեր» սոսի հեքաթ չէ. բայց որ շարունակ հեքաթ է անուանում, պատճառն այն է, որ մեր վէպն ուսումնասիրուած չէ իբրեւ վէպ:—Աւելորդ չի լինիլ ասել, որ Չորանեանն այդ յօդուածի մէջ տալիս է միայն Դաւիթ ու Մհերի ամփոփ ու գրական լիզուով պատմութեանք՝ առնելով բնորոշ գծեր և շեշտելով հերոսների բնաւորութիւնը: Իրա համար նա յաջող ընտրութիւն անելով՝ օգտուել է միայն գրեթէ 2-րդ պատմութեանքից, թէպէտ և չի տեսնում ինչպէս չի յիշում այդ երեւի Ֆրանսիայի (այդ յօդուածը Ֆրանսիայէնից թարգմանութիւն է և հայ ընթերցողների համար աւելորդ է համարուել: Բայց այդպիսով յօդուածից այնպէս կը կարծուի, որ իբր թէ մեր վէպը մի որոշ միատեսակութիւն ունի:

են ժողովրդական բարքեր ու սովորութիւններ, բարոյական կանոններ և աշխարհայեցողութիւն, մինչև անգամ հաւատալիքներ, բայց այդ ամենն անպատճառ պատմող ազգինը չեն, ինչպէս և շատ սակաւ անգամ է պատմող ազգն ինքն ստեղծում հեքաթների նիւթը: Հեքաթները փոխառութիւն են այս կամ այն ազգից, և ամենամեծ մասամբ նոյն իսկ անհնարին է, որքան էլ հետազոտութիւններ լինին, որոշել թէ որ ազգից որին է անցել այս կամ այն հեքաթը, էլ չենք ասում թէ որ ազգի մէջ ծնուել են: Այսպիսի գրութեան ժամանակ մի ազգ մի հեքաթ փոխ անելով շատ շատ՝ երբ սիրելի է դառնում իրեն, իւրացնում է և տալիս նրան իւր ազգային գոյնը:

Հեքաթի բնորոշ գիծն է հրաշալին, անիրականը: Այնտեղ բնութեան և ընկերական կեանքի բազմազան երևոյթները պատկերանում են մտացածին յաճախ ֆանտաստիքական կերպարանքով՝ զարդարուած ամեն տեսակ հրաշալիքներով: Ոչ պատմողը և ոչ լսողը չեն հաւատում հեքաթի գործողութեանը իբրև իրականութեան, և շատ գեղեցիկ կերպով այդ հաւատքը բնորոշում է հեքաթի այն երկբայական բանաձևով, որով սկսում են հեքաթները. «Եղել է, չի եղել», «կար, չկար»: Հեքաթներին չի հաւատում պատմողը, որովհետև նրանց մէջ պատմուած հրաշալին այլ ևս ժողովրդի կենդանի կրօնական հայեացքի հետ չի կապուած: Նրանց մի մասը հին հեթանոսական առասպելներից են գալիս, ուստի և հնացած են ու անհասկանալի. մի ուրիշ մասը դրսից եկած լինելով խորթ և օտար են. կան և հեքաթներ, որոնք հին առասպելների շէնքի բեկորներից, իբրև պատրաստի ատաղձից, կարկատած բաներ են, ուստի և յաճախ անհեթեթութիւն: Այդպէս չէ սակայն ժողովրդական վէպը. նրա մէջ ևս կան հրաշալիքներ, բայց դրանք բացատրւում են ժողովրդի կենդանի հաւատքով: Օրինակ եթէ Դաւիթը խաչ—պատարագի զօրութեամբ ամեն տեսակ հրաշքներ անում է, այդ հնարաւոր է, որովհետև ինչպէս ասում է մի ասացող. «էն ժամանակ արդար մարդ էին, ինչ մութագ ունէին Աստուած կը կատարէր» (2-րդ 41): Հէնց այդ պատճառով բոլոր ասացողները հաստատ հաւատում են, որ Դաւիթ, Մհեր և ուրիշները իրօք եղել են և կատարել այն գործերը, որ պատմում են նրանց մասին: Ինչպէս որ հեքաթը, նոյնպէս և վէպը կամ նազլը սկսւում է իւր որոշ բանաձևով, անցեալ հերոսներին «ողորմի» տալով: Բացի այդ՝ հերոսների իրականութեան ապացոյց, համարւում են և նրանց անունով կոչուած տեղերը, որ այս ու այնտեղ ցոյց են տալիս:

Բաւական չէ որ պատմողը վէպին հաւատում է իբրև ճշմարիտ

եղելութեան, այլ և հայ ազգի պատմութիւնն է համարում այն: Եւ իսկապէս վէպն իրական պատմութեան հետ շատ ընդհանուր տարրեր ունի: Մինչ հեքաթը, սակաւ բացառութեամբ, ոչ միայն ժամանակից, այլ և տեղից կտրուած է, վէպը իրական պատմութեան հետ այն ընդհանուր ունի, որ նրա գործողութիւնները կապուած են որոշ աշխարհագրական տեղերի հետ, և յատկապէս այն տեղերի հետ, որոնք վէպի սկզբնաւորութեան ու զարգացման շրջանում մեծ դեր են կատարել մեր ազգի պատմութեան մէջ: Մենք այդ կտեսները ներքեւում: Բայց այդ՝ վէպի հերոսները, ինչքան էլ առասպելական դիւցազնական կերպարանք են ստացել, մարդկային ու պատմական են: Վէպի մէջ պատմութեանը ժողովրդի կեանքից առած պատմական նշանաւոր դիպուածների յիշողութիւններ են, միայն բանաստեղծօրէն պատմուած և այլափոխուած:

Ի՞նչպէս է առաջանում այս այլափոխութիւնը: Պատմական յիշողութիւնը դարեր շարունակ ապրելով ժողովրդի մէջ՝ վիպասանների բերանին հէնց ազգային կերպով փոփոխութեան է ենթարկւում: Բայց այսպիսի փոփոխութիւն էական նշանակութիւն չունի իրական պատմութիւնն այլափոխուելու համար: Աւելի մեծ է այն փոփոխութիւնը, որ կատարւում է ուրիշ նշանաւոր իրողութիւններից և պատմական անձերից, որոնց յիշողութիւնն ևս պահուած է զանազան զրոյցների ու երգերի մէջ: Ժողովրդական վէպը ժամանակագրութիւն չունի. նրան յատուկ է անաքրոնիզմ: Ուստի տարբեր դարերում ապրող անձեր գրւում են իբրեւ ժամանակակից և նոյն իսկ ազգակից. տարբեր անձերի տարբեր ժամանակներում կատարած արարքները հաւաքւում են ի մի և վերագրւում մի անձի, ինչպէս և բազմազան ու բազմաթիւ զրոյցներ, նիւթով ցեղակից լինելով, միանում են ու մի ամբողջութիւն են կազմում: Մի հին ժողովրդական հայեացք է՝ ցեղակցութիւնն ու ժամանակակցութիւնը տեսնել ոչ ըստ մարմնի, այլ ըստ հոգու: Այս հայեացքը ժողովրդից անցել է հին պատմագիրներին, որոնց զրաժը շատ բանում չի տարբերւում ժողովրդական վէպից, որովհետեւ այդ պատմագիրները չեն զանազանում բանաստեղծութիւն, հին առասպել և պատմութիւն: Այսպիսի է, օրինակ, Խորենացու պատմութիւնը, որի մէջ գտնում ենք և ցեղակցութեան ու ժամանակակցութեան այս հին վիպական ժողովրդական հայեացքը: Նա Ա. գրքի Ե. գլխի մէջ յայտնում է թէ Նինոսը Բելի որդին չէ, բայց կան այդպէս ասողներ, որոնց «ըստ նշանաւոր և անուանի լինելոյ պատեհ են համարել այդպէս կարգել զհեռին մօտաւոր»: Եւ ինքն իսկ Խորենացին ուրիշ տեղ (Ա. լա.) գրում է. «Սիրեմ

կոչել այսպէս ըստ քաջութեան՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ քաջաց ազգք քաջքն. իսկ միջոցքն որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել»:

Այս նախնական հայեացքով քաջերը բնականաբար իրար ցեղակից ու ժամանակակից են համարուում, ուստի և ժողովրդական վէպի մէջ զրանք համախմբուում են մի մեծ հերոսի շուրջ. ինչպէս ռուսաց վէպի մէջ, կամ, ինչպէս յունաց վէպի մէջ մի նշանաւոր իրողութեան շուրջ՝ իրար ժամանակակից ու մի մեծ գործի մասնակից զրուելով—կամ թէ սկզբնապէս իրարուց անկախ զրոյցների հերոսները եղբայրներ, հայր ու որդի են դառնում և որդէ ցորդի յաջորդում իրար: Այս վերջին ձևն է ընտրել հայ ժողովուրդը թէ մեր հին վիպասանքի և թէ մեր նոր վէպի համար. Սասնաւոր, Առիւծաձև Մհեր, Դաւիթ և Պատիկ Մհեր քաջերի մի սերունդ են, որոնց շուրջը և իբրև ազգական զրուած են Ձէնով Յովան, Դեռի Թորոս, Յուան Վերգոյ և ուրիշները: Այս հայեացքի ըստ հոգու ցեղակցութեան, արդիւնք է և այն, որ մեր Սասնոյ Ծռերն ու պարսից վէպի հերոսները ցեղակից են դարձել ժողովրդի աչքին. Չալը Սասում քաղաքի թագաւոր է դարձել, Դաւիթ՝ Չալի եղբայրը, Բուրվէն՝ Դաւիթի որդին. Ռուստամը Սասունցի է և այն. ուրիշ խօսքով՝ պարսից վէպի հերոսները փոխադրուել են Սասուն և «Սասնան Ծռեր» դարձել:

Այսպէս զանազան ժամանակներում ապրող պատմական անձերը իրերի հոգեով ժամանակակից ու ազգական են դառնում և տարբեր ժամանակներում կատարուած դէպքերը վէպի մէջ խառն ի խառն կուտակուում են իրար վրայ: Հինը յաճախ մնում է. թէև միջնացած ու յետ մղուած, հնի վրայ աւելանում է նորը, յետագայ ժամանակներում կատարուած դէպքերի յիշողութիւնը, և կազմուում իրօք մի այլափոխ պատմութիւն, որի միջից գլուխ հանելը զբոսարանում է մանաւանդ այն պատճառով, որ ժողովրդի երևակայութեամբ բուն պատմական վէպը կամ զրոյցն անզգալի կերպով հաճնում է առասպելի զգեստ և պատմական անձերը դառնում են դիւցազուններ:

Բացի այդ՝ յաճախ ազգային պատմական կեանքից կազմուած վէպի վրայ հին պատրաստի առասպելաբանութիւնից աւելանում են և ընդհանուր առասպելներ, որոնք մի ազգի չեն միայն յատուկ, և որոնց մէջ, ինչպէս ընդհանրապէս ամեն առասպելի, բը նութեան բանաստեղծական բմբռնումն է արտայայտուում. աւելանում են և հեքիաթային տարրեր, մանաւանդ երբ վէպը խանդարւում է, այլ և ուրիշ ազգերից փոխառած բանաւոր և գրուող զրոյցներ, մեղնում յատկապէս Աստուածաշնչից և պարսիկներից:

Բայց այս ամենը՝ առասպել, հեքաթ այլազգի գրոյցներ, մտնելով վէպի մէջ, որի սաղմն ու միջուկը բնիկ ազգային է, նրա հետ մի բովից անցնելով ի մի են ձուլուում և հետզհետէ ազգայնանում են, ստանալով ժողովրդի պատմական կեանքի պատկերը և դառնալով նրա մտքի և հոգու արտայայտութիւնը:

Այսպէս պէտք է տարբերել հեքաթ և ժողովրդական վէպ, և հէնց այս մեծ տարբերութիւնն է պատճառ, որ մինչ հեքաթի գնահատութիւնը չնչին է գրականութեան մէջ, ժողովրդական վէպն ընդհակառակն շատ մեծ արժէք ունի: Դա ազգի դարաւոր կեանքի պատկերն է, նրա ձգտումների ու իդէալների մարմնացումն է. մի խօսքով՝ վէպն ինքը ժողովուրդն է:

Տեսնենք մեր վէպի մի քանի էական կողմերը. որոշենք, որքան որ կարելի է, պատմութեան օգնութեամբ թէ ինչպէս է ծագել մեր վէպը, այսինքն թէ որ մեծ պատմական դիպուածներից ազդուել է մեր ժողովրդի երեւակայութիւնը. թէ ինչպէս յետագայ դարերում ուրիշ դէպքերից նոր տարրեր են մտել մէջը՝ կերպարանափոխ անելով հին վէպը. թէ ինչ առասպելական ու դիւցազնական գծեր ու գրոյցներ են ընդունուել վէպի մէջ, և թէ վերջապէս մեր ազգային կեանքը իւր մի քանի կողմերով որչափ երևում է նրա մէջ: Մի քանի կողմերով ենք ասում, որովհետև ամեն ընթերցող էլ պարզ տեսնում է, որ մեր վէպի մէջ ընդարձակ կերպով ցոլանում է մեր ուսման կեանքը. թէ տանը և թէ դուրսը. ուստի և կարևոր չենք համարում այս նկատմամբ մանրամասնութիւնների մէջ մտնել: Բայց ամենից առաջ տեսնենք՝ ինչ աշխարհագրական տեղերի հետ է կապուած վէպի գործողութիւնը:

Գ

ՍԱՍՈՒՆ ԸՍՏ ՎԷՊԻ

Մենք տեսանք՝ վէպը մնում է յետ ընկած մարդոց մէջ Հայաստանի խուլ անկիւններում, ուր պատմողները շատ մութ ծանօթութիւն ունեն իրենց բնական տեղից դուրս գաւառների ու երկիրների մասին: Ուստի և վէպի մէջ աշխարհագրական անունները հեշտութեամբ շփոթւում են, կամ մոռացւում, տեղը նորերն անցնում, որոնք աւելի ծանօթ են, այս կամ այն ասացողին, կամ թէ գործողութեան տեղերը մօտեցնում պատմողի բնակութեան վայրին: Երբեմն նոյն իսկ մոռացւում են տեղի անունները և վէպըն ստանում է հեքաթային բնաւորութիւն: Այս ամենի հետեանքը լինում է այն, որ բոլոր պատմուածքների մէջ աշխարհագրու-

թիւնը միատեսակ նոյնը չէ: Բայց չը նայելով այս ամենին՝ վէպի մէջ տեսնում ենք իսկապէս մեր երկիրը՝ ինչպէս որ կայ, և ոչ թէ մի հեքաթային ֆանտաստիկական աշխարհ: Մենք կը վերցնենք ընդհանրապէս, նախ Սասնոյ իշխանութիւնը, ապա միւս երկիրները:

Սասունը վէպի հերոսների հայրենիքն է: Դա Սասնաւորի և Բաղդասարի մօր, ուստի և նրանց հայրական երկիրն է, (9-րդ. 406.) Դաւթի «խէրանց խէրանսն» կամ «խէրանական երկիրը»: Այստեղ ծնւում, իշխում ու գործում են գրեթէ բոլոր գլխավոր հերոսները, և վէպն իսկապէս Սասնոյ տէրերի պատմութիւնն է:

Դժբախտաբար Սասնու պատմութեամբ չունենք, որի մէջ տեղագրութիւնն աւելի ճիշտ կը լինէր: Քանի որ Սասնու բնութիւնը, լեռն ու գետը, գիւղն ու վանքը աւելի ծանօթ են ամեն մի Սասնացու քան թէ մի մշեցու և մոկացու, էլ չենք ասում մակուեցու, այլարատցու կամ արարանցու: Բայց և այնպէս՝ Սասունը լինելով վէպի կենդրոն, նրա տեղագրութեան մասին աւելի մանրամասն, աւելի ճիշտ և անշփոթ տեղեկութիւններ կան ընդհանրապէս բոլոր պատմութեամբների մէջ, քան թէ միւս տեղերի համար, որոնց մասին հարեանցի է անցնում վէպը:

Վէպի մէջ Սասունը սովորաբար յիշւում է իբրեւ բերդ և քաղաք, դաւառը քիչ անգամ է երևան գալիս՝ կոչուելով Սասմայ թագաւորութիւն կամ Սասմայ տեղ, աւելի ճիշտ զեխ այսինքն զեհ, կողմ: Դա մի լեռնային բարձր երկիր է, սար ու ձորերով, կապաններով հարուստ, կան և անտառներ (8-րդ 31. 9-րդ 407)¹⁾ բայց ընդհանրապէս արօտներով ծածկուած սարաւանդներ են և աւելի՛ քարքարոտ ու ամուր տեղեր, ուր դժուարութեամբ ներս մտնել կարող է թշնամին:

«Ես գիտցայ թէ Սասուն դաշտ ու դուրան էր,

Զգիտցայ թէ քար ու կապան էր»:

Մենք կարող չենք մտնել Սասուն.

Սասուն քար ու կապան է, ասում է պարտուած ու սարսափահար թշնամին (1-ն 161. 3-րդ, 103. 6-րդ, 23. 8-րդ, 30, 32, 9-րդ 379).

Այս լեռնային բարձրութիւններից վէպի մէջ յատկապէս յիշւում է Սեւ Սար (1-ն, 144, 166. 3-րդ 65, 96, 99) որ ըստ Սըր-

¹⁾ Նկատենք, որ վկայութիւնների համար նշանակած երեսները լրիւ չեն առնուած ընդհանրապէս. անտառների համար, օրինակ, կարող էինք և ուրիշ երեսներ ցոյց տալ պատմութեամբների մէջ. բայց մենք շատ թուանշաններ կուտակելուց խոյս տալով՝ սովորաբար նշանակում ենք մի քանի վկայութիւններ միայն:

ուանձտեանի (Գրոց ու Բրոց, եր. 99), Սիմ սարն է, «այն է Տօրոսը, որ Մօոյ Սառ ալ կըսուի. զանազան գլուխներու բաժանուած, բայց իբրեւ մէկ տան մէջ մէկ գերգաստանի անդամք՝ իրարու մօտ ծունկ ծնկի, դէմ դէմի պուպուկած, ձորերով, վտակներով, գեղերով լի:» Եւ այդ գլուխների մէջ թւում է Սրուանձտեանը Անթովք, Մարութայ կամ Մարութու լեռ, Սասունք կամ Սասնոյ լեռ, Ծովասար և ապա Խոյթ, «որ թէպէտ անոնց մէկ կտորն է, բայց խորթ:» Սև սար կոչումն ուրեմն ամբողջ լեռնահանգոյցի անունն է: Վէպի մէջ ևս Սև սար մի սար չէ, այլ մի քանի սարեր: Բայց Սև սարը և մի առանձին սար է դուրս գալիս վէպի մէջ, և խակապէս այդպէս կոչւում է Սասնոյ բարձրաւանդակի հիւսիսային կողմը գտնուած լեռը, լերի ու մշուշապատ կատարներով (Արձագանք, 1894 № № 144. 147):

Սասնոյ լեռների մէջ է ըստ վէպի և Ծովասար, «որ Անթովքից վանքին մօտ է, և պատիկ ծով մը ունենալով իւր գագաթը՝ այս անունով կոչուած է: Այս ծովակին շուրջ բուսած մանիշակները երկնագոյն մարգեր կը ցուցանեն. և անթիւ են տեսակ ու գոյն զանազան ծաղկանց, որ կը զմայլեցնեն արարածները իրենց տեսքով ու գոյնով: Իսկ խաւարծիրն աննման և յոյժ պատուական է այս սարին» (Գրոց ու Բրոց եր. 100 տես և Արձագանք 1894. № 147): Այս դալարագեղ ու ծաղկաւէտ սարը առանձնապէս յիշուում է իբրեւ վէպի հերոսների «սէհր անելու տեղ», «սէյրահատեղ», կամ որսի սար (3-րդ, 24, 32 7-րդ, 10, 11, 19. 49—51, 58, 68. 8-րդ. 262 տ.): Բայց զա միայն արօտներ ու ծաղիկներ չէ որ ունի, ինչպէս նկարագրում են այժմ և կամ դուրս է գալիս մի քանի պատմութեան մէջ. այլ ծածկուած է և անտառներով, որ անշուշտ հին անտառների յիշողութիւն է վէպի մէջ:

Մհերի և Դաւթի ու Ձէնով Յովանի գրօսավայր ու որսորդութեան տեղ դուրս է գալիս և Աւագ սար, որի տեղը մեզ ծանօթ չէ (9-րդ. 369. 375 հտն. 385 հտն. 396):

Սև սարի մէջ է Մարութայ կամ Մարաթու լեռան կամ Մարաթուկ, որ Սասնոյ Մարգանք գաւառում է: Այս լեռը, որ Սրուանձտեանը անուանում է «սուրբ և բարեպաշտ», Սասնոյ բոլոր փողովդդի համար «առաջին և վերջին ամենահաւաստի և ծանր երդմնարան կարող է համարուել. «Հընը Մարաթուկ վկայ. Հընը սուրբ Մարաթուկ գինայ:» Մարաթուկն ըստ վէպի շատ հետու չէ Ծովասարից (7-րդ. 16 հտն.), և սովորաբար կոչւում է «Բանձրիկ Մարաթուկ» կամ սուրբ Բանձրիկ Մարաթուկ (1-ն, 159. 3-րդ, 32 հտն.): Լերան վրայ կայ շինած «Բար Մարութայ բանձր Աստուարածին կամ Աստուածածին» կոչուած վանքը (6-րդ, 18. 3-րդ

98): Այստեղ գալիս է Քեռի Թորոսիկն աղօթելու, որ թշնամիներէից ազատ մնան, կամ յաղթութիւն շնորհէ Աստուած: Այստեղ կայ մի սուրբ նշան, որ Քեռի Թորոսիկը բերում է Դաւթին, որ նրան այժ տայ (3-րդ 32. 34 հտն.) կամ ինքը Դաւիթը կուի գնալուց առաջ գալիս է այս վանքում ուխտ ու մատաղ անում (1-ն, 159 7-րդ, 21. 34.): Սասնու վրայ յարձակուող թշնամիների նպատակակէտն է զլիաւորապէս Մարաթուկը: Նրանք աշխատում են աւերել վանքը, և Դաւթի հօր մահից յետոյ հէնց աւերում են. բայց Դաւիթը նորոգում է «խանգրած» վանքը և բազմաթիւ միաբանութիւն հաստատում միջին: Այս վանքն այնքան յարգանք ունի, որ նոյն իսկ Կողբաղիւնը, որ նոյն վանքը քանդել էր երբ Դաւիթ հասնում բռնում է իրեն, ասում է. «Ես քու ժամու բախտ, ինձի չսպանես» և Դաւիթը չի սպանում նրան (3-րդ, 102):

Մարութայ Ս. Աստուածածին վանքը մի քանի պատմութենքներով գրւում է Սասնայ սարի մէջ կամ Սասնայ սարի գլուխ, (3-րդ. 100. 6-րդ. 18), որից երևում է, որ Սասնայ սար ասելով ընդհանրապէս Սև սարն է հասկացւում, որի մէջ է և Մարաթուկ: Բայց ըստ Սրուանձատեանի Սև սարի մէջ կայ և մի առանձին լեռ «Սասունք կամ Սասնոյ լեռան, որ եղբարց մէջ ամենէն զօրեղն է և անպարտելին՝ երկաթէ կողերով և քարոտ գլխով, և որ ասպնջական եղած է Ասորւոց Սենեքերիմ արքայի որդւոց՝ Աղբամեղիքին և Սանասարին»: Սասնայ սարն իբրև առանձին լեռ դուրս է գալիս վէպի մէջ, մօտիկ Սասնոյ քաղաքին, որ շինում են Սանասարն և իւր եղբայրը: Այստեղ այս լեռան ետևն է հանում Դաւիթը Սասնոյ քաղաքի նախիրը:

Այնուհետև վէպի մէջ Սասունում յիշւում է Լեռայ սար, Լօռայ դաւոս, Լուրայ դաւոս, Լիւռայ դաւոս, Ռօլա դաւոս ու գետտուկ, որի տեղագրութիւնը մեզ յայտնի չէ: Լեռայ սարի գլուխն է բարձրանում Դաւիթն ու տեսնում Մարաթուկի զօրքը բանակած ներքեւում Լօռայ դաւոսի մէջ, ուր և երկուսը կուում են (3-րդ, 104, 110 հտն. 6-րդ, 23 հտն. 7-րդ. 19 հտն.): Այս դաւոսի վրայով է Կողբաղիւնը Մարից Մարաթուկի վրայ գալիս և այստեղ Դաւիթը վրայ է հասնում կոտորում Կողբաղիւնի զօրքերը, երբ սա Մարաթուկն աւերելուց յետոյ աւարը Մարը է տանում (3-րդ. 104. 9-րդ, 378): Ուրիշ պատմութեամբով (7-րդ, 16) այս կոտորածը լինում է Սոճիլա կապանում, որ ըստ վէպի «ձորի մէջ է, տեղ չկայ որ փախնեն»: Տեղը դարձեալ մեզ յայտնի չէ: Լօռայ դաւոսում է և Մհերը կոտորում Կողբաղիւնի թոռներին, որ նեղութիւն են պատճառում Սասունին: Այստեղ այս դաւոսում է Մարեմեղիքը իւր «Ֆերիզներին» հետ հոլ խաղում և մանուկ Դաւիթը բռնում է նրա

հողը (9-րդ, 371 հտ.): Ուրիշ պատմութեամբով (8-րդ, 31, 35) Դաւիթը Կողբադէնի զօրքերը կոտորում է Բաքմանայ գետի վրայ, և Մարամեղիքը զօրքով Դաւիթի վրայ է գալիս բանակ դնում Լուրայ դաշտում, Բաթմանայ ջրի վրէն: Վէպի նկարագրից պարզ երևում է, որ այս լեռն ու դաշտը Սասնու և Մարայ մէջ է գրւում և յատկապէս Բաթմանայ գետի վրայ: Դա Սասնոյ հարաւային սահմանում է, ըստ վէպի՝ բաւական հեռու: Սասնոյ քաղաքից: Բայց այդ լեռն ու դաշտը երբեմն և մօտ է գրւում Սասուն քաղաքին. այս դաշտում է մի պատմութեամբով (7-րդ. 8 հտ.) Դաւիթը ուլեր արածացնում:

Բաքմանայ գետ և յատկապէս Բաքմանայ կամուրջ յաճախ յիշւում է վէպի մէջ: Այս կամուրջը սահման է Մարայ և Սասնու (4-րդ, 434. 6-րդ. 7 հտ, 8-րդ. 23, 31): Դաւիթին Մարից Սասուն բերող փահլեանները Բաթմանայ կամուրջի վրայ կանգնած ասում են. «Չուր մկայ մենք մեր երկիր ենք. մկայ էկիր ենք ձեր երկիր»: Ուրիշ պատմութեամբով (9-րդ, 373) թէպէտ անուն չի յիշւում, բայց Մարամեղի և Դաւիթի հօր երկիրների «սինօր» գրւում է դարձեալ մի կամուրջ: Բաթմանայ գետը, յայտնի է, Սասնոյ գետն է, որ Տիգրիսի մէջ է թափւում: Այս գետի վրայ կայ մի պատմական «հրաշակերտ» կամուրջ, «Քառասուն հոյակապ քար ու կիր սենեակներով: Սա դիտողի մը յիշեցնել կուտայ հին արաբական գեղարուեստի ճարտարապետական ճաշակն... Խալիֆայական աշխարհի զաւակներն այդ կամուրջին առաջապետական զրոյցների, գեղի ու գովքի շարքեր են յատկացրեր: Հայերի կողմէն ևս նոյն էամբը մասին առակի կարգն անցած կը պատմուի» թէ երբ Ս. Լուսաւորիչ Աշտիշատում մեհեանները կործանելով հալածական է անում դեերին, սրանցից մէկը՝ կաղ դեր եամանի գալով հնազանդում է Լուսաւորչին և խնդրում ներել իրեն.

«Ձիս մի հանի հախ—գիւան, Ես կամքովս կը գամ եաման, Կեզնեմ քեզի փոշեհան, Տանեմ թափեմ փրէ Բաթման:»

Հաւատացւում է, որ իբր այժմ էլ այս դեր աներևութաբար Ս. Կարապետի վանքի մոխիրը տանում թափում է Փրէ Բաթման գետի մէջ (Արձագանք 1894, № 144): Փրէ Բաթման նշանակում է Բաթմանայ կամուրջ. Սրուանձտեանը նոյն անուն գիւղ է գրւում. «Կաղ դեր մոխիրը կը շալակէ գետնի տակով կը տանէ երկու աւուր ճանապարհ դէպի Տիգրանակերտ՝ Փրէ Բաթման գիւղի մօտ կը թափէ, որմէ բլուր մը ձեացեր է (Գրոց Բրոց, եր. 105. նոյն տեղում և երգը, որի վարիանսը տես Սեդրակեան քնար Մշեցից և Վանեցոց:)

(Կը շարունակուի)

Ս Ա Ս Մ Ա Յ Ծ Ռ Ե Ր

(Նոր-Բայազէտի ըստըստով)

Գրի առաւ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Ներկայ ժողովրդական վեպը եւ գրի առայ այս ամսո (1905 թ. մայիսին) Նոր-Բայազէտի Ղըշաղ գիւղում: Պատմողն էր ինչն գիւղացի Առաքել Շակոյեան վարսու-նամեայ ծերունին: Սա այս վեպը սովորել է իւր հօրից եւ աւագ եղբորից, որոնք գաղթել էին Ղըշաղ 1828 թուին Հին Բայազէտի Բարախտա գիւղից, ուր վերաբնակել էր սրանց պապը Դիդամից: Առաքելը, իւր ասելով, այս վեպը մի քանի անգամ ըսել է նաեւ Նոր-Բայազէտի գաւառի Բաշ-ֆեանէ գիւղի մշէցի Աղաշից, որ հռչակուած էր այս կող-մերում որպէս լաւ հեփաք ստող: Քսան եւ հինգ տարուց աւելի է, ինչ նա վախճանուած է, սակայն հեփաքա-ւէր ժողովուրդը մեծ յարգանքով դեռ եւս յիշում է նրան: Առաքելը անգրագէտ է, փառ յիշողութեան տէր, աշխոյժ եւ կրակոս: Նա պարսպում է երկրագործութեամբ, եւ ձր-մեղները, ազաւ ժամերին, հեփաքներ պատմում: Նախ սկսում է ցածր ձայնով, բայց յետոյ հետզհետէ բարձրաց-նելով՝ աւարտում է բղբաւելով: Նրա ձայնը շատ հեռու է տարածում, մանաւանդ երբ նկարագրում է քաջարի հերոսների կոխը: Այսպէս ուրեմն, Առաքելը, ժողովրդի

հետ միասին, ոժի գաղափարը նկարագրելիս՝ դիմում է նաեւ ձայնի ուժեղութեան օժանդակութեան:

«Սասնայ Ծռերը» ինձ պատկերացնում է Քիւսաճըղ գիւղում կոյր եւ փոքր ինչ խումբ՝ ծերունի Գրիգոր Յարութիւնեանը, որ նոյնպէս անգրագէտ է: Եւ որովհետեւ սա այս վէպը սովորել էր Երանոսցի Նրգիմենց Յակոբից, որ ամբողջ գաւառում մեծ հռչակ ունի որպէս նշանաւոր հեֆիաթ ասող, ուստի եւ ես շատցայ վէպի բովանդակութիւնը միայն նշանակելով, որպէսզի յետոյ, երբ նրա վարպետից գրի առնեմ վէպը, կարողանամ սրա հետ համեմատել: Երանոսում եւ սեսայ Նրգիմենց Յակոբին, որը յիշաւի, մի պերճախօս, աշխոյժ անձնաւորութիւն է եւ շատ բան գիտէ: Միայն, դժբաղդաբար, գրագէտ է, բառական գրէր կարդացած եւ զգալի ու նոյն իսկ անհետեղ կերպով իւր հայեացքներն ու շուսաբանութիւնները մեզ գրնում պատմած վէպի մէջ. չեզոքն էլ գրականակախառն Աշաշկերտի բարբառն է, ուստի ե՛ւ ես լկամեցայ նրանից գրի առնել այս միեւնոյն վէպը, մանաւանդ որ նա էլ Բաշխենդցի նոյն Աղաշից է սովորել:

Թէ այս երեքի եւ թէ այդ հեֆիաթ ասողների շնորհիւ «Սասնայ Ծռերի» վէպը Նոր-Բայազէտի գաւառի թէ՛ բայազէտցի եւ թէ աշաշկերտցի գիւղացիների մէջ բառական տարածում է:

Ժամանակով Պապ թագաւոր կար, էտու նստուած տեղը
 Կապուտկողն էր: Մարը քաղաքն էլ մէ կռապաշտ թագաւոր էր
 նստուի: Էդ կռապաշտ թագաւորը գլուխը վեկալում ա, գալըմ
 ա Կապուտկողը՝ մեր Պապ թագաւորի վրայ կռիւ: Պապ թագաւորի
 խետը կռիւ ա անըմ ա, Պապ թագաւորի գօրքը ջարդում ա, ե-
 սիր ա տանում ա: Եսիր ա տանըմ, էն ինչոր մանգը էրեխէքն
 ա՝ լցում ա տլի մէջ, կոխընում են, մանգը մխը լցում տլի մէջ,
 էրեխէքը տալըմ կոխընել, սպանել ա տալըմ. էն ինչոր զարթըն (մեծ)
 ա՝ էն վախտը տախտակը չորս դեխից ծակում ա, չորս մարդու
 գլուխ կոխում են տախտակի մէջը, յինքը հընում ա վրէն նստում
 ա, ետ նա էս խետ ուր յինքը հընում վրէն նստըմ ա, յուսերը ծա-
 կրտում ա, փչանում են: Էտենցով Խայ ազգին փչացրեց: Հելաւ առ
 Ժամանակ քաշեց, հելաւ ուր Պապ թագաւորին մէ հատ աղջիկ, յինքը
 Փիրզատ—խանըմ: Էդ աղջիկը տասերկու տարեկան հելաւ, էտի
 շատ խորոտատես էր, էտու ձէնը գնաց հնկաւ կռապաշտ թագա-
 ւորին: Կռապաշտ թագաւորը յիրան վազիրներին զանչեց (կանչեց)
 ասաւ, թէ Պապ թագաւորին մէկ խորոտատես աղջիկ կայ, էտու
 համար միտք արեր էմ ուր ուզեմ իմ Փաշա տղին: Տուեց՝ տուեց,
 թէ չտուեց՝ իր թաղթը մօտէն առնեմ Հայաստուն կտրեմ, էտունց
 ազգը փչացնեմ, էտունց ազգը զաթի էտով ա փչացեր: Հելաւ
 դր յիրան վաքին ու վազիրը յղրիկեց Պապ թագաւորի կուշտը,
 աղջիկն ուզելու, էտոնք Պապ թագաւորին ասին. «Բո աղջիկդ բեր

տուր կռապաշտ թագաւորի տղին»։ Պապ թագաւորը վեկալեց յի-
րան լալա վաքիլ վազիրին ասաւ, թէ ի՞նչ էք ասում էք, իմ աղ-
ջիկը էս կռապաշտը ուզում ա, մկա մեր հայ ազգին լայեղ չէ,
որ կռապաշտին հայ աղջիկ տանք։ Էտ բոլոր իշխընները ասին.
Թագաւոր, աղջիկը քոնն ա, կըտաս՝ դու գիդաս, չես տայ՝ դու
գիդաս։ Էնտուց յետի, վեկալեց ասաւ, որ չտամ մի խետ մեր
Հայաստունը կը բրդայ, քոքը կը կտրայ. հէլաւ աղջկանը ասաւ, էս
համէնը քեզի կապուած են, որ դու կռապաշտին չառնես՝ իմ թախ-
տը իմ ձեռնէն կռապաշտը կառնի։ Էնդուց դէն աղջիկը ասաւ, թէ
ես իմ հայոց հաւատը չեմ կուրցնի. ես ոչ կառնեմ ոչ էլ։ Հէրն
ասաւ. «Յարի իմ վիզը դարկ. որ դու չառնես՝ մեր բանը փխ գընի».
հընկաւ ազաչանք։ Էտուց յետը աղջիկը փոշմաւ, ասաւ, որ տա-
լում ես՝ տուր։ Էկաւ կռապաշտի վազիրին՝ ասաւ, թէ մէկ աղջիկ
ա՛՛՛ զուրբան հինի թագաւորին։ Էնտուց յետը հելաւ էդ վազիրը
թագաւորին ջուղար տարաւ։ Էդ աղջկանը մէ աղբեր կար անու-
նը Թորոս էր, յինքը շատ հնարագէտ մարդ էր, էտի հելաւ յիրա
հօրը, թագաւոր, ասաւ, յարի թագաւորին մէ պայման դնենք,
թէ մեր աղջիկը պստիկ ա, խընդրում ենք մէ տաւիբերկու տարի
ժամանակ տաս, որ մեր աղջիկը բէտնայ։ Էն էլ ասաւ, թող մնայ։
Էտու յետեը մէ տարի նշանլու մնաց։ Աղջիկը կայնաւ միտք ա-
րաւ, ասաւ, լաւն էն ա, որ ես էթամ ընծի սրպանեմ, չէթամ կը-
ռապաշտն առնեմ, իմ լուս հաւատը չկուրցնեմ։ Էտ աղջիկը վեր
կացաւ լուս բացուելու ժամանակ յելաւ գնաց յիրանց սարը. գը-
նաց որ յինքն յիրան սպանէր։ Գնաց տեսաւ՝ որ մէկ խաչքար
ընդե տնկուի էր։ Չոքաւ աղօթք արաւ. յիրան Աստուած ապաւա-
նեց, արարսունք շատ թափեց յաչքերից։ Մէկ էլ յիրիշկաց տեսաւ
որ մէկ դար կար կշտի խետ։ Տեսաւ որ մէկ դուռ բաց հելաւ,
գնաց տեսաւ՝ որ մասունք կար էտու մէջ. մտաւ մէջն աղօթք ա-
րաւ։ Ամրան օր էր, ծարվըցաւ, գնաց տեսաւ, որ յառքից ջուր
էր գալում։ Գնաց յիրեք ճանկ ջուր խմաւ, էտե սիրտը շատ պըն-
դաւ, յետ դարձաւ հելաւ դուրս, էն դուռը փակուաւ, յինքը դարձաւ
եկաւ յիրան տեղը։ Քաշեց վեց ամիս՝ էրեխէն փորի մէջը մալում
արաւ. ջառիէքը (աղախին) խարար տարան մօրը, թէ աղջիկդ ե-
րեխով ա։ Էկաւ մէրը տեսաւ, որ աղջիկը էրեխով ա, փորը լիքն
ա, մէ գըրըր զանեց (մի բռունցքով խփեց) աղջկայ գլխին, ասաւ.
Սե գցեմ գլխիդ, մենք դենջըցեր ինք, մկա Ոսայաստուն ուզում
ես տաս բրդել։—Ինչի՞ խամար եմ տալում եմ բրդել, խարցնում
ա աղջիկը մօրը։ Մէրը ասում ա աղջկանը. Դու երեխով ես, կը-
ռապաշտ թագաւորը գիմանայ, կըգայ մեզի կըջարգայ։ Էն էլ կը

վեկալայ կասայ. ես էդ բանի տէրը չեմ, անունը մարդ իմ կուշտը չէկերայ:

— Բա որ չէկերայ, էդ էրեխէն յո՛ւստ ա:

«Ես որ խոտվեր եմ, հելեր եմ գացեր եմ մեր սարի մէջը, որ ընծի ըսպանի, էտա տեղը մէկ մատուռ կէր, գացի իմ ազօթքն արի, ջուր խմի, էրեխէն էդ ջրից հելաւ, Աստուած իր տեղը, ես իմ տեղն եմ անարատ»:

Հելաւ էտի գնաց թագաւորին յիմաց ըրեց, թէ քո աղջիկըն էրէխով ա: Թագաւորի խելքը գնաց գիվանի մէջն հնկաւ: Յիրա տղայ Թորոսը և էլ յիրա վեզիրը ասին. էդ ինչ հելաւ քեզի: Յինքը վեկալեց թէ մեր աղջիկը էրէխով ա հելէ, կռապաշտի թագաւորը կըգայ մեր գլոխը կըգանայ: Յիր տղէն, Թորոսը, ասաւ, թէ թագաւոր, մեծ ա զօրութունը Աստուծոն, մի երկուդ արա: Վերցրեց թագաւորը ասաց. Իմալ երկուդ չանեմ, ախր իմ աղջիկը ճըժովցէր ա. կռապաշտ թագաւորը մեր գլոխը կը կտրայ: Էն էլ վեկալեց ասաւ, թէ կարելի ա, թէ Աստուածութունը մեզի կամեցեր ա:— Ի՞նչ ա կամեցէ: Թորոսը վէ կալում ա ասում ա, թէ կարելի ա մեր քվորից մէ հատ տղայ հինի՝ կռապաշտին յաղթայ:

Ինն ամիս, ինն օր, իննը սհաթը թըմըմաւ, էդ Փիրզատ— խոնրմը պարկաւ մէ տղայ բերեց: Մէ ամիսը մէ տարուան գէօրա բէտըցաւ (մեծացաւ) էտ տղէն: Էտի հելաւ մէ տարեկան, տասվերկու տարեկան տղի բատա հելաւ. ինչ անուն դնում են, չի վեկալում ա: Էտ տղէն ա վիր տղի հետ խաղում ա, զանում ա, գլոխն ա ջարդըմ, ոտն ա ջարդըմ, յիր հարեանները յիրան Պապին գանգըտուր են հնում են, թէ մեր տղերքին ջարդըմ ա, սըպանըմ ա: Էն էլ վերցնում ա ասում ա յիր տղայ Թորոսին. Դի մէ ձիան վրայ էթա յիրա ընկերների խետ աւ (որս) անայ, սէրը քցայ ձիուն վրայ: Բերին մէ ձի տուին, հելաւ խէձաւ գնաց աւ անելու, գնաց էլի էն մատուռին թուշ հելաւ. ձիան մէջքը թալեց, հնկաւ քիթ ու բերնի վրէն տղէն, ուշքը գնաց. հելաւ որ էն մատուռը էկաւ երազ, ասաւ թէ. քու անունը Մհեր ա. քո մօր արտասունքը հելաւ առ Աստուած, ինչպէստ որ մատաղը, Աստուած ա քե տուելի ա. քու անունը Մհեր ա. միա կէթաս քո Պապ թագաւորին կասես, տասը հատ անծին էրինջ բերայ, գահանէք բերայ, որ պատարագ անեն, մատուռի դուռը բացուի, որ հմայիլը դնես ծոցդ, թուրը թալես թեզ, գիւրդն առնես ձեռդ, էթաս կոխ անես կռապաշտի խետ, որ հայի հաւատը չկորի: Քո ձինը, Քուռկէջալաթը (ձիու անունը) հէրի (այրի) մէջն ա, էտի Աստուած քեզի ղսմաթ արեր ա: Էտ Մհերը հելաւ գնաց մօր մօտն ու քեռի Թորոսի կուշտը, ասաւ թէ գնացի մատուռի դէմը, ձին մէջքը թալեց, ես ընկայ,

ուշքս գնաց, էրազ տեհայ, թէ քո անունը Մհեր ա, գնա տասը հաս անծին էրինջ բէ մատղա, որ քո մուրազը կատարուի:

—Մէրն ասըմ ա. Ի՞նչ ա քո մուրազը:

էն էլ ասըմա՝ իմ աղէն ասըմ ա թէ, որ մատղեցիր պրծար, էն մատղի արնով էրեսդ լուաց, որ քո մուրազդ առնես: Վեկալում ասում ա, թէ որ մուրազդ առար, մատուռիդ դուռը կը բացուի, մատուռի անունը Մայրամ Աստուածածին ա, քո թաքը, քո վախասը, քո գիւրզը, քո համայիլը էստեղ ա, կը վերցընես համայիլը դնես ծոցդ, էն վախտը որ համայիլը դրիր ծոցդ, քամարը կապէս, թագը գնես գլոխդ, գիւրզն առնես ձեռդ, Գիւրկէջալաթը խեծնես, էթաս քո դուշմինն բըրդես: Մկայ ես էկերեմ, որ տասը անծին էրինջ տանեմ. դուք ի՞նչ էք ասում էք:

Մէրը էթում ա Պապ Թագաւորի կուշտը, ասում ա. Թոռդ էկեր ա, տասը անծին էրինջ ա ուզում ա, որ տանի Մայրամ Աստուածածինն մատղայ:

էն էլ ասըմ ա. Թ՛օ քառսունը տանայ:

Հետոյ Պապ Թագաւորը հլնում ա, շահարի մէջ բռնալ ա տալըմ. Յարէք էթանք Մայրամ Աստուածածին, խաչով խաչվառով, գհանով մատաղ անենք:

էլլիկն էլ ասում ա. Ի՞նչ մատաղ ա:

Վի կալըմ ա ասում ա, թէ մեր Մհերը էրազ ա տեսէ պըտի տանենք մատաղ անենք:

Հլնում են, առնում են քառսուն հառ էրինջ, գեղախուիկ էթում են. զազանն էլ խետը: Էթում են ընտե մատաղ են անում են: Էն ինչ որ գհանէն ա, պատարագ ա անըմ ա, էն ինչ որ Մհերն ա՝ մատաղ ա անըմ ա: Մատղի արնով յերեսը ջրի տեղ լըւում ա, Մայրամ Աստուածածնայ դուռը Աստուծու հրամանով բացւում ա, Մհերը մտնում ա ներս, թաքը դնում ա գլոխը, գօտիկը կապում ա մէջքը, գիւրզն առնում ա ձեռը ասում. էս գիւրզի գլոխը կէս խալվար թուջ հլնի, որ ես էլ տղամարդ հլնիմ, իմ դուվաթը կը յաղթէր կը վերցընի: Թորոսը խասառ յերեսը պաչեց, ասաւ. Կեցէ իմ քվոր աղէն, ես գինամ որ իմ դուշմինն կը յաղթայ: Ղանչեցին թէ, Մհեր, արի, մատաղ կեր: Ասաւ. Շնորհակալ եմ, ձեզի անուշ հլնի: Ասին. Հընչի՞ համար, դու էլ անօթի ես, յարի կեր: Ասաւ. Ինչպէստ Աստուած ընծի կամեցեր ա, սիրտս լըցուեր ա, կուշտ եմ, էթամ Գուրկէջալադը քաշեմ դուս: Գնաց քաշեց բերեց դուս, ասաւ. Քեռի Թորոս, գետմ չկայ զանեմ բերանը: Ասաւ, թէ մէջքը թալուկ ձիու գետմ խան բերնէն, զարկ Գուրկէջալադու բերանը, այեարն էլ (թամբ) զար վըրէն: Բերեց զանեց վըրէն: Մէկ էլ ձէն տուին, թէ անօթի ես, յարի խաց կէ:

էն էլ վեկալեց ասաւ, չեմ ուտի. եղ մարդիլը վեկալին թէ դժիւ
ես էթում: Էտի ասաւ թէ իմ Պապ թագաւորն ասում էր գնա
աւ անելու, մկա ես ուզում եմ էթամ աւ անեմ: Հելաւ ձինը խե-
ծաւ, գնաց: Գնաց աւի տեղ ջանաւար ժողվեց՝ առաւ էկաւ: Քեռի
Թորոսը կայնաւ դէմը, ասաւ. էդ ի՞նչ ես բերում: Ասաւ. Աւ եմ
բերում եմ: Ասաւ. էդի աւ չէ, չոլի ջանաւար ա, էլլիկը կը վախե-
նայ: Մհերը թողեց, էդ ջանաւարները փախան գացին էլի յի-
րանց տեղումնքը: Էտուց դէն գնաց աւ անելու: Օրերից մէկ օր
մէկ պառաւ կնիկ էկաւ էտու յառէջը կտրեց, ասաւ. Մհեր ջան,
շատ շնորհակալ ենք քեզնից: Ասաւ. Ինչի՞ համար շնորհակալ ես:
Ասաւ. Էնդու համար շնորհակալ ենք, որ էս տաավերիկու տարի
մեզի պախում ես: Ասաւ. էմմի: Ասաւ. Քո մէրը թագաւորը տվեր
էր կռապաշտ թագաւորի տղին:

Վեկալաւ ասաւ, թէ բա էդ իմալ հէլաւ, որ իմ մէրը չէ
գացէ էդ թագաւորի տղին առէ: Ասաւ. էն վախտը որ քո մօրն ու-
ղեցին, տաավերիկու տարի ժամանակ գրին, մկայ տաավերիկու
տարին թմըմեր ա, չեմ գինում եմ քեզնից երկուդ են անում են,
չեն գալուն են մէրդ տանին, թէ չեն գինում են, թէ տաավերիկու
տարին թմըմեր ա: Էն էլ գալըմ ա, պապի եախէն բռնում ա, թէ
պապի, իմ մէր վիճն ես տուէ մարդի: Էն էլ վեկալում ա ասում
ա. Քեզ ինչ, վիճը տամ՝ տամ: Վերցնում, ասում ա. Ձէ, ես պտի
յիմանամ, տենամ վիճն ես տուե: Էն էլ վեկալում ա ասըմ ա. Էդ
դսէն (պատմութիւն) քեզի վիճն ասաւ: Էն էլ ասըմ ա՝ թէ ֆլան
պառաւն ա ասեր ա, թէ տվէ կռապաշտի տղին, հը՞նչ ես դու տվէ
կռապաշտի տղին: Թագաւորը զանչում ա պառվին ասում. Պա-
ռաւ, քեզ ի՞նչ իրաւունք կայ որ Մհերին էդ դսէն ասեր ես: Պա-
ռաւըն էլ ասում ա, թէ թագաւոր, գլխիդ դուրբան հընեմ, իմ
տղերքին կռապաշտ թագաւորը տարաւ սրպանեց՝ ես էտու հա-
մար սիրտս մըռմռում էր, ասեցի, էդու համար թագաւորը ըն-
դուն ձեռ չտուեց: Էդ պառաւը դարձաւ գնաց: Էտ թագաւորը ասաւ
Մհերին. Մհեր ջան, դու էդ պառուին մի յանկաջ արա՝ էտի
ջոջըցեր ա, ծուր ա: Նոր Մհերը կասայ. Ոացն ու գինին, Տէր
կենդանին, չեմ մնայ, կեթամ կռիւ: Ղանչայ թէ Թորոս, ես չեմ
կանում եմ, դու քու քվոր տղին յաղթայ: Էն էլ կըգայ կասայ.
Մհեր ջան, ծուռ ծուռ մի հէլի: Էն էլ կասայ չընի, կասայ, եա
ընձի պտի սպանեմ, եա պըտի էթամ կռապաշտի հետ կռիւ անեմ:
Կը վեկալայ կասայ որ հէթում ես, զօրք տամ քեզի:—Ես իմ
տղամարդութուն, զօրքով չեմ էթայ, իմ թուրը թեւ ա, համայիլը
ծոցս ա, ես մենակ պըտի էթամ: Գլխի յիրան գեղի մէջն յիրան
էլլիկի հետ հալալամիշ գլնի. «էթայն իմ ձեռը, կասայ, գալըն

Աստծու ձեռք, յուս ունիմ Աստծուց, քեռի Թորոս, կտրիճութուն անեմ»։ Էնտեղ քեռի Թորոսը կասայ. Մէ ձի ես խեճնեմ մէկ դու, էթամ ճամբախը նըշանց տամ։ Հընկնում են ճամբախը էթում են։ Քեռի Թորոսի ձինը էտու ձիան խետ չի էթում ա, էտու համար ասում ա. Քեռի Թորոս, ձինդ քէ խասցրա ընձի. էն էլ ասում ա. Քո ձինը խրեղէն ա, իճնու նման չէ։ էն էլ ասում ա. Ճամբախը նշանց տու յետ դարձի։ էն էլ վէկալում ա ասում ա. Մհեր ջան, քեզի չեմ կանայ թողի մհնակ։ Վեկալում ա ասում ա. Չէ, դու դարձի։ Քեռի Թորոսը էս խէտ նշանց ա տալում ա ճամբախը, յետ ա դառնում ա։ Մհերը դառնում ա քեռի Թորոսի ձեռք պաշում ա, ասում ա. Ընձի օրհնա։ էն էլ ասում ա. Աստծու օրհնիթքը վրէդ հինի։ Աստուած քո բանն աջողա, գնա։ Մհերը հընկնում ա ճամբախ էթում ա։ Անահում (անհուն) շատ զօշունի ռաստ ա գալում։ Ղոշունը կտրում հնցնում ա։ էն եան քամակը առնում ա։ Խարցնում ա, թէ գոթ էք էթում էք։ Ասում են, թէ էթում ենք Կապուտկողը Պապ թագաւորի վրայ կռիւ։ Մհերը խարցնում ա ի՞նչ մարդ էք, ասում են՝ մենք կռապաշտ թագաւորի զօշունն ենք։ Մհերը խարցնում ա, թէ թագաւորն էլ էկէ՞ր ա։ Ասում ա՝ էկեր ա, յառէջ ա։ Մհերը դառնում ա հետ, զօշունի հետ մտնում ա կռիւ։ Դնում ա ձեռը համայիլի վրայ՝ ասում ա. «Քե մեռնեմ, Մայրամ Աստուածածին, հնձի դուվաթ տու, որ կռիւ անեմ»։ Մտնում ա զօշունի մէջը բիրդան ջարդում, որն յինքն ա ջարդում ա, որն էլ ձինն ա ոտի տակ տալում ա։ Որը փախնում ա, որը ջարդում ա։ Խասնում ա կռապաշտի թագաւորի գլխը կըտրում ա, առնում բերում տալում ա Պապ թագաւորին, ասում ա. Հրամայի կռապաշտ թագաւորի գլխը քեզի բերի փէշքէշ։ Ասում ա. Կէցէ իմ Մհերը։ Դալում են հմէն էտ շհարին մախլուխը թալում են Մհերի ձիան ոտը, ասում են մեր հոգին ազատեց կռապաշտի ձեռնէն։ Պապ թագաւորը վէ կախում ասում ա, թէ Մհեր ջան, փաշէն յիր խօրից զօշաղ ա, ընդու գլխն էլ կտրա, իմ ջանը դինջանայ։ էն էլ ասում ա. Յուս ունիմ Աստծուց, տարին թմբի էթամ ընդու գլխը կըտրեմ առնեմ գամ։ Պապ թագաւորը ասում ա. Հը՞նչ ես տարին թմբմցնում ես։ Ասում ա. Ղօշուն գրքասայ, որ էթամ զօշունի խետ կռիւ անեմ։

Որ տարին թմմում ա, Մհերը հընում էթում ա Մսրը։ էթում ա Մսրը, չադրըր զանում ա հեռուն, մէջը նստում ա։ Յիր ձինը կապում ա չադրի զրաղը, արխային պառկում ա քնում ա։ Մէկը էթում ա խարար ա տանում ա փաշին, փաշէն սաղ ընի, մէ չադրը զարկուկ ա քո զուռուխի (հողի) մէջ։ էտի յիմանում ա, Մհերն ա, տասը ձիաւոր խէծըցնում ճամբում ա, գացէք տեսէք

ինչ շուրա մարդ ա: Գալում են, տենում են որ չափի մէջը պառկէ քներ ա, կէսը դուան ա, կէսը ներան ա ու էտու շնչից չատըրը բանձրանում իջնում ա: Գալում են էտուն խաբար են տալում են: Հը՛, ինչ մարդ ա, հարցնում ա ըտոնցը: Էտոնք էլ ա-սում են. Ձենք գիտում, շատ բէդ մարդ ա, կէսը չաղբի մէջն ա, կէս դուան ա, ու էտու շնչից չատըրը բարձրանում ա, իջնում ա: Էտի ասում ա թէ տղէք, յէլէք իշտա զօշուն կայ գացէք չորս բոլորը բռնէք: Գալում են զօշունը չորս բոլորը հասարի պէս բռ-նում են: Մհերը վէր ա հնում ա, դանչում թէ էլ քէ մեռնեմ Մարութենի Մայրամ Աստուածածին, քէօմակ տուր:

Ձինը խեծնում ա, զօշունը բիրդան ջարդում ա: Տանում ա խասցնում ա Մարայ մէջ: Որ ըսպանում ա պրծնում ա, էթում ա փաշի գլխը կտրում ա: Կտրում պրծնում ա, ուզում ա գլխը վերցնի բերայ տայ Պապ Թագաւորին, յաչքը հընկնում ա փաշի կնկան, տենում ա շատ խօրոտ ա: Փաշի կնիկը ըստուն աււամիշ ա անում ա, թէ ես քեզի առնեմ, մացի էստե, Թագաւորութունը քեզի հնի: Մհերը մնում ա. տասնը՛խինգ օր մնում ա: Էտի ասում ա. Իմ մարդութունը ինչ ա որ ես էստի մնամ կուսպաշտի կնիկ առնեմ, էթամ էլի քեռի Թորոսի կուշտը: Էնդե կնիկը ասում ա. Հնչի՛ Թողես էթաս, Թագաւորութունը փիս ա որ չես ուզում ես մնաս: Էն էլ ասում ա. Ձէ ես ուզում եմ էթամ Էնդե: Վեկալում ա ասում ա. Մի գնա, Էնդե Պապ Թօ Թագաւորութուն անա, դու էլ էստե արա: Էն էլ ասում ա. Ձէ, ես պտի էթամ: Մհերը վեր ա կենում ա, էթում ա: Դառնում էթում ա Կապուտկողը: Հրամեցի, ասում ա, Պապ Թագաւոր, էսի քո դուշմնի գլխը կտրեցի բերի:

Շնորհակալ եմ, ասում ա: Էս խետ Մհերը յիր ձինը խեծ-նում էթում ա աւ անելու: Մնում ա մէկ տարի ժամանակ. տա-րին պտըտում ա՝ Մարայ փաշի կնկնից մէ տղայ ա հնում ա: Մնում ա տղէն ջօջընում ա, անըմը դնում են Մարամէլիք: Տղէն էթում ա յիրան հնկերտանքի խետ խաղում ա: Էդ վոր մէկին խասնում ա՝ զանում ա ոտը, թեք ջարդում ա, ըսպանում ա: Գա-լում են գանգաւոր յիր մօրը: Ախար քո տղէն մեր տղին սպա-նե՛ր ա, տենանք ինչի՛ խամար ա ըսպանում ա: Մէրը Մարամէ-լիքին դանչում ա, ասում ա. Հը՛ չիս քո դրկեցին զանում ես, ոտը կտրում ես: Էն էլ ասում ա, թէ էտոնք ասում են ընձի քէաֆրի տղայ ես, քո մէրը սիրող ա արե՛ր ա: Էտի որ ասում ա սիրող ա արե՛ր ա, մէրը ասում ա. Որդի ջան, Կապուտկողի Մհերը էկաւ զօ-շունը ջարդեց, խօրդ գլխը կտրեց, էկաւ ընձի սիրեց: Մարամէ-լիք էլ ասաւ. Ձանիս յուզտ հնի, որ քանի ջանս սախ հնի, Հայստունը բրդեմ, հայիֆս առնեմ:

Գանք Մհերը:

Բերեցին վանայ մէկ աղջիկ ուզեցին Մհերին: Մհերը պատուաւ, մէ տարի ժամանակ քաշեց, կնիկը պառկաւ էրկու տղայ բերեց, ջեվիկ, (եկուորեակ), բերեցին կնքեցին, մէկի անունը Աբամէլիք, մէկի անունը Սանասար գրին: Հէլաւ որ էտոնք կնքուան, Պապ թագաւորը մեռաւ: Ձէնը գնաց Մարամէլիքին: Ասին. Մարամէլիք, Պապ թագաւորը մեռեր ա, ինչ կանաս էն էրա: Էն էլ վէ կալեց թէ Մհերը սող ա, չեմ կանայ Մհերի վրայ քշի: Մնաց որ յիրեք տարին թմաւ, Մհերն էլ մեռաւ: Ձէնը գնաց հնգաւ Մարամէլիքի յանկաջը: Էկաւ Մարամէլիքը Կապուտկողայ էլը քաշեց տարաւ, տարաւ Քուռկէջլաթը, տարաւ խաղինէն, տարաւ Մհերի կնիկը, մնաց էրկու յեթումը, քեռի թորոսը: Քեռի թորոս, ինչ անենք, մենք աղբըտցեր ենք, ասին Աբամէլիք ու Սանասարը: Վէ կալեց ասաւ. Ինչ անենք, թախին տարան: Ասին. Մեզ իրաւունք տու էթանք մէ տեղի վրայ աշխատանք անենք: Էն էլ ասաւ. Որդի ջան, վոր գացիք, խորոտատես տղէքը էք, վիւր կուշտն հընկաք՝ չէք դառնայ յետ, ընձի կը մոռնաք, չէք գայ: Աբամէլիքը վէ կալում ա ասում ա. Եփօր մոռնանք, էրկու յաչքով քոռնանք, չենք մոռնայ քե: Սորա¹⁾ քեռի թորոսի ձեռքը պաչում են, խալալամիշ են հլնում են, հնկնում են ճամբախ էթում են: Գեղէ գեղ, շահարէ շահար էթում են: Էթում են, մէ բարակ ճամբախ հնկնում ա յառեջները: Մէկ ջոջ ձորի մէջ էթում են: Էթում են, տենում են, որ մէ դուրան տեղ չայիր չիման ա, չորս բոլորը դար ա, էս մեր գեղի պէս (Դըշլաղ), էդ մէ ճամբախն ա, որ գացած են: Տենում են մէ յաղբուր կայ, մէ ջոջ չայ կըտրում հնցնում ա, էնդե Աբամէլիքը Սանասարին ասում ա. Էստի մէ շէնլիկ շինենք: Էն էլ ասըմ ա թէ ինչի՞ համար շինենք: Վէ կալում ա ասում ա, թէ մենք էլ չենք էթայ Կապուտկող, որ էն կռապաշտը մեզի ջարդայ:

—Բա քեռի թորոսին ինչ անենք:

—Շինենք, շէլիկը էթանք առնենք գանք:

Վէ կալում ա Աբամէլիքը ասըմ ա. Ես պատաշար եմ, տունը կը շինեմ: Սանասարն էլ ասում ա. «Ես աւ անող եմ, աւ կանեմ կը բերեմ, ընդով կապրենք»:

Չունք կէսօրին աւ կանեն, կէսօրէն յետ կըգնն յիրանց շէնլիկ շինեն: Էն ինչ որ Սանասարը աւ էր անում էր, Աբամէլիքը քար էր տաշում էր: Կէսօրնէ յետ յիրանց պատը շարում են: Չուժքի խինգ ամիս, էրկու հարիւր շէնլիկ շինին էրկու աղ-

¹⁾ «Յետոյի» փոխարէն յաճախ ասում են՝ սորա:

բրով: Արամէլիքը կայնաւ ասաւ, թէ Սանասար, մենք շորէն հէլանք, էթանք մէկ հանի վրայ շոր բերենք: Վէ կալեց ասաւ. Ուզում եմ մէկ բերտ շինեմ, նոր էթամ: Բերին շինին բերտը: Մնաց գլխի ղուբէն, ծածկը որ քաշեն, չեն կանք քաշեն էրկու ախպրով: Վէ կալում ա Սանասարը Արամէքին ասում ա, թէ Արամէլիք, մենք չէնք կանայ, էթանք պտըտենք մարդ բերենք քէօմակ, էտի քաշենք: Հէլան հնկան ճամբախ, գացին, Բաղտըղու դուռ հէլան: Մուծը տուեց՝ գացին մէկ դուռ տփին, մէկ պառաւ դուռ էկաւ: Նանէ ջան, մեզի տեղ տու նստենք, յէսօր գիշեր սըթըրվինք, յառաւօտ յըլնենք էթանք միւր բանին: Նանէն խարցրեց թէ հոլատ էք: Դէ ասաւ բէրնայ (անհայրենիք) էնք, տէր չունենք, հէր չունենք, մէր չունենք: Ասաւ թէ յարէք ձեզի անեմ ընձի տղայ, մացէք իմ տունը: Ընդոնք էլ ասին, թէ մէկ քանի օր մնանք, տենանք մեր խօսքը յիրար խեղ կըզմայ: Հէլան մէկ վեց օր, օխտ օր մացին: Արամէլիքը Սանասարին ասաւ. «Լաւ բան ա, մենք որ մացինք էս տեղը մէկ վախտ կը մնանք, թէ որ լաւ հէլաւ կէթանք մեր քեռի Թորոսին կը բերենք էստե: Մէկ քանի ժամանակ մնացին. էտե Բաղդըղու խալիֆի ղայֆաչին մեռաւ: Բաղդըղու խալիֆէն յիրան վաղիրին յղրկեց թէ գնա շահարի մէջ ընձի մէկ լաւ տղայ գտի, առ յարի: Ման էկաւ, էկաւ պառաւի դուռը: Արամէլիք ու Սանասարը նստուկ ին պառուի դուռը: Ասաւ. Նանէ, ասաւ, էդ տղէքից մէկը տու խալիֆին ղուլլուղ անա:

— Ի՞նչ ա ընդու ղուլլուղը:

— Դայֆա էփա ու չըուխ սարքա:

Պառաւն ասաւ. Իննը ամիս փորս եմ պախե, տապերկու տարի էլ ջրից, կրակից ու ճրագից աղատ եմ արէ, չեմ տայ:

Հէլաւ էդ վաղիրը գնաց թագաւորին ասաւ: Թագաւորին որ ասաւ, թագաւորն էլ ասաւ իմալ տղայ ա: Ասաւ շատ խորոտիկ, ջահիլ տղայ ա, կանամ ասեմ չըճարուի էստե: Վէ կալեց ասաւ. Դնա ամիսը տու քառսուն քիսա, թաքիլան առ յարի: Էկաւ ասաւ. Պառաւ, ասաւ, ամիսը քառսուն քիսա կըտամ քո տղին, թօ գայ: Էն էլ խարցրեց. «Արամէլիք, Սանասար, որ մէկդ կեթաք»: Ասին որ մեզի ղըրկում ես, ջըխտով էլ կեթանք: Գացին խալիֆի աթակը (մօտ): Վէ կալեց խալիֆը ասաւ. Ձեր անունը ընձի ասէք: Վերցրեց ջոջը ասաւ. Իմ անունը Արամէլիք ա, էսդուրն էլ Սանասար: Էս տղերքը խալիֆին շատ դուր էկան: Մէկ յիրեք տարի ծառայութուն արին: Յիրեք տարին որ թմըմաւ, Սանասար ասաւ Արամէլիքին. Բօլ ա մացինք էս տեղը, մեր քեռի Թորոսը անմահական ա, էթանք ընդուն պախենք: Արամէլիք ասաւ. էթանք խալիֆի սօլիքը շիտկենք, տենանք ինչ շուղար կը-

տայ մեզի: Գացին խալիֆի սօլերը շիտկին: Խալիֆէն ասաւ. Որդի ջան ընչի՞ իմ սօլերը շիտկիք: Աբամէլիք վէ կալեց ասաւ, թէ մեզ հէր, մէր չունինք, մէ քեռի ունինք, անունը Թորոս ա, անմահական ա*) յինքը, մահ չունի, ուզում ենք էթանք պախենք: Խալիֆէն ասաւ. Ձունք հիմի ընչի՞ չիք ասում, թէ քեռի ունէք: Վեկալեց ասաւ. Դու չիր խարցնում, մենք էլ չինք ասում: Ասաւ. Ձեզի չեմ յըղրկի էթաք, դուք գացիք չէք գար: Մարդ ճամբեմ, քեռի Թորոսին բերել կը տամ, ձեր բնակարան դո՞ր ա: Թէ մեր բնակարան Կապուտկողն ա: Մարդ զանչեց, թուղթ կրեց Կապուտկողայ վրայ յըղրկեց, գնաց քեռի Թորոսի կուշտը: Տարաւ թուղթը տուեց քեռի Թորոսին. Շատ բարե քեզի, ասաւ, քեռի Թորոս. Աբամէլիքն ու Սանասարն են գրած: Լաւ տեղն ենք հնկէ, Բաղդադու խալիֆուն ձեռն ենք հնկէ, խնդրում ենք որ դու մեզի սիրես գաս էս տե Բաղդադ: Եռսուն տուն Կապուտկողայ մէջն ա մացէ. քեռի Թորոսը էդ մախլուխին զանչեց, խետներ խալալամիշ էղաւ, թէ ես էթում եմ, մացէք բարով: Էդոնք ասին, թէ քեռի Թորոս, դու որ գացիր, մեր հալը իմալ գլնի:

Որ գացի էնտե լաւ հէլաւ ձեզի կը տանեմ:

Վէ կացաւ էդ մարդը գնաց Բաղդադ: Գնաց խալիֆին ձեռ տուեց: Խալիֆէն ընդուն տեղ տուեց՝ նստաւ: Մէկ ժամանակ մնաց, շատ սիրեց քեռի Թորոսին: Քեռի Թորոսը տեսաւ յիրանց ապրուստը չնում ա: Աբամէլիք ասում ա. Հնչի՞ չնում ա: Քեռի Թորոս ասում ա. Մեր դիւշմանը մացեր ա Մըսըր, մենք էկեր ենք էստե նստէր ենք: Բա չիգանք ի՞նչ անենք, քեռի Թորոս:

Քեռի Թորոս ասում ա, էկեր ենք, ձեզնից մէկը պտի կարգուի:

Աբամէլիք ասում ա. Հըլա մենք թաղա ենք էկէ ըստե:

Վէ կալում ասում ա. Գանք չգանք, պտի մեզի ղուլլուղդար խարս հնի: Աբամէլիք էլ, ասում ա. Դու դիդաս, իմալ ուզում ես, արա: Քեռի Թորոսը Սանասարին ճամբում ա խալիֆի կուշտը, ասում ա. Պըտի մեզ խաց հնի, մենք ուտենք:

Խալիֆէն ասում ա. Խացը բոլ ա, էտ ինչպէստ բան ա, որ աւըմ ա մեզի խաց հնի, մենք ուտենք: Դէ՛հ Սանասար ջան, դու գնա, կը ղրկեմ յիրան կը զանչեմ:

Ղանչեց քեռի Թորոսին, խարցրեց, թէ քեռի Թորոս, հընչ իր էտ բանն ասում, խացդ հմընից բոլ ա:

*) Քեռի Թորոսը շատ երկրներ էր պըտըտէ, պատահեր էր անմահական ջրի, խմեր էր ու իմացեր էր, որ ինքը ծաղիկ պէս թաղացեր ա:

Խալիֆայ, գըլխիդ զուրբան հընիմ, ախր դու լաւ պէտք ա որ խասկանաս:

Էն էլ վեկալեց, ինչո՞վ խասկընամ:

Վեկալեց ասաւ, թէ մեզի մէ խարս պըտի հընի, որ մեզի կառաւորայ:

Էն էլ վեկալեց ասաւ. Բո տղերքի վո՞ր մէկն ա ջոջ:

Ասում ա. Արամէլիքը Սանասարայ ջոջն ա:

Բերեց յիրա աղջկայ անունը Նազու-խանըմ էր, տուեց Արամէլիքին: Պսակեց տարաւ քեռի Թորոսի տունը: Մէ տարի մնաց, պառկաւ մէ էրեխայ բերեց, էկան դիվանխանի մէջ խալիֆին ու քեռի Թորոսին յաչքալուսէք տուին. Յաչքդ լուս հընի, քեռի Թորոս:

Ի՞նչի համար էք ընծի յաչքալուսէք տալում:

—Նարսդ պառկեր ա մէ տղայ ա բերեր ա:

Քեռի Թորոսն ասում ա. Դէ խարսը տարէք դէն, ես գամ իմ էրեխէն տենամ: Էկաւ տեսաւ, սըրտին չեկաւ. թողեց գնաց: Բերին կնքին, ասին. Քեռի-Թորոս, անունը ի՞նչ դնենք:

Ասաւ. Վժիկ Մխօ: Ասին. Հընչի՞ ըտենց ալչախ (վատ) անուն դրիր: Ասաւ. Ես էկայ տղէն տեսայ, դուրըս չեկաւ: Նալիֆէն ասաւ. Հնչի՞ դուրդ չեկաւ, տղայ ա էլի: Ասաւ, թէ մեր ազգէն խնկէն մէկ ղօչաղ գըլնի, էտի ալչաղ տղայ ա:

Մէ տարի էլ ա մնում, էլի պառկում ա մէ տղայ էլ ա բերում: Չյերկընցընենք էմալապէսս քեռի Թորոսը իմալ էնի տեսաւ, էդ էլ էկաւ տեսաւ: Տարան կընունք, ասին. «Քեռի Թորոս, անունը ի՞նչ դնենք»: Ասաւ. «Վեթօ»: Էլի մէ տարի մնաց, մէ տղայ էլ հէլաւ, անունը ի՞նչ դնենք:

—Չէնով Օհան: Էդու յէտե մէ տարի էլ մնաց մէ տղայ էլ հէլաւ: Քեռի Թորոսը անունը դրեց Բոնած Կուռիկ: Էդուց յետի քեռի Թորոսը էկաւ նստաւ յիր տունը, միտք արաւ, միտք արաւ, վեկալին Արամէլիքն ու Սանասարը ասին թէ հնչէս էտտա միտք անում:

Քեռի Թորոսը ասաւ. Միտք էմ անում թէ աշխարհքի էգն ա շատ թէ որձը:

Արամէլիքը վեկալեց ասաւ, թէ հը՞նչ բան ունես էդ բանի հետ:

Վեկալեց ասաւ, թէ ձեր մըտքին վո՞ր մէկն ա շատ:

Վեկալում ասում են էրկու աղաբով, թէ կարելի ա որձը շատ հընի էգի վրայ:

Վեկալում ասում ա, թէ մենք էգ ենք, վորձ չենք:

Արամէլիքը ասում ա. Հը՞նչ ենք էգ:

Ասում ա, թէ յիրեք թոռ ունենք, յիրեք էլ մենք էնք, արաւ վեցը, մենք հելերենք կնկայ կնիկ:

Աբամելիքն ասում ա. Հընչ-ենք հելէ կընկայ կնիկ:

Հնդու համար ենք հելէ՝ որ մեր դուշման թողեր ենք Կապուտկողը, մենք էկէ խալիֆին դուլուղ ենք անում: Էս ջուրը զօրեղ չի, ձեր էրեխէն զօշաղ չհնի դուս: Գացէք թագաւորին խնդրուցէք մեզի իզլին տայ, մենք էթանք, հինչ որ մացինք բոլ ա, շնորհակալ ենք:

Աբամելիք ու Սանասարը գացին խալիֆի դէմը կայնան: Խալիֆն ասաւ. Հնչէք կայնէ իմ դէմը:

Ասին. «Խնդրում ենք իզլին տաս շահարից դուս գանք, էթանք մեր տեղը, բոլ ա ինչ որ դուլուղ արինք»:

Խալիֆէն ասում ա. Հի՛նչ էք նեղանում ընծնից, քեռի Թորոսին դանչեմ գայ, տենամ հինչ կասայ:

Ղանչեց բերեց, «Քեռի Թորոս, ասաւ, նեղացեր ես ընծնից»:

Վեկալեց ասաւ թէ շատ շնորհակալ եմ քեզնից էլ, քո շէնլըկից էլ, խընդրում ենք որ մեզի ճամբու դնես էթանք մեր երկիրը: Հէլաւ խալիֆէն էրկու խարիր տուն դրեց խետը, գացին: Գացին ճամբի մէջ տեղը, էն տեղը Աբամելիքն ու Սանասարը կայնան մախլուխի յառէջ. քեռի Թորոսն ասաւ հնչի՛ր կայնաք:

Ասաւ թէ էս ձորի մէջը շէլիկ ենք շինէ, էթանք ընդե:

Քեռի Թորոսն ասաւ. Բա հնչի՛ր ընծի չէք ասում:

Ասում են. Էրկու հարուր տուն շինել ենք:

Վեկալում ասում ա. Էսդու ճամբախը դժրն ա:

Ասում ա. Էսենց սարի զոլթուղէն պտըտենք, էթանք էն-դե ա:

Էդ մարդիկը հէլան գացին: Գացին տեսան, որ մէ պստի յառու կտրում ա մէ ջոջ չայ յընցնում ա, ընդու կուշտն էլ տներ են: Մտան մէջը տեղաւորան: Բերեցին յիրանց խամար ժամ շինին, քարէ սուն շինին, գացին յիրանց բերտն էլ շինին, քար քաշին վրէն: Էկան, քեռի Թորոսը ասաւ. «Էկէք մեր գեղին անուն դնենք»:

Ասին. «Քեռի Թորոս, դու գինաս, ի՛նչ անուն ուզում ես, դի»:

Էն էլ ճամբեց խալիֆի կուշտը, զանչեց բերեց: Ասաւ. «Խալիֆա, մեր գեղին անուն դի»:

Խալիֆէն ասաւ, թէ անըախտութուն հընչ էք արե ընծի կանչէ, ըստու անունը դրուկ ա:

Քեռի Թորոսը ասաւ. Հացն ու գինին, Տէր կենդանին, չենք դրէ:

Ասաւ. Իրեր էք սուն վըր սան, թող անունը մնայ Սասուն:
Հտրանք էտէղ մէ տարի մացին: Արամէլիքի կնիկը պառ-
կաւ մէ տղայ բերեց, քեռի Թորոսը անունը դըրեց Ճոռ Կուռիկ:
Մէ տարի էլ հնցաւ—մէ տղայ էլ բերեց, անունը դրեց Թար Ճըն-
ճղուկ: Քեռի Թորոսը շատ ախրաւ, վեկալեցին Արամէլիք ու Սա-
նասար թէ հնչի՞ տխրար:

Ասաւ. Ուզում եմ Մհերի պէս տղայ հնի, էթայ դուշմնի
գլոխ կտրայ, որ իմ ջան գինջընայ:

—Աստուած մեծ ա, մէ երկուդ արա, ասին:

Մնաց երկու տարի, էրեխայ չբերեց խարսը: Էս հետ պառ-
կաւ մէ էրեխայ բերեց: Գացին քեռի Թորոսին զանչին, ասին.
Խարսը պառկէ մէ էրեխայ ա բերէ: Էդ մարդը հելաւ գնաց տղէն
տեսաւ, շիտկեց փորի վրէն, տեսաւ մսէ խաչ թիկունքն ա, թե-
ւերը վեկալեց խաղցաւ: Ասին. «Հնչե՞ս խաղում»:

Ասաւ. «Սասունայ ճրագ կպաւ, Ասուն փառք հնի»:

Հէլաւ որ տարան կնունք, ի՞նչ դնենք, քեռի Թորոս, անունը:

—Ասաւ. Դաւիթ:

Ինչպէստ Մհերը ջոջաւ ամիսը մէ տարուան բարա, Դաւիթն
էլ ջոջըցաւ ամիսը մէ տարուան բարա: Բերեց Դաւիթին պախեց
քեռի Թորոսը. վեց տարի պախեց, ջոջըցրեց: Պողպտէ չաքմա
(տրեխ) արաւ խազցրեց՝ ճխտեց ջարդեց: Էտի որ հէլաւ վեց տա-
րեկան՝ Արամէլիքն ու Սանասարը հնկան մեռան: Ձէնը գնաց Մը-
սըր, թէ Արամէլիքն ու Սանասար մեռեր են: Մըսրամէլիք կը
խարցնայ ընդոնց նստած տեղը ճր մէկն ա: Թէ Թազա Սասուն
են լինած՝ Սասուն ա: Մարամէլիք ասաւ յիրան ղուլլուխտար
Ղոզըէկին. Յիլի իմ յիրեք ոտնանի ձինը խեծի, գնա Սասուն, թէ
եթըմները, թէ էլը, թէ խազնէն քանդա բէ:

Ասաւ. Հնձի գօրք տու, էթամ:

Հէլաւ հինգ հարիր ձիաւոր տուեց: Ղոզըէկն էկաւ, էլը Ժող-
վեց տարաւ, խազինէն տարաւ, էտ օխտը եթումը տարաւ: Մա-
ցին քեռի Թորոսը, խարսը, ու եռսուն քեսսիր տուն:

Խարսը վեկալեց ասաւ, թէ քեռի Թորոս, ընձի վեկալ տար
Բաղդադ իմ խէրը պախայ:

Ասաւ. Ա՛յ հնյ, էտ ի՞նչ ես ասում:

Խարսը վեկալեց ասաւ. Հընչի՞:

Ասաւ. Ըսկի մէկի ցաւը չեմ, Դաւիթի ցաւն եմ, պտի էթամ
Դաւիթ բերեմ: Հէլաւ գնաց Բաղդադ, խալիֆի կուշտ. ասաւ.
Խալիֆ, իմ էլը, եթըմներ տարաւ Մարամէլիք:

Ասաւ. Կրակը թափի ձեր ազգի գլխին, ըմէն ձեր ազգի շո-
ռուիքն ա խամսում:

Ասաւ. Հնչի՞:

Ասաւ՝ թէ Մհերը հստեղ սիրող արաւ, Մարամէլիքը հստուց հէլաւ, էկաւ ձեր ազգի քոք կտրեց:

Քեռի թորոսն ասաւ. Մէ ճամբախ տու ես էթամ:

Խալիֆը բերեց մէ թուղթ գրեց, ասաւ. «Գլխիդ զուրբան հընիմ, Մարամէլիք, էլն էլ քե զուրբան հընի, խաղինէն էլ քե զուրբան հընի, եթմները տու թող առնի գայ: Ձեա խտայ վախտիտ հազըր մաց, ես էլ գալըմ եմ քո վրէն կռիւ, էդ օխտը եթուամ իմ թոռներն են:

Քեռի թորոսը էդ գիրը կառնի կեթայ Մարը, կըտանայ կըտայ Մարամէլիքայ մօրը: Մարամէլիքայ մէրը կը կանչայ Մըսրամէլիքին, կասայ. Մարամէլիք, զուրբան քե, եթումները տու թօքեռի թորոսը տանայ:

Կասայ. Հնչի՞ տամ, չեմ տայ:

Մէրը կասայ. Հնչի չէս տայ:

Կասայ. Էնդայ չեմ տայ, որ Դաւիթը նստաւ կուշտս մուրուքս բռնեց ծծխեց, յղղզս յիրար էկաւ Ուզում ի տի մահացնիլ, չթողին, ասին ափսոս ա էդ տղէն: Էդու համար չեմ թողում, որ վախենում եմ ընծի վնասայ:

Մէրն ասաւ. Թող էթայ, բան չկայ, երեսայ ա: Մօրն յականջ արաւ՝ ասաւ թուրը քաշեմ, բարձըրցնեմ, թօ տկանց յընցնեն, իզին տամ էթան: Ձէնով Օհանը հնցաւ, Թառ Ճնճղուկն հնցաւ, Վժիկ Միսն հնցաւ, Բոնած Կուռիկն հնցաւ, Ճոր Կուռիկն հնցաւ, Յոան Վեթոն հնցաւ, ֆնաց Դաւիթը:

Դաւիթն ասաւ. Ես չեմ հնցնի: Բուաց, ճվաց՝ փախաւ: Խաւան բռնին տաս ջանով: Թափ տուեց էդոնց, քցեց հնցաւ: Քեռի թորոս, ասաւ Մարամէլիք, հնչի՞ չհնցաւ: Քեռի թորոսն ասաւ վախենում ա: Առաւ քեռի թորոսը եթումներին, էկաւ Սասուն:

Մարամէլիք դարձաւ զնաց մօրն ասաւ. Հինչ Դաւիթը տեսայ, տղն ընծի կը սպանայ:

Մէրն էլ ասաւ. Օղուլ, Էրեսայ ա, վախեցաւ, էն ինչ ա որ քե սպանայ:

Դանք քեռի թորոսն:

Քեռի թորոսը Էրեսէքը առաւ էկաւ Սասուն: Էկաւ տեսաւ որ ապրուստը չի հընում ա, զանչեց էդ եռսուն տանը, ասաւ. «Տուէք էդ եռսուն հորթերը ես պախեմ, օրական մէ հաց կը տանեմ, ճօքս կը պախեմ»: Տուին, տարաւ պախեց: Դաւիթն էլ խտը հընում էր էթում էր: Յիրկուն Դաւիթն բերում էր լողկցընում էր, դընում էր ծոցը, շատ մուղաթ էր Դաւիթին: Դաւիթն ասում էր, նեղանում ես (վաստակիլ), մի գայ:

—Չէ, քեռի թորոս, ասում էր Դաւիթը, ես էլ կը գամ: Մնաց մէ ամիս խետը էթում էր գալում էր:

Օրերից մէկ օր քեռի թորոսը յետ հնկաւ, Դաւիթը հորթերը պախեց: Կէսօրուան մօտիկ տեսաւ մէ հորթարած էլ էկաւ. գնաց վազէ վազ էդ հորթարածի կուշտը. խարցրեց թէ ի՞նչ հորթարած ես:

Ասաւ. «Քլից եմ»:

Ասաւ. «Անունդ ի՞նչ ա»:

Ասաւ. «Անունս Կիրակոս ա»:

Ասում ա. «Դ՞ո՞ւ յուստ ես»:

Դաւիթն ա ասում ա. «Ես Սասունայ եմ»:

«Բա, ասում ա, քո անունն հը՞նչ ա»:

Ասում ա. «Իմ անունը Դաւիթ ա»: Վեկալում ա Դաւիթը էտուն ասում ա. «Կիրակոս. իմ հորթերը պախա»:

Ասում ա. «Հնչի՞ պախեմ»:

Ասում ա. «Քեռի թորոսը գացեր ա չէ էկէ»:

էտ էլ ասում ա. «Չէկէ չէկէ, ի՞նչ անեմ»:

Ասում ա. «Քունը լըցուէ յաչքերս»:

Ասում ա. «Որ քունը լցուէ յաչքերդ, ես ի՞նչ կանամ անի, ես դարիւր, դու դարիւր»:

Ասում ա. «Հացն ու գինին, Տէր կենդանին, մէ կոպալ կը դարկեմ կիջնես յանդունդքը»:

—Տէ, ասում ա, որ էսենց ա, կը պախեմ, մեղայ Աստծու:

Կոպալը կը տնկայ, կուլաբը (թաղիկ) կը քաշայ վրէն որ պառկի քնի: Ժամանակը կը գայ, Կիրակոսը կը գայ Դաւիթն կը խանայ վեր, թէ հելի հորթերդ առ՝ գնա, մութն ա: Հորթը կը տայ յառեջը, կէթայ, պոչն ու ոտը կը բռնայ, կը տփայ էս մէկէլ հորթակայ վրէն: Քեռի թորոսը ճամբու վրայ պառկած կնի կասայ. «Դաւիթ ջան, էդ հը՞նչես անում, խըլղի հորթերը վերցնում ես տփում մէկէլ հորթի վրէն, խատեցնում»:

Ասում ա. «Քէֆա էկեր ա»:

—Հնչա՞ քէֆդ էկէ:

Ասում ա. «Մէ աղբէր Քլից էկեր ա իմ կուշտ»:

—Անունն ի՞նչ ա:

«Կիրակոս ա»:

Ասում ա. «Կոպալս տնկում եմ, կուլապս քաշում եմ վրէն, պառկում եմ տակը քնում եմ, ես վատէն չեմ գինում եմ, իմ ախպէր Կիրակոսը պախում ա հորթերը, գալըմ խանում ա ընձի վեր, էլ, քեռի թորոս, դու մի գայ, ես կը պախեմ հորթերը»: Էս խեռ ուրիշում ա քեռի թորոսը: Մէ վախտ Դաւիթը հորթերը տանում պախում ա:

Մէկ օր Կիրակոսը յետ հնկաւ, շատ յանքնցաւ: Դաւիթն հեր-
սոտաւ, թէ քունս զօռում ա ընծի: Էկաւ, որ Կիրակոսը գլոխ բաց
գալըմ ա, «Ախպէր, ասաւ, հընչ ես գլոխ բաց էկէ»:

Կիրակոսն ասում ա. «Յէսօր մեր գեղ սասման ժամ էր,
խարխայ են գրած, իշտա յետըցայ չտուին»:

Դաւիթ ասաւ. «Դու հորթերին մուղաթ կաց, ես էթամ
խարխէն բերեմ»:

Էտ մարդ հնկաւ ճամբախ գնաց: Գնաց Քլից հէլաւ դուս.
գնաց, որ ժամից հելած են, որ գան նստին խարխայ ուտեն: Պառ-
վըներ առած են եղը, խարխէն ու խացը կանգնած են, որ լըց-
նեն ուտեն: Դաւիթն էկաւ պառուին գոշտեց, աղն ու եղը լցրեց
խարխի մէջ, կոպալը քցեց խառնեց, հանեց զարկեց կանթի մէջ,
դըրեց թէին, խացն էլ զարկեց զոլթուղը, գնաց: Պառաւ լացաւ,
դժողժաց: Էնտեղի մարդիկը ասին. «Թօ տանայ, պէտքը չէ»: Տա-
րաւ խացըեց Կիրակոսին: Տեսաւ, Կիրակոս գլոխը տփում էր,
լալում էր: Խարցըեց՝ ասաւ. «Հնչի՞ ես լալըմ, Կիրակոս: Ասաւ էս
ա, խարխէն բերեր եմ, հացը բերեր եմ, եղն ու աղն էլ մէջը»:

Ասաւ. «Իմ հորթերը տարած են»:

—Ո՞րը տարաւ:

«Քառսուն դե էկաւ, քառսուն հորթիկ գրկեց տարաւ:

Ասաւ. «Դ՞ո՞ր տարան»:

Ասաւ. «Էսենց տարան, ճամբախն էս ա»:

—Դէհ, ասաւ, կէ չուր ես գամ:

Դաւիթն հէլաւ գնաց: Տեսաւ մէ հէրի միջէն մուխ յելնում ա,
գնաց տեսաւ որ ութ կանթանի դազան գրած են էն օջախի վրէն,
հորթերը մորթած են լցած են մէջը, քաշեց տարաւ դէն դազանը,
գլոխը, ոտները, կաշինը լցեց էդ դազնի մէջ: Մէկը մէջը կայներ
էդ դեերի, կերակուր էր էփում, փախաւ դուս: Դաւիթն էլ ա-
ռաւ դազանը հէլաւ դուս: Զուրը ճիրեց, տարաւ խելի զատըցըեց
(հեռացըեց), ասաւ. «Խո էս մէ մարդը չի ուտում էս կայան (մեծ)
հորթերը, որ փախաւ, էթամ տեսամ մէնակ էտ ա, թէ չէ ուրիշ
էլ կայ»: Էդ մէ դեը գնաց իր հընկերտանքի կուշտը, գնաց ասաւ.
«Զեր տունը շինուի, մենք քառսուն հոգով զարտակ դազանն ենք
դնում օջախի վրէն, մէ ջահիլ տղայ էկաւ, հորթերը մէջն էր,
ջուրը մէջն էր, գլոխը թալեց, ոտները թալեց, կաշին թալեց դազ-
նի մէջ, առաւ հէլաւ դուս»: Դեերը հէրից դուս վազան, Դաւիթը
էկաւ կոպալն առաւ կայնաւ էտոնց գլխին, մէյ մէկ զանեց սը-
պանեց: Եստուն ինն էլ սըպանեց, փնաց մէկը: Էն մէկն էլ մտաւ
ներսը գանեց սըպանեց: Մտաւ հէրի մէջը, մտաւ տեսաւ խաղի-
նէն բոլ էր, յանկաջ ըսկի չարաւ, էկաւ զանեց յիրեք դուս ջար-

դեց իրար վրայ, յիշկաց տեսաւ որ մէքուռակ ներսը կապուի ա. կոպալ թալեց ու բռնեց. Խաց ու գինին, Տէր կենդանին, վորը որ մօտըցաւ իմ քուռկին մէ կոպալ կը գասեմ: Տեսաւ որ մարդ չկար: Հէլաւ դուս, տարաւ էն ջանդրկներ հէրի յետե թալեց կուրցրեց. էտոնց յանկճներ էլ քոքահան արաւ, բերեց լցեց մէ քարի տակ, յինքն յիրան միտք արաւ թէ քեռի Թորոսին տամ նշանց (ցոյց): Հէլաւ մէ ջոջ քար բերեց տուեց հէրի դէմը, կոպալը զանեց զապ- նի մէջ, դրեց թևին, բերեց հորթարածի կուշտը կացաւ: Ասաւ.

Մի լա, հորթերդ բերեր եմ:

Ասաւ. Բա ուր ա, Դաւիթ, հորթերը:

Ասաւ, թէ էս ա լըցեր եմ զազանը:

Ասաւ. Թող թըղ արածան:

Ասաւ. Ի՞նչպէստ թողեմ, կը փախնին:

Դու իմ հորթերին մուղաթ կաց, տանեմ տէրպէտէր անեմ: Ասաւ գնաց «Արէք ձեր հորթերը տարէք», բոռաց, ճըչաց:

Ասին. Հո՛ւր ա մեր հորթերը:

Ասաւ. Հէս ա լըցեր եմ զազանը:

Դաւիթն ասին. Թող տենանք:

Ասաւ. Թողնեմ կը փախնեն, չեմ կանայ բռնի: Էկէք, մէ մէ կոտ կորեկ հախ կայ, տուէք իմ ախպօրը Կիրակոսին, որ տամ:

Ասին. Դի. գեաին, կըտանք:

Որ չտուէք մէ կոտ կորեկի համար մէ գեղ կը քանդեմ:

Էտի կը դնայ ցածր:

Ասաւ. Ի՞նչ տենանք:

Դըրեց ցածր, տեհան, էփուկ ա, ասին, թէ դու էտ հի՞նչես արեղ մեր գլոխը, մեր հորթերը սըպաներ ես, լըցեր ես զազանը էփեր ես:

Էտ էլ ասում ա. Ես չեմ սպանէ, դեն ա տարէ, էս զազանն էլ ձեր հորթկայ տեղը:

Դաւիթը ետ կը դառնայ կուգայ հորթերի կուշտը, կասայ. «Կիրակոս, գնա քո կորեկը ժողվայ, որ չեն տայ՝ ընձի ասա»: Էտի կըգայ՝ հմէն մէկ մէկ կոտ կորեկ կը բերայ կտայ Կիրակոսին: Դաւիթը հորթերը կը քցայ յընէջ, որ տանայ Սասուն, պո- չը ու ոտը կը բռնայ կը տփայ էն մէկէլ հորթկայ վրէն: Քեռի Թորոսը կը գայ յառէջը կասայ. Խալխի հորթերը դու խառըցրիք, էտ ի՞նչ ես անում ես:

Դաւիթը կը վեկալայ կասայ. «Հացն ու գինին, Տէր կենդա- նին, սուս մացա, կը զանեմ կիջնես յանդուգքը»: Եռաուն հորթ- կանից կը մնայ տանընթինգ հորթիկ. կընանիք լալով կեթան ի- րանց հորթերը կը բերեն:

Դաւիթը կասայ. «Քեռի թորոս, որցեղէն մարդ ու որցեղէն տաւար դուս չթողես, որ տանեմ խեղտ»:

Էդ գեղի մարդիկ կը գան գըյնին քեռի թորոսի ոտը, թէ մեզի կը տանայ կը փշացընայ, աղատուն մեզի էտու ձեռէն:

Քեռի թորոս կասայ. «Արխային մացէք, ես ձեր խեղտ եմ»:

Եզնեքը կը ջըլեն (ջուլ ձգել վերան), Դաւիթը կը հնգնի յառեջ, քեռի թորոս կընկնի եզնեքի յետեւը, գեղականն էլ քեռի թորոսի յետեւը: Հէլան գացին հէրը. մտան հէրի մէջ՝ ասաւ. «Քեռի թորոս, էս խաղինէն տենում ես, ինչքան քու ղուվաթը կը յաղթայ, վեկալ, ինչ կը մնայ՝ քասիր քիւսուբի վրայ բաժին արա»:

Յինքը հէլաւ գնաց քուռկի կուշտը, ասաւ. «Հացն ու գինին, Տէր կենդանին, քեռի թորոս, որ իմ քուռկին մօտցար, մէ կոպալ կը զանեմ կիջնես յանդունդը»:

Էն մախլուխը ինչ խեղտ էր էկած, փախաւ: Քեռի թորոսն հէլաւ տեսաւ, որ էդոնք փախան, ասաւ. Հընչ էք փախնում:

Ասին. էս ջանդկներ որ սըպանեք ա, մեզ էլ կը բերայ խառնայ էտոնց խեղտ սպանայ:

Էն էլ ասաւ. Արխային մացէք, էս խաղինի տէրն ա: Մըտաւ ներս, Դաւիթին ասաւ. Դաւիթ ջան:

Ասաւ. Ի՞նչ ա:

Ասաւ. Քո ազգին դակմա ձի չի դիմանայ, ասաւ, քո պապի ձին էլի Աստուտ տուած էր, անուն Քուռկէջալակ էր, էնի տուեր եմ քո քեռուն փէշքէշ:

—Բա ինչ ես ասում, քեռի թորոս:

Ասում ա. Ձեռդ ճիտա քամկի վրէն, թէ տղաւ՝ տու քասիր քիւսիր թըղ տանեն: Աստուած քեզի կը խասցնայ:

Ձեռը ճըխտեց վըրէն, ոտները թալեց հէրի կըտուըրը: Գնաց ձեռները ճըխտեց էն մէկէլ ձին՝ չը տղաւ: Դէհ ասաւ, քաշայ էթանք: Քաշեց, բեռները բռնեց, էկան յիրանց տուն: Հորթերի թարկը տըւեց: Էկաւ մէ այեար առաւ, մէ գեամ առաւ, սէրը քցեց ձիւ վրէն: Մէ ձեռացաղուշ առաւ, կոպալ զանեց մէջքը, գնաց յիր համար աւ անելու մէշէքը: Իրիկուան քեռի թորոսը խողալով էկաւ յառէջը, ձիան դիզկինը բռնեց, Դաւիթն յիջաւ: Էրեսները պաշեց. «Կեցէ իմ Դաւիթ», ասաւ, «ընձի աւ ես բերէ»:

Էս խեղտ բերեց լողցրեց, առաւ ծոցը պառկաւ: Մէ առ ժամանակ էտոնց արաւ: Մէկ աւոր մէկ օր Դաւիթը հէլաւ գնաց աւ անեւ լու. տեսաւ. մէ պառաւ մէկ մշակ ա բըռնէ հանդը ջըրում ա: Արեւ բանցրցաւ. Դաւիթը էկաւ, ջըրուրի կշտէն մէ լոր թռաւ, բռնեց, մէկ էլ թռաւ, էն էլ բռնեց, խէլի հնցաւ՝ մէկ էլ բռնեց. հէլաւ

պըտըտեց էտ արտի մէջը ձիով. ցեխ արտ՝ յըմմէն քոքախան արաւ:

էտ ջըրուորն ասաւ. էսի ֆըլան (այս ինչ) պառուի արտն ա, յիրեք եթում (որք) ունի, էս մէկ արտն ա, մեղք ա, դուրս յարի: Էն էլ ասաւ. Հացն ու գինին, Տէր կենդանին, կը զանեմ կիջնես յանդունդը, թող իմ քեռի թորոսին աւ տանեմ:

էտ էլ բախը դրեց թէին ու յետ դարձաւ: Պառաւը հաց առաւ, էկաւ էտ ջրուորին ուստ, ասաց. «Գորան (վայրենի) հընչի՞ դարձար էկար»:

Ասաւ. Դաւիթը սըմբուլներ (կոռթ, հասկ) խանեց երկինքը:

Ասաւ. Դեհ հացդ կէ, ես էթում եմ Դաւիթի կուշտը: Պառաւն էկաւ Դաւիթի կուշտը, ասաւ. Շնողուորը տփեմ վրէդ, էդ հի՛նչ ես անում. իմ կորեկի սըմբուլները խանեք ես երկինք:

Ասաւ. Պառաւ, սուս՝ կը զանեմ կիջնես յանդունդը:

Ասաւ. Որ զոչադ տղամարդ ես, ջոջ Մհերի թոռն ես, Աբամէլիքի տղէն ես, ջոջ Մհերը գնաց թուրքման աւերեց, էլը բերեց, միայ դու իշտա զօչազութուն ես անում. Մարամէլիքը անիծեց քու խէրիկ, մէքիկը, տարաւ թուրքման էլը, տարաւ մամիկդ, տարաւ խաղինէն, տարաւ Քուռէջալաթը: Դողբէկն էկաւ ձեր վեց ախպօրը տարաւ եսիր, տարաւ քեռուդ տուած էլը, (ժողովուրդ) տարաւ դրեց Արարստունը, տարաւ ձեր խաղինէն, էկեր ես իմ ճնճուղներն ես թոցնում:

էկաւ պառուի կուշտը ճչաց, պառուի ուշքը գնաց: Ասաւ. Իմալ ընձի ասեցիր՝ քեռի թորոսին էլ ասա: Թալեց ձիան թարքը, տարաւ:

Քեռի թորոս պառկուկ էր ճամբի վրէն: Դաւիթը ձինը լցեց սրտի քրքէն (բարկութիւնից): Քեռի թորոս յիշկեց տեսաւ, որ ոչ երկինքն ա, ոչ գետինք, էնպէս ա գալում ա, յինքը փախաւ մըտաւ մէշէքի մէջ, կոպալը քաշեց թալեց յետեը որ սպանայ, յինքը ճամբով գնաց, քեռի թորոսը ծառերի մըջով: Գացին տունը: Դաւիթը տփեց պառուին գետինը, ասաւ. Դէ պառաւ, խօսայ: Տեսաւ պառաւ մեռուկ ա, դարցաւ ասաւ թորոսին. Քոփակ, ասաւ, հնչի՞ ընձի զրկում ես աւի, չես զրկում քո դուշմին:

Քեռի թորոսն ասում ա. Քե հընչի՞ խամար եմ պախում, դիւշմնի խամար, համա հլա ջահիլ ես:

Դաւիթն ասում ա, թէ ջահիլ մահիլ ես չեմ գինայ, ես պտի ձիուց չիջնեմ, էթամ:

Ասաւ. էտե՛նց էթաս:

Ասաւ. Բա ի՞մալ էթամ:

Ասաւ. Քո պապի թագը, գիւրզը, քամարը, համայիլը Մարութենի Մայրամ Աստուածածինն ա, եփօր տասը հատ անծին երինջ տանես մատղես, գահանով, էլլիկով պատարագ անես, դուռը բացուի, թագը դնես գլոխդ, գիւրզը առնես ձեռդ, համայիլը դնես ծոցդ՝ նոր էթաս կուի:

Դաւիթ տփեց աղբըրտանքին, խանեց տընից, քեռի թորոսին կայնեցրեց դուռն դէմը, փաչէն ճղեց, մէ ճանկ աղ լցեց, որ մոմոայ, չքնի չուէք լուսը բացուի:

Լուսը որ բացուաւ, բերեց լուաց, բերին դեղ թալին կապին, հէլան գահանէքը, էրինջները, ժողովուրդը առան գացին էն տեղը, յիրանց մատաղը արին. թագը դրեց գլոխը, գիւրզն առաւ ձեռը, համայիլը դրեց ծոցը, Քիւրկէջալաթը խծաւ, (իր պապու ձիւն անունը դրէ իր ձիւն վրէն): Ուզեց ճամբախ հընկնի: Քեռի թորոսը զանչեց, ասաւ. «Դաւիթ ջան, արի հաց կէ, յիտի դնա»:

Ասաւ. Անուն հաց իմ փորը չի մտնի, չուէք իմ դուշմնի գլոխ կտրեմ: Դարձան էկան շահարի մէջը: Դաւիթը ետուն տանը զանչեց, հալալամիշ հելաւ, ասաց. «Էթալը իմ ձեռը, դալը Աստու ձեռը»: Դարձաւ քեռի թորոսին ասաւ. «Քեռի թորոս, ընծի ճամբախը նշանց տու ես էթամ»: Քեռի թորոսը հէլաւ մէ ձի խեծաւ, ասաւ. «Գնանք, ճամբախը նշանց տամ»: Հէլան հընկան ճանրախը: Գացին հասան Կապուտկողը, ասաւ. «Դաւիթ ջան, մեր խին վաթանը էս ա, լաւ տեղ ա, վատ տեղ չի»:

—Բա դուք հընչ էք գացէ Սասուն:

Ասաւ. «Մարամէլիքի ահուն ենք փախէ»:

Գացին Ղըլաթն էլ ընցան: Դաւիթ տեսաւ որ քեռի թորոսի ձին իր ձիւն խետ չի քելում, ասում ա. Քեռի թորոս, քշա՛ս Ասուն ա. «Ձինս չի էթում ա»:

Ասաւ. «Ընծի ճամբախ նըշանց տու, դու ետ դարձի, ես էթամ»: Միտք արաւ քեռի թորոսը, ասաւ. Ղըկեմ Մըսըր վայթը Մարամէլիք Դաւթին սպանայ, ջահիլ տղայ ա: Ասաւ. Դաւիթ ջան, դու գաս էթաս Արարատուն:

Ասաւ. «Հընչի»:

Ասաւ. «Էրկու հազար տուն էլ Արարատուն ա, գնա քշայ առ արի: Արարատունը մէ էլ-աղասի (ժողովուրդի պետ) կայ, գեղից էրկու վերստ զատն ա, սիպտակ չատրն էլ զանուկ ա, մէջը մտուկ ա, ոսկէ խնձորը գլոխն ա, թէ կառցար էլը ետ դարձու, առ արի»:

Դաւիթը գնաց տեսաւ էլը հտեղն ա: Բարե տուեց էլ-աղասուն՝ բարե ձեզի: Էն սհաթին, աղաթ կար, ձիւն գլոխ հելան բռնին: Էտի ձիւնից յիջաւ, բերին խալին քցին, մինտարը թալին, բարձերը քցին, էտի էկաւ նստաւ:

էլ-աղասին խարցրեց յձևստ ես:

Թէ Սասունայ եմ:

Վիր ազգէն ես:

Վերցրեց թէ Պապ թագաւորի ազգէն եմ, Աբամէլիքի տղէն եմ:

Այ ես քե զուրբան հընեմ, դու Դաւիթն ես:

Թէ հա, ես Դաւիթն եմ, Աբամէլիքի տղայ Դաւիթը:

Էտուր խաց, փունչ պատրաստին, էտիկ խաց կերաւ, քնլաւ: Էա էլ-աղասին մարդ զրկեց զանչեց էլլիկին, ասաւ. էլլիկ, ասաւ, էսի Դաւիթն ա, մեր թագաւորի տղէն ա, Մսրամէլիքը էկաւ էս-տոնց յետիւր արաւ տարաւ, մկայ քեասըցէ էկէ մեր կուշտը, անմէնքս մէ զատ ընծայ տանք, որ տանայ լիանայ»: Հելան անմենքը տաւար տուին, քէշա տուին, ոչխար տուին, բերին էլ-աղասու դռան դէմը կողոնին: Դաւիթը քնուց վեր հելաւ, իբրուին ու լականը բերին լուացուաւ, հէլաւ գընաց դըլս ձին: Գնաց դարձաւ էկաւ, ասաւ. «Աղա, էս ինչքան ապրանք էք բերէ էստէ կոլոններ էք»:

— Թէ քեզի ընծայ ենք բերէ:

«Ի՞նչալ թէ ընծայ էք բերէ»:

— Շատ ա՛ շատ դարուլ արա, քիչ ա՛ էլի շատ դարուլ արա, աղքատ մարդիկ ենք, սըփթա (նախ) քանդըվեր ենք Բաղդրդայ էկեր ենք Սասունը, Սասունայ էլ Մսրամէլիք բերէ էստեղը: Խնդրում ենք քչով շատընաս:

Դաւիթը կասայ. «Բարցէք, ես էկեր եմ ձեզի տանեմ»:

Էտոնք շատ կաղաչեն, թէ քանդուում ենք. ջահիլները կայնում են որ չիզան:

Դաւիթը կասայ. «Հացն ու գինին, Տէր կենդանին, հըմմենիտէլ կը ջարդեմ, իմ էլլիկն էք, թէզ էրէք, էթանք»:

Էտոնց ջոջերը կը կայնին կասեն, որ էտի զոչաղ տղամարդ չհընի, Մսրամէլիքի ձեռնէն մեզի չի տանայ:

Էլլիկը քաշեց, առաւ էկաւ Սասուն: Ճամբին, մէ տասը պառաւ նեղանում են, նըստում են յաղբրի վրայ, Դաւիթը էլլիկը քաշում բերում ա տուն: Քեռի Թորոսը տէրբէտէր ա անում ա, նստըցնում ա անմէնքը՝ յիրա տան մէջը: Քամակից Մսրամէլիքը մէ հազար ձիաւորով Ղոզբէկին զրկում ա, որ էլը ետ դարձնայ, Դաւիթին սպանայ:

Ղոզբէկը էկաւ, յաղբրի վրէն նստուկ պառվներին բարե տուեց: Պառվներն ասին. Դժըր ես էթում, Ղոզբէկ:

Ասաւ.

էթում եմ Սասուն ու բան,

Խարս ու աղջիկ բերում եմ արմազան,

Կարճ կարճ կնանիքը տախտ աւլին,
 էրկէն էրկէն կնանիքը գէօվընտ քաշեն (պարեն),
 Կարմիր եղներ լծի,
 Կարմիր կովեր կթի:

Խէր հընի, Ղոզբէկ, գնա, ասին պառվըները, ու նստան տեղերը, ասին էլ ինչ էթանք, Ղոզբէկը մկայ Դաւթին կը սպանայ, էլը յետ կը դառցնայ:

Գնաց Ղոզբէկի ղոշունը կուլ աբաւ խրտ Դաւթին: Էտ վախտը քեռի Թորոսը հէլաւ ծիլ պալի (քարափ) գլոխը, Դաւթի կուլը չէր տեսէ, յիբիշկաց տեսաւ հինչ որ հացի պէս գերնդին առնեն բրդեն, Դաւթին էլ ղոշունը բրդում ա, փառք տուեց Աստծուն: Ղոշունը խլըսաւ, Ղոզբէկն ու Դաւթը առան յիրար:

Քեռի Թորոսը ասաւ. «Դաւթ, Ղոզբէկը փախաւ, ձիան պոչը բռնա»: Դաւթը ձիան պոչը բռնեց՝ քոքահան էլաւ. Ղոզբէկին վէկալեց ձիան խետ տփեց գետինը, ոտը դրեց փորինը, մէ ձեռնով բերանը ճխտեց բացեց, լեզուն քաշեց քոքահան արաւ, ատրմաներ քաշեց շարեց ճակատը, ետսունվերկու ատամը, վեկալեց դրեց ձիան վրէն, ասաւ. Գնա Մսրամէլիքին խաբար տար:

Ղոզբէկը հէլաւ գնաց, էլի պառվըներուն յըռաստ էկաւ, ամչցաւ, եան տուեց պառվըներից: Պառվըների մէկը վազէ վազ գնաց Ղոզբէկի յառեջը, ասաւ. Խէր ըլի, Ղոզբէկ, դժը ես էթում:

Հընչի գացիր գէլ ու գաղան,
 Դարձար էկար քընց շուն վաղան,
 Բերնէդ կէթայ չորթնի թան:
 Գլոխդ գոմշի ա,
 Յանկճներդ իշի ա,
 Ոտներդ դէաւի ա,
 Պոչդ ջորու ա¹⁾:

Ղոզբէկ չկրցաւ ջուղաբ (պատասխան) տար:

Պառվըներ յետ դարձան գացին Սասուն, Ղոզբէկ գնաց Մսրը: Գնաց թուղթը գրեց, չկարցաւ լեզուով ջուղաբ տար, լեզուն կտրուկ էր. թուղթը տուեց աղբօրը, յիբիշկաց տեսաւ թէ գրուկ ա ես Մսրամէլիքի փէսէն եմ, ամօթու չեմ էթայ հնդու է-

¹⁾ Վարիանտ.—Քիւզաճիում Յարութիւնը պատմում էր, թէ Ղոզբէկը պատասխանեց.

Սասունայ բոլոր քար ու կապան,
 Մարդ՝ է էլի գաղանական.
 Դրբի մը կը քցայ խաղարական,
 Դացէք սպանուողների պլորտանք բերէք
 Ձեզի էրէք եզ ու չորթան:

րես, ընծի պախէք, ասէք Ղոզրէկը սպանուեր ա, ձինը էկեր ա: Գացին ասեցին, քաշին ձինը տարան. ասաւ, այ հայ, էս ինչ բան ա, ձիան պոչն ա խետը կերեր ա: Բա Ղոզրէկն ի՞նչ ա հէլէ: Թէ չկայ: Վեկալում ա Մարամէլիքը ասում ա, թէ սուտ ա, տունն ա, ասէք գայ: Առնում են էթում են, որ ատըմները շարուկ ա ճակատը: Մարամէլիք դանչում ա իրան մօրը թէ արի տես: Մէրն ասում ա, թէ ես ի՞նչ անեմ: Վեկալում ա ասում ա. էս քո արածն ա, էն վախտն որ թողիր Դաւիթը սպանի, էս օր էս բանը իմ գլոխը չէր խանէ: Էս խետ ամմէն թագաւորից դոշուն կուգեմ, կեթամ Դաւիթի վրայ կոխ:

Մէրն ասում ա. Ձեռ վեկալն, մի գնա:

— Հրա իմալ անեմ որ չեթամ: Ձեթամ կը գայ ընծի կը բրթայ:

Էտի թող դոշուն դրստայ, գանք դըխ Դաւիթը:

Դաւիթը Յոան Վեթօին արաւ թագաւոր, յինքը ձինը խէճաւ գնաց աւ անելու: Մարամէլիքը վեկալեց դոշունը էկաւ, Սասնայ չորս բոլորը բռնեց կայնաւ: Էկաւ ութանասուն ջան յղջից Դաւիթի կուշտը, ասաւ. Գացէք տասը հարս ու աղջիկ բերէք, խինգը իմ ոտները մաժայ, խինգն էլ էրեսիս ճանճերը քշայ: Կոտը տուեց թէ տասէն մէկ բայրա ատէք ոսկի:

— Էտի, խարցրին, ի՞նչ մասի ա:

— Որ վախենայ՝ կը տայ, որ չվախենայ՝ չիտայ:

Էկան էտ ութանասուն ջանը Յոան Վեթօին թէ մեր թագաւորն ասում ա տասէն մէկ բահրայ տայ: Տասը խարս ու աղջիկ տայ, խինգն էրեսիս ճանճերը քշայ, խինգն էլ ոտներս մաժայ:

Յոան Վեթօն տաս խատ հարս ու աղջիկ բերեց, խազնի (գանձի) դուռը բացեց, որ մտնեն մէջ, կոտը առաւ որ ոսկին չափէր: Դաւիթը գալում ա որ մտնի շահարը (քաղաքը) տեսաւ որ շահարի չորս բոլորը շամ չբաղ ա, կրակ ա վառում, երկուղ արաւ, ասաւ՝ էս ինչ ա բռնած իմ վրէն: Էկաւ ձինը տուեց քեռի Թորոսին, էկաւ մտաւ ներս, խազնի դուռը տեսաւ բաց ա, յիմացաւ թէ խազնէն թալնում են, բոռաց ճչաց: Բոռալու քիմին (պէս) Վեթօն կպաւ յառքից, հնկաւ գետին, ուշքը գնաց: Էկաւ Վեթօին վեկալեց շարտեց դուս, խարցրեց էտ մախլուխին. Դուք հը՞նչ էք էկէ:

Ասին թէ էկեր ենք տասին մէկ բահրա տաննք Մարամէլիքին, տաս էլ խարս ու աղջիկ:

Յոան Վեթօն ուշքի էկաւ, ասաւ, Դաւիթ, դժւ իր:

Ասաւ. Հրամանք ա քե, ես ի, թագաւոր:

Նոր էտի ասաւ. Փորս գնաց վրէս:

Գնա լուացուի, լողկցի, Յոան Վեթօ:

Դաւիթը գնաց զանեց կոտի ոռը քցեց, տեսաւ անոռ ա, զատ չպոտի կայնի մէջը, չափեց, տասը չափեց, ասաւ. Զվալը բերէք մէկ էլ լցեմ ձեզի՝ տարէք:

Չափեց ասաւ՝ բո՛լ ա:

Ասին. Զատ կայ մէջն որ բոլ հնի:

Ութանասուն ջանն էլ զանչեց խանեց դուս, որ խանեց բե-
րեց բերդի կուշտը կայնըցրեց, խինգանասուն (յիսուն) ջանը մէկ
մէկ թալեց բերդի էն եսնը (կողմը) ցիսեց (սպանեց), մնաց եռսուն
ջանը, տասի ղոլթուղի տակը ծակեց, թեւերը քցեց մէջը, տասի
էլ մէ մէ թեւը կտրեց, մէկ մէկ թողեց, տասի էլ մէկ մէկ յաչքը
խանեց, մէկ մէկ թողեց: Դէհ գացէք խաբար տարէք Մարամէ-
լիքին: Էտ եռսուն ջանը հելան խաբար տարան: Մարամէլիք էտ
եռսունին խարցրեց. Յո՛ւր ա ձեր մախլուխը: Էտոնք գանգը-
տուոր հելան: Ասին թէ էն վախտը զրկիր կուռի մէջ, մենք
էս զտար չինք շարդուէ, խինգանասուն ջանը բերդից թալէ ջար-
դեր ա, տասը ջանիս թեւերը կտրեր ա: Տասը ջանիս յաչքերը խ-
աներ ա, տասը ջանիս էլ ղոլթուղները ծակէ թեւերը քցեր ա մէջը:
Հէլաւ Մարամէլիք կայնաւ ղոշունի մէջը, տասնըխինգ խազար
ջան ա, հա ղուրբան ձեզի որ Դաւիթը բրդէք: Զանք-դհուլին
(թմբուկ) զարկին. մտան մէյտանը: Քեռի թորոսն առաւ Դաւիթը
հելաւ դարի գլոխը:

Քեռի թորոսին Դաւիթն ասաւ. Էս ի՞նչ արիր իմ գլոխը:

Ասաւ. «Հնչի՛ք»:

Ասաւ. Էն վախտը որ զրկում իր Արաբստուն, կեթի Մաւը,
էսքան մախլուխ չէրդի իմ վրէն:

Զոջ Մսերայ թորը չեա էմալ ա, Դաւիթ, Արամէլիքայ ա տղէն
չես. ասաւ քեռի թորոս, երկնւդ ես անում:

Ասաւ. «Բա չեմ անում էստա մախլուխի մէջը»:

Քեռի թորոս վազաւ մէ ծառ քոքախան արաւ, դրեց թեւն՝
առաւ էկաւ ասաւ. «Լաւ մարդ եմ, Դաւիթ ջան»:

— Բա, ասաւ, փիս մարդ ես, մէ ծառ քոքախան արիր:

Ասաւ. «Բազի մարդ կայ յինքն ուրժբար ա, էթում ա արտը
քաղում ա, բերում ա լցում ա կալը, հմէն հափը թալում վրէն,
կալ քշողը մտնում ա մէջը շարդում ա, ասում ա, Քուռկէջալաթ
քու տակն ա, համայիլը քո ծոցն ա, խրեղէն թուրը ղըռֆիղառ
քո ձեռն ա, զանչա Մարութենի Մայրամ Աստուածածին, հափները
ես կըտամ վրայ ծառով, դու էլ բըրդա»:

Երեք օր կռիւ արաւ, գիշեր ու ցերեկ: Քեռի թորոսը հատը
չթողեց, տուեց վրէն, Դաւիթը զանչեց Մարութենի Մայրամ
Աստուածածին, հմմընին բըրդեց: Զիուն ոտները չունք չոքերը

արնի մէջ մտաւ: Մարամէլիք ընդոնց խեղ էկաւ. Դաւթի խեղ կռիւ արաւ, յիրեք օր էլ էտ կռիւ արաւ՝ հէլաւ վեց օր: Չազդում Դաւթին, լափով (խորամանկութեամբ) ա կռիւ անում, ասում ա՝ Վեց օր որ թմրմաւ, դու գնա քո տունը, ես էլ էթամ իմ չատըրը՝ դինջանամ:

Էն ինչ Դաւթին ա՝ խաղալով էթում ա յիր. տունը, ձինը քեռի Թորոսը բռնել գեամը տանում ա: Էն ինչ Մարամէլիքն ա՝ միտք ա անում ա, գալըմ մօրն ասում ա. Մէրիկ, ես չեմ կանում Դաւթի վրէն, զօշունը բիրդան բրդեց:

Մէրն ասաւ. Վէկալն ընձի առ գնա Մըսըր:

Ասաւ. «Իմալ էթամ. երկրի մէջ չեմ կանայ ապրի, աշխարհքը բրդեր եմ. յառաւօտ չունք կէսօրին կռիւ կանեմ, կէսօրնէ՛ յետ կը կայնըցնեմ, կասեմ դու չոքի ես զանեմ, ես չոքեմ դու զան: Զան շիրին ա, նա էն (ոչ նա) կը չոքի, նա (ոչ) ես: Քեռի Թորոս խեղով մարդ ա, խղճով մարդ ա, քեռի Թորոսին կէթամ կասեմ. ես չոքեմ թէ Դաւթը չոքի: Խղճով մարդ ա, գինում ա ես ծեր մարդ եմ, կասայ, Դաւթ, դու չոքի: Դաւթ, չոքաւ՝ Դաւթին կսըպանեմ, քեռի Թորոսին էլ կսըպանեմ, Հայտուն կը կտրեմ, վեկալեմ մէքս էթամ»:

Յառաւօտն էկան մտան մեյտան (ասպարէզ), Դաւթն ու Մըսըրամէլիք չունք կէսօրին կռիւ արին, կէսօրն յետ Մարամէլիք ասաւ Դաւթին. Ես չոքեմ դու զան, դու էլ չոքի ես զանեմ: Նա (ոչ) էն չոքաւ, նա էն: Քեռի Թորոսը էստէ կայնուկ էր. Մարամէլիք գնաց քեռի Թորոսի կուշտը, ասաւ. Քեռի Թորոս, վերե Աստուած, ներքե դու, դիւզ դատաստան դու դի, ես չոքեմ Դաւթ զանայ, թէ Դաւթ չոքի՝ ես զանեմ:

Քեռի Թորոս միտք արաւ, ասաւ. Մարամէլիքը ջոջ ա, Աստուած դարուլ չի անայ, թօ Դաւթը չոքի:

Դաւթը չոքում ա, Մարամէլիք ղուանը (փորքաշ) պնդում ա, մէ վերստ ճամբախ էթում ա, որ լցայ ձինը գայ զանայ: Քեռի Թորոսը ասում ա. «Դաւթ ջան, համայիլը պարգա դի ճակտիդ»:

Ձինը գետինը քանդում ա: Մըսըրամէլիք գալըմ ա՝ դարբը (թուրը) թալում ա, Դաւթ վեր ա թընում, ասում ա. «Յարի դու չոքի, էս խեղ իմ դորն (հերթ) ա, ես պտի գամ»:

Մարամէլիքն ասում ա. Մանկան (երեկ՝ օրէնքը, աղաթը) յիրեք ա, հըլա էրկու խեղ էլ թալելու եմ:

Էրկու խեղ էլ էկաւ թալեց: Դաւթ հելաւ կանաւ: Մարամէլիքի մէրն հսկաւ Դաւթի ոտը. «Քեզի վեց ամիս պախեր եմ, խնայա»:

Վեկալեց Դաւթը ասեց. «Մէ դարբ ըաղշի քո պախելուն,

մէկ էլ բաղձի Աստծուն, մէկ էլ զըզըտալէն էն հրեշտակը յիշնի
կը թալեմ իմ դարբը, չեմ խնայի: Ասաւ. Ինչքան իսանի (մարդու)
ջանդակ (դի) կայ բէ կոլոնայ տղիդ վրէն, դարբս կը թալեմ,
բռնեց բռնեց, չբռնեց չբռնեց:

Բերեց ինչքան իսանի ու ձիան ջանդակ կար կոլոնեց Մսրա-
մէլիքի վրէն, դառձաւ մէ դար: Դաւիթը դանչեց Մարութենի
Մայրամ Աստուածածին, թուրը թալեց, քեռի Թորոս ուզում էր
ձեռը տէր դէմը, ասաւ. Հը՞նչ ես ձեռը տալիմ դէմը:

Ասաւ, թէ ես ուզում եմ, որ ես գլխի եանէն կայնես, ես
ոտների եանէն, որ թուրը թալես՝ կիսես, քրցեմ զափան (կշիռ),
տէնամ բարը կը գայ քո զոչաղութունը:

Ասաւ. «Ես էսքան ջանդըկի վրայ ի՞մալ թալեմ որ կտրեմ
կիսեմ»:

Ասաւ. «Դո տղամարդութենդ նոր եմ ջուրում, որ թալես կի-
սես՝ նոր զոչաղ տղամարդ ես»:

Դաւիթը թուրը թալեց՝ կիսեց. բերին քցին կշիւքը՝ բարեմ-
բար դուս էկաւ: Քեռի Թորոսը խասաւ Դաւիթի հէրեսը պաչեց
կեցէ իմ թոռը: Հէլան առան Մսրամէլիքի մէրն էկան յիրանց
սուռը. մէկ առ ժամանակ պախեցին, մէկ չորս տարի պախեցին,
օրերի մէկը Մսրամէլիքի մէրը վեկալեց ասաւ, թէ Դաւիթ, ընձի
որ լաւութեն անես, Մըսըր կը տանես, ես չեմ կանայ էստե հայի
մէջ թափ անի (դիմանայ):

Քեռի Թորոսն ասաւ, թէ Դաւիթ, դու մի տար, մարդ կըղը-
նեմ խետը թօ էթայ:

Ասաւ. «Չըլնի, ասաւ, ես կեթամ»:

Ասաւ. «Ի՞մալ էթաս, ընդեղի ջուրը զօրեղ ա էստեղի վրայ,
քեզի կը վնասեն, Սասունայ ճրագը կ'հնգնի: Ես Կապուտկող մա-
ցեր եմ, Կապուտկողայ բլոճն ալ կոտչով ա, ես չեմ ուզի էթաս
էստե վնասուես»:

— Խացն ու գինին, Տէր կենդանին կէթամ, ես յօրթում եմ
կերէ որ տանեմ Մսրամէլիքի մօրը պախեմ, տղին սպաներ եմ՝
պախող չկայ:

Հելաւ քեռի Թորոսի խետ խալալամիշ հէլաւ, աղբրտանքի
խետ խալալամիշ հէլաւ, էլլիկին դանչեց խալալամիշ հէլաւ խետը,
թէ մացէք բարով, ես էթում եմ: Մէ ձի Մսրամէլիքի մէրը խե-
ձաւ, Դաւիթն էլ յիր ձինը խեձաւ, գնաց Մսրը դուս էկաւ:

Մսրամէլիքի մէրը ասաւ. «Դաւիթ, դժը ես էթում, Մսրը
նստի թագաւորութուն արա, Վանը, Կաղզուանը, Կապուտկողը
մնայ քո ձեռը, Սասունն էլ թօ մնա Յոան Վէթօին»:

Դաւիթը ռազի հէլաւ, նստաւ թագաւոր:

էտ վախտ Արաս Միրզէն էլ Կաղզուան էր թագաւոր, մէ աղջիկ ունէր անունը Խանդուղ խանըմ էր. յիրարուց բխարար, Լօռու Համզէն եկեր էր որ Խանդուղ խանըմին ուզէր իր տղի խամար. Շապկով Խորասանին էլ էր էկէ ուզընկան: Լօռու Համզու պոռնկը կախուել էր դռնի վրէն, էնենց բէտ մարդ էր, Շապկով Խորասանին էլ յաջքի թարթըփներ չանկըլով քաշեր էր յետեր կապեր էր պուճուճակի (ծոճրակի) վրէն: Էկան էրկուսով էլ հանդըպան յիրար, ճամբի մէջ տեղը, Լօռայ Համզէն, Շապկով Խորասանին: Յիրար բարե տուին: Լօռայ Համզէն Շապկով Խորասանին ասաւ. «Դժը ես էթում, թագաւոր»:

Ասաւ. էթում եմ Կաղզուանը:

—Հը՞նչ ես էթում Կաղզուանը:

—Ապաս Միրզի աղջիկը ուզեմ իմ տղին:

—Թէ ես էլ եմ էթում:

Յիրանց յիրանց խօսում են, ասում են, որ մէկիս թալախը (բաղդ) կտրեց, թող ընդուն տայ: Էկան էդ մարդի տունը: Ձեռ տուին յիրար. թամանդա (ծանօթացան) հէլան յիրար խեռ: Տեղ տուեց էրկու թագաւորն էլ նստան:

Խարցըցեց թէ թագաւորներ հը՞նչ էք էկէ:

—Ձեռ յիմանում թէ հը՞նչ ենք էկէ:

—Թէ չէ:

Լօռայ Համզէն ասաւ. «Էկել եմ քո աղջիկը ուզելու իմ տղին»:

էն էլ ասըմ ա. «Մէկը կայ, էրկուան հը՞նչ ա էկեր ա»:

Ասըմ ա. «Յիրարուց բխարար ենք էկէ. ճամբէն էկեր ենք առեր ենք յիրար»:

Ասըմ ա. «Թագաւորներ, գլխներիդ դուրբան, էտի աղջկայ բանն ա, որ մէկիդ տղին կառնի թօ առնի, ես չեմ կանայ ձեզի ջոկի, ջուխտըդ էլ թագաւոր էք»:

Շապկով Խորասանին ասըմ ա, թէ մենք խնդրում ենք, քո աղջիկդ գայ կայնի մեր կուշտը, որ մէկիս տղին առնի՝ առնի:

Ղանչեցին բերին Խանդուղ խանումինը, խարցըրին, թէ Խանդուղ խանըմ, որ մէկի տղին կառնես:

Ասաւ. «Նա (նչ) էսդու տղին կառնեմ, նա էնդու տղին կառնեմ»:

—Ընչի՞ չես առնում:

—Ասաւ. էրկու թագաւորը ես չեմ կարայ յիրարուց ճխտի, ես մէ աղջիկ եմ, մէկի կառնեմ, նա (ոչ) Լօռայ Համզէն յըռըկի (խոռոխ), նա Շապկով Խորասանին յըռըկի: Ասըմ ա, էրկուսի մաննիքն էլ թօ դնեն իմ կուշտը, էրկուան էլ էթան դօշուն բերեն,

գան հօրս իւրտի մէջը կռիւ անեն, որ մէկը յաղթ հելլաւ, ես էնդու տղին առնեմ:

Էտունք հլնում են, թողում են էթում են: Մէ առ ժամանակ մընում ա. մէ ձէն ա գալում ա իմանդուդ խանըմին, Սասունայ Դաւիթ անւոր, քսան տարեկան տղայ Մարամէլիքին սըպաներ ա, շատ դօշադ տըղայ ա: Աղջկայ միտքը փոխւում ա, ասում ա, լաւն էն ա որ ես ընդուն խարար անեմ գայ ընծի առնի, էն ա ընծի արժանի: Խանդուդ խանըմի խինգ գազ լէնքն ա, տասն էլ յերկէնքն ա: Հելլաւ յիւր շաքիւքը քաշեց, ասաւ՝ վորը տանայ Սասուն տայ Դաւիթին, յիւր քաշով ոսկի կըտամ: Տուրուս (սիրտ) անող չկայ որ էթայ, երկուդ են անում Դաւիթից: Մէ աշըղ կար կաղըզուան, աշղին կըկանչայ, կասայ. «Էս շաքիւքը տար տու Սասուն Դաւիթին»:

Աշուղ կը վեկալայ կասայ, թէ իմալ ես վեց ամիս էթամ, վեց ամիս գամ, ճժոց տէր եմ, չեմ կանայ էթայ:

Կըբերայ էստուն կնստըցընայ կշըքի թայը, մէկէլ թայն էլ ոսկի կըլցայ թէ տար քու էրէխէքդ պախա:

Էտ աշըղը շաքիւքը կը վեկալայ օսահաթ (նոյն ժամին) Կընայ ծոցը, գելէ կէթայ:

Գնաց Ղլաթայ դուս էկաւ: Ղլաթայ մարդը խարցըին թէ հոստ ես:

Ասաւ. «Աշըղ մարդ եմ»:

Ասին, որ աշըղ ես մեզի նաղլ անես:

Ասաւ. «Բանիս անունն հլնչ ա»:

Էտ մարդը կայնաւ թագաւորի ամարաթի տակը նաղլ արաւ: Թագաւորը Շիմշիկ-խաթունն ա, մարդը մեռէ, յինքը նստէ թագաւոր: Յիրիշկում տենում ա, որ էտ աշղի ծոցը մէ թուղթ կայ. դանչում ա վերեւ, տեղ տալում ա, էտ աշըղը նստում ա, ասում ա. դոր ես էթում:

Աշուղն ասում ա. «Էթում եմ Սասունը»:

—Բո կշտին հլնչ թուղթ ա:

Վեկալում ասում ա. «Դէ ես իմ (ինչ գիտեմ), մէ շաքիւք ա»:

—Բաց տենանք:

Առնում ձեռ յիշկում ա՝ աղրի վարար (մեծ չափազանց) բան ա: Շիմշիկ խաթուն միտք ա անում, թէ էտ աշըղը թօ էթայ, բալքի Դաւիթ բերայ, ես ձեռքէն առնեմ: Կասայ, ինչ մուրազ ունես գնա կատարա: Էրկու խոքի կը բռնայ ճամբի վրէն կը կայնըցնայ թէ Դաւիթ անւոր տղայ կըգայ, ասէք թագաւորը դանչում ա:

Էտ աշըղը գլնի կեթայ Սասուն, որ մտնի Սասուն, տենում ա

մէկ աւ անող էն դէհէն գալըմ ա: էտ աւ անող կը խարցնայ: Թէ հիֆնչ մարդ ես:

Կասայ աշըղ եմ:

—Ո՞ր եանէն ես:

—Կաղըզուանայ:

—Կաղըզուան ո՞ր եանն ա:

—Կապուտկողայ վերեն ա:

Յիջաւ ձիանից քաշեց դրբի տակ տփեց:

էտոնց բլոճը, քեռի թորոսը ասում ա կոտոշով ա, եաւաշ տփեմ: Տփեց, թալեց մէ փոսի մէջ: Գնաց քեռի թորոսին յիմ-
ցրեց թէ մէ աշըղի տփեր եմ թալեր եմ փոսը:

«Հը՞նչ ես տփէ էտ աշըղին, յո՛ւստ էր»:

—Կապուտկողայ էր:

«Սոդն իմ գլխին, ասըմ ա քեռի թորոսը, Դաւիթը աշխարհը քանդեց չէկաւ ընծի պարծենէր: Էսի մէ աշըղ ա տըփէ՝ էկէ պար-
ծընում ա»: Դաւնում էրկու ջահիլ տղի ասըմ ա. «Գացէք, էտ ա-
շըղը բերէք, պախենք, մեղք ա»: Գալըմ են որ տանին էտ աշը-
ղին, ասըմ են. «Բեղի վո՞րն ա տըփէ»:

Ասում ա. «Դաւիթն ա տփէ»:

Ասըմ են. «Դաւիթ դաս չէ, յէ՛նա Մըսըր ա»:

էտ աշըղը կը սաղնայ, կասայ. «Էլ էտ շհարը չեմ գայ
մտնի, ընծի կը սպանեն»: Ետ կը դառնայ կեթայ Մըսըր: Կեթայ
Մըսըր, շաքիլը կըտայ Դաւիթին: Դաւիթ շատ կուրախանայ, կե-
թայ Մարամէլիքի մօրը կասայ. «Բեռի թորոսը ընծի զանչեր ա,
դու մաց էտեղը, թագաւորութենը դու արա, ես էթամ»:

Խեճնում ա ձինը գալըմ ա որ էթայ Սասուն, շաքիլն էլ
ծոցն ա, տանում ա տայ քեռի թորոսին: Գալըմ ա Ղլաթայ կար-
մնջի վրէն, էրկու ջահիլ դէմը կայնում են. ասըմ են. Դու վո՞րն ես:

Ասըմ ա. Ես Դաւիթն եմ:

—Սասունայ Դաւիթն ես:

—Թէ հա Սասունայ Դաւիթըն եմ:

—Հրամեցի մեր թագաւորը քեզ դանչում ա:

Անում են, էթում են: Տանում են վերեւ, ձինը քաշում են
խաս թաւէն: Էթում նստում ա, տենում ա որ մէկ օղլուշաղ (կին)
ա, թագաւոր չկայ. Դաւիթը կայնում ա թէ յո՛ւր ա թագաւորը.
Շմշիկ խաթունը ասըմ ա. «Թագաւորը ես եմ, թագաւորը վախ-
ճաներ ա: Ասում ա, թէ խաց կեր, դոր որ կէթաս գնա»:

Բերայ խաց կը կերցնայ Դաւիթին: Դաւիթ խաց կուտայ
պրծնի, կասայ. «Ձինը քաշէք դուս ես էթամ»:

Կասայ. «Մութն ա, դո՞ր էթաս, յեսօր մի՛ էթայ: Գիշերը ֆնայ

էստե՛ն: Դաւիթ, ասըմ ա, իմ խելքը կտրում ա, որ դու էթում ես էտ շաքիլքի յէտեը, քեզի խափում են, տանեն փնասեն, էտ մեծութենին աղջիկ չընի:

Վեկալում ա ասում ա. «Չընի, պտի էթամ»:

—Ասում ա յարի ընծի առ: Համ թագաւորի կնիկ եմ, համ էլ լաւ օղլուշաղ (կին) եմ, կափսոնայ (կը կախարդէ) էտ թէ ընծի հնչի՞ չես առնում ես, թագաւորութունը քեզի, էս յոխաթն (ժողովուրդ) էլ քեզի:

Դաւիթը մէ վախտ կը մնայ էտու կուշտը: Մէկ օր Դաւիթ շաքիլը կառնի ձեռը կասայ. «Այ հայ, չելաւ, քեռի Թորոսը ընծի ինչ կասայ, ազապ աղջիկը թողեմ գամ որփեվրի (այրի) առնեմ»:

Կըթողայ Շըմշըմիկ խաթուն, կեթայ Սասուն:

Հելաւ գնաց Սասուն, քեռի Թորոսը, աղբրտանք, էլլիկը ուրխցան Դաւիթի վրէն: Մէկ առ ժամանակ մնաց Սասուն, ասաւ. «Քեռի Թորոս, էս շաքիլքը առ թայմին արա, տես ինչ ա»:

Քեռի Թորոսը տեսաւ շատ զարմացաւ: Ասաւ. «Դաւիթ ջան, էս հոնտ ա հնկէ քո ճանկը»:

Ասըմ ա. «Կաղըզուանայ ա էկեր ա, Աբաս-Միրզի աղջիկն ա: Բա իզին կը տամ էթամ բերեմ»:

Ասըմ ա. «Չէ, իզին չեմ տայ, քե կը տանին, կը փնասեն, քեզի խափում են»:

—Չընի, ես պտի էթամ:

Վեկալնում ասում ա, թէ էստե շատ ղոշաղ մարդ կայ, քեզի խափում են տանում են, որ փչացընեն, մի էթայ:

—Քեռի Թորոս, Դաւիթն ասում ա, դու ընծի ասում ես մի էթա, իմ տղամարդութենն էլ չաժի որ չէթամ:

Հնում բոլոր մախլուկը զանչում ա, ասում ա. «Ախպրտանք, յիրար խեռ խաց ենք կերէ, էթալն իմ ձեռը, գալը Աստծու ձեռը, աղօթք յիշացէք»:

Հնում ա խեծնում ա քուռկէշալաթը, զանչում յիր ստեղծող Աստուածը, հնկնում ճամբախը, մէ առ ժամանակ էթում ա, Դաւիթայ մօտենում ա, տենում ա մի գոմշի կու, ինքն իրան փէքը ա անըմ, ասըմ ա. Քեռի Թորոսի ասած կոտշով բլոճը կուած կլնի. կուն որ ըսդտար ա, ինքը հինչ դտար կլնի. նա ընծի կսպանի. մէ քիչ էթում ա տենում ա, որ չորս հատ գոմէշ մէկ պտտի տղայ քշում ա: Խարցնում ա, թէ պստիկ ջան, էտ սեւերն ինչ են. կոտշով բլոճ են:

Ասաւ. «Չէ, գոմէշ են»:

Ասում ա. «Հընչի՞ խամար էք տանում էք էտոնք»:

Ասում ա. «Տանում ենք գութան լծենք»:

Քշտ էթանք տենանք իմալ էք լծում էք:

Տգէն նշանց ա տալում ա, ասըմ ա լծները փռուկ ա, գու-
թանը էսենց լծում ենք, քշում ենք:

Ասում ա. «Դու մենակ ես»:

Ասում ա. «Ձէ, էնա պառկուկ են, քնուկ են գիշերարածները,
մաճկալն էլ խետը»:

Ուանես առնես գաս տենանք:

Հանչեց բերեց, բարե մնայ հէլաւ հետը:

«Տգիրք ջան, Դաւիթն ասաւ, էս գութանը, որ ըանցիւում էք,
կուշտ փորով խաց կը ածք որ օխտը փաթ պըտըտեմ գութանը»:

— Եփօր օխտը փաթը պըտըտիր, յէս օր օխտը ջանիս փլաւ
կգայ, կտանք կուտես:

Լծները յարձըկեց, թալեց դէն, համոլի լուծը դրեց ձիան
պաշը, զանչեց Մարութերի Մայրամ Աստուածածին, օխտը փաթ
պըտըտեց:

Էն պատի խոտաղն ասաւ. «Էտ քու հիւնարը չէր, քու ձիան
հիւնարն էր»:

Օխտը փաթ էլ ձիանից յիջաւ պըտըտեց: Տեսաւ որ էրկու
խատ օղլուշաղ մէկը հացն ա առե, մէկը փլաւ՝ էլիան: Օխտը ջա-
նի խացն ու փրաւը մենակ քաշեց հառէջը կերաւ:

Էն պատի խոտաղը ասաւ. «Հնչի՞ մէ խաց էլ չթողիր մենք
ուտինք»:

Ուանեց մէ հատ ոսկի տուեց, ասաւ. «Էտոնք չխօսացին դու
խոսացիր»։ Հէլաւ գութնի ռաթըփը կուլոնեց, իր մտքով զանչեց
Մայրամ Աստուածնայ, թէ իմ թուրը էս ըռաթփը կտրեց, կե-
թամ Ուանգուղ խանումը բերեմ, որ չկտրեց, յետ դառնամ: Գնաց
թուրը թալեց՝ կտրեց, էտոնք ասին վայ, յախսով (վարձով) ենք
գութան բիրէ, դու հնչի՞ թուրը թալեցիր կտրեցիր, քասիր մարդ
ենք:

Ուանեց մէ ճանիկ ոսկի տուեց, ասաւ. «Կը շինայ»:

Ասին. «Կշինայ»:

Հէլաւ ձինը խէծաւ հընկաւ ճամբախ: Ծառն ու քիչը Աստուած
գինաց, գնաց: Մէկ առ ժամանակ գնաց, գնաց Կաղզուանայ դուս
էկաւ: Մութը տուեց վրէն, գնաց մէ բաղի թուշ հէլաւ, ասաւ,
մանեմ էս բաղի մէջ, ձինս թօ էտտի տըածայ, ես էլ գիշեր սըթ-
րեմ էստե: Դու մի ասա էտի Աբաս-Միրզի բաղն ա: Ձինը հըն-
կաւ տաշնակները քանդեց, յինքը նըստաւ յաղբրի վրէն խաց
կերաւ: Բաղվանչին Գորգէնն էր, էսենց բախը վեկալեց, յետանց
զանեց Դաւիթ քամկին: Դաւիթ շիտկուաւ, բախը թալեց՝ կէս
վերստ ճամբախ գնաց, զանեց Գորգու յէրեախն, յէրեալը թէքուաւ

յետեւ, վիզը ծռուաւ, հնկաւ, ուշքը գընաց, վայ ասաւ, մահապարտ հէլայ էստուրը: Ջուր զանեց յէրեսը, պորտը օլըրեց՝ օյամիշ հէլաւ. ասաւ. «Վայ Դաւիթ դո՛ւ իր»:

«Հն, ես ի»:

— Իմ վիզը ճխտաւ դըզա, ես Խանդուղ խանըմ բերեմ քեզի համար, ես էնդրա բաղվանչին եմ:

Վիզը ճխտեց դըզեց: Արեւ մտաւ, հէլաւ ամէն մէ պտուղից քաղեց, բերեց դրեց բոթնոցը, շաքիլը Դաւիթից առաւ, դրեց էդ պտղի վրէն, եայլուղը թալեց վրէն, Դաւիթ մատնիքն էլ կապեց ճոթը, տարաւ տըւեց Խանդուղ խանըմին, ասաւ. «Հրամեցի, Խանդուղ խանում»:

Ասաւ. «Շնորհակալ եմ, իմ բաղվանչուց»:

Բացեց անասաւ որ յիր շաքիլը որ դրկեր ա՛ էկէ խասեր ա յիրանը: Խանեց մէ ճանկ ոսկի տուեց բաղվանչուն, ջառեքին (աղախին) ասաւ. «Գացէք ձեր տեղերը սթըրուէք»: Էնդունք գացին: Ասաւ. «Էս շաքիլ բերողը վո՛րն ա»:

— Դէհ հնկէ ճանկս, խանըմ ջան:

Ասաւ. «Սուտ ես ասում, գլոխտ բաղանից կը կտրեմ»:

Ասաւ. «Խանում, էտ լայլըխի ճոթը մէ մաննիք կայ, տես»:

Յիշկեց շատ խաւնաւ, ասաւ. «Էտու տէրը դո՛ր ա»:

Վեկալեց ասաւ. «Դաւիթն էկեր ա բաղը»:

Խանդուղ խանումը գլոխը չարխեց, լայլին առաւ ձեռը, հէլաւ մէ մաստալի գիւզալ. հէլաւ հնկաւ Գորգու յետեւ, գնաց բաղը: Էսպէստ թեւերը կախեց, Դաւիթն էկաւ հնկաւ էտու յէրեսէն կախ, ինչոր խէվրնիկ ձագ յիր մօր ծծերէն կախ: Վերցըրեց Դաւիթին տփեց ծառը, Դաւիթ ուշքը գնաց: Խանդուղ խանում յետ դարձաւ գնաց յիր տեղը: Էկաւ Գորգէն ջուր զանեց Դաւիթի յէրես, հէլաւ նստաւ, ասաւ. «Գորգի, Բուրկէջալաթը բէ, որ հնեմ էստոնցը բրթեմ, քանի էստոնց յաչքերը խուփ ա: Մէ աղջիկ ընձի զանեց, էստորանց տղամարդ էստուց զոչաղ կըլնեն»:

Գորգէն էկաւ հնկաւ ոտը, եաման, ասաւ, էթամ առնեմ գամ, թէ չէկաւ՝ ընձի սպանայ: Գորգէն հէլաւ գնաց:

Աման խանըմ, ասաւ, հէլի էթանք, ասաւ, ջոշմիշ հէլեր ա՛ մեզի կը սպանայ, աշխարքը կը բրդայ:

Էտի ասաւ. «Երկուղ եմ անում, վախենամ էթամ ընձի սպանայ»:

Ասաւ. «Երկուղ մի արա, ես դն (այգտեղ) եմ, որ զանա ընձի կը զանա, դու փախի»:

Հէլաւ հնկաւ ճամբախը՝ էկաւ: Դաւիթ թուրը քաշեց էկաւ յառէջ, ասաւ. «Շան աղջիկ, դու ընձի հընչ իր զանում»:

Ախար դու խարցընիր տենիր վիր աղջիկն ի, բալքի խայի աղջիկ չի, նոր ընծի պաշիր, ես էլ ջուղարը տի:

Դաւիթն էլ վեկալեց ասաւ. «Վրէն հնցաւ, դէն հէլի էթանք քաղի օթախը»:

Գացին նստան:

— Դաւիթ ջան, ասաւ խանդուդ խանըմը, մարդի կշռանքով ասիլի եմ տուէ, շաքիլըս զրկեմ եմ քեզի:

Էն էլ ասըմ ա. «Շատ շնորհակալ եմ»:

խանդուդ խանըմը ասում ա. «Որ քեզ հաւան չընի, էս շաքիլը չի յղրկի քեզի համար. էրկու թագաւոր էկած են ընծի ուղընկան: Մէկի անունը Լօռայ Համզի, մէկի անունը Շապկով Խորասանի: Երկուսի մաննիքն էլ դրեր եմ խօրս կուշտը, որ էրկսով գան կռիւ, որ մէկն յաղթ հէլաւ, էնդուր առնեմ: Մկայ քո ձէնն էկաւ խառաւ, էլ ընդոնցից չեմ առնի»:

Դաւիթն ասաւ. «Ես քե չեմ առնի չունք էդ էրկու թագաւորը գան, ես էլ էնտոց հետ կռիւ անեմ: Աստուած որ մէկիս զոմաթ արաւ, ընտուրը կառնես»:

խանդուդ խանումն ասաւ. «Առանց կռուի ես քեզի առնում եմ, հընչ ես էթում ես կռուի մէջ»:

Ասում ա. «Որ ես առանց կռիւ քեզի առնեմ, սղամարդ չեմ, գնա տունդ»:

խանդուդ խանումը վեր ա կենում էթում ա տունը: խանդուդ խանումը էթում ա տունը, Դաւիթը պառկում ա, քնում ա, չուր լուռը բացում ա: Հնում ա, գալում են ասում են, թէ թագաւորը քեզի զանչում ա: Համա խանդուդ խանըմն ա զանչէ: Դաւիթը էթում ա խանդուդ խանումի կուշտը, վեկալում ա ասըմ ա, թէ խանդուդ խանըմ, հնչի՞ ընծի խափեցիր, ասիր թագաւորն ա զանչում:

Էն էլ ասում ա. «Ես գիտում ի դու չիր գե, ընդու խամար, որ էրկու թագաւորն էլ, Լօռայ Համզէն, Շապկով Խորասանին, էկած են»:

Էն էլ ասըմ ա. «Էկած են, բարով են էկած»:

Վեկալըմ ա ասըմ ա. «Յարի դու հնծի առ, ընդոնց չթողիմ կռիւ անեն, մեղք են»:

Դաւիթն ասըմ ա. «Սասունայ չունք կաղզուան յիրեք ամսուան ճամբախ իմ անուն հնկէ դուս, ես առանց կռիւ չեմ մնայ»:

Վեկալըմ ա ասըմ ա, թէ էտենց ա, թագաւորը քեզի զանչում ա, ես ուզումի կռիւ չընի:

Էն էլ ասըմ ա. «Չէ, կեթամ որ կեթամ»:

Հէլաւ գնաց, ըտոնցը բարեւ տուեց: Էտ մարդիկ բարեն ա-

ռան: Հսկի չյիմացաւ թագաւորն թէ Դաւիթը հուստ ա, ես հուստ
չէ: Աբաս Միրզէն խարցրեց. «Ջահիլ ջան, հո՛ւստ ես»:

— Ես Սաանայ եմ, ջոջ Մհերի թոռ, Աբամէլիքի էլ տղէն եմ:

Հտ մարդերին պատիւ տուին: Բերեց գինինը լցեց բաղիէքը
դրեց յառէջները. գինու թասն էլ դրեց կշտները: Գորգէն էլ
կայնաւ դռան կողմը, Սանդուղ խանուհն էլ կայնաւ սալանը
(հաշտը, դռան յետեւ):

Սանդուղ խանըմը ասում ա. «Գորգի ջան, մուղաթ կաց Դաւ-
թին ֆնաս չտան, դարիւր տղայ ա»:

Հտոնք բերեցին թասերը գինի լցին, յերար տուին. էկադ
Դաւթի սրէն, պտի տան Դաւթին: Դաւիթը ասաւ. «Մէկ խմեմ
չեմ կշտնայ, էրկու խմեմ չեմ կշտնայ, հնի վեց օխտ թաս՝
անխամ գնի, ամօթ ա», բաղիէն դրեց բերնին ու խմաւ: Մախ-
լուխը ռիսակալուան վրէն. թէ ինչպէստ մարդ ա, թագաւորների
յառէջը բաղիէն դրեց բերնին խմաւ, պէտք ա գլխը կտրենք:
Էնտեղ քաւոր Գորգին ասաւ. «Սանհէր Դաւիթ, ֆնաս տուն ա»:

Դաւիթը ճչաց, մէկի ոտից վեկալեց տփեց էն մէկէլի գլխի
վրէն, մէկէլները թողին փախան: Սանդուղ խանուհը ու քաւոր Գոր-
գին էկան Դաւթի ձեռը բռնին առան գացին: Գնաց, խելքն է-
կաւ գլխի, խմերէր քէֆովցեր էր, գնաց պառկաւ քնաւ:

Հտի թօ քնի: Լօռայ Համգէն, Շապկով Սօրասանին էկան
թագաւորի մօտ գանգատ, թէ սարի ջանաւարը դու հնչի՞ր բե-
րում էստեղ կապում որ մեզի ֆնասեց: Էն էլ վեկալեց ասաւ. «Հա-
իմ արութքը չէ, Սանդուղ խանուհի արութքն ա, ես չեմ գինում
հո՛ւստ ա, հուստ չէ»: Ղանչին Դաւթին, բերին դիւան: Ասին. «Դա-
ւիթ, դու էա թնչ օյին խանիր մեր գլխի»:

Ասում ա, «Մենք էկեր ենք խօսալու խամար, դու բերիք
գինին դրիր յառէջ, խմայ քեֆոֆցայ, ընձի մեղք չունեմ: Աբաս
Միրզէն խարցնում ա, թէ դու հնչիր էկէ: Էն էլ ասում ա, թէ
էկեր եմ քու աղջիկդ առնեմ»:

Ասում ա. «Հտի իմ բանը չէ, աղջկայ բանն ա, վր մէկին
կառնի, թօ առնի»:

Հտ թագաւորներ կասեն. «Մենք եկեր ենք կռիւ անենք, որ
մէկս յաղթայ՝ էնի առնի»:

Դաւիթը վեկալնում ա ասում ա, թէ թագաւորներ, ընձի
դոշուն չունեմ, դուք գացէք կռիւ արէք, որն յաղթեց նոր ես ըն-
դու խեղ կռիւ կանեմ:

Հտ մարդիկը հըլնում են էթում են կռիւ անելու: Էթում ա,
Դաւիթը Սանդուղ խանըմի կողմը, «Սանդուղ խանում, ես էլ եմ
էթում կռիւ, դու հի՛նչ ես ասում»:

էն էլ ասըմ ա. «Ես չեմ ուզում դու էթաս կոխ»:

Ասըմ ա. «Իմ սիրտը մի արուն դարձու»:

Ասըմ ա. «Հնչո՞ւ արուն դառնում քո սիրտը. շատ դը արիւր՝ շահարը կը բրդեմ»:

Սանդուղ խանըմը վազում ա խօր կուշտը, ասըմ ա. «Դու մէ բան անես, Դաւիթը կոխ չէթայ»:

Կ'կանչայ Դաւիթին կը տանայ: Կասայ. «Յարի ծուռ ծուռ մի հընի, իմ աղջիկը քեզի առնըմ ա, ես խաբար կանեմ էնդոնք էլ կոխ չանեն»:

—Այ հայ, Դաւիթն ասաւ, իմ տղամարդութուն փչամ, իմ տղամարդութուն կտամ մէ թիզ լաչլի (կնոջ գլխի շոր):

էտի գլխի կեթայ Սանդուղ խանումի կուշտ, կասայ. «Սալա- ժամիշ արա, էթում եմ կոխ, գլխի ուր էնդոնք ընձի սպանում են»:

Սանդուղ խանում յիւքն յիրան կթալայ ձիան ոտի վրէն, կասայ. «Վեբե Աստուած, ներքե դու, ծուռ ծուռ մ'յկլի (մի լինի) մի գնա»:

Ասում ա, թէ էնտոնք էրի էրկու խաղար ջան՝ կանայ չորս խաղար ջան, կարելի ա ընձի սրպանին, իմ ջանդակ մի թող ա- րեի յէրես, յարի իմ ջանդակ տար խորս:

էն էլ ասըմ ա. «Ես ինչո՞վ ճանչնամ քո ջանդակը էտ չորս խաղար ջանի մէջ»:

Դաւիթը թիկունքը բանըմ ա, ուր մտէ խաչ կար, ասում ա. «Էստով դու ընձի կը ճանչնաս»: Հընում ա էթում ա կոխ: Էթում տենում ա սար մէջ տեղ, էրկուսի զօշունը առած յիրար, ջար- դում են: Դանչայ Մարութենի Մայրամ Աստուածածին, թուրը կառնի ձեռը կը տայ մէջները, բիրտան կը բրդայ, էրկու թագա- ւորի զոշունն էլ կը կտրայ: Էրկու թագաւորի գլխների քաքու- ները կը կապայ յիրար, կը թալայ ձիան դաշը, ու բէրայ տայ աներին: Ընտուց կըտենայ ուր մէկը տղամարդի շորեր խազէր ա, մզրախն էլ առեր ա ձեռը, զանըմ ա ջանդրկին բանցըրցընում ա թամաշա ա անըմ ա: Դաւիթը չի յիմանում ա Սանդուղ խա- նումն ա: Գալիս են յիրար կուշտ: Սանդուղ խանըմը ասում ա. «Սորվեբես խօռայ Համգէն, Շապկով Սորասանին գլխները կտրես, զոշունը ջարդես, թալ գետին կոխ անենք»:

Դաւիթն էլ կասայ. «Դու ինչ մարդ ես, ուր ընձի ասես թալ գետին կոխ անենք»:

Կասայ. «Մարդ եմ, էկեր եմ քո խիտ կոխ անեմ»:

Վեկալըմ ա ասըմ ա. «Էսքան զօշուն ընձի չգիմացաւ, դու ինչ պըտի գիմանաս»:

էն էլ ասըմ ա. «Որ չգիմանամ ըսկի չեմ գայ քո խեղ կռիւ անի»:

Դաւիթ գլխները թալեց գետինը, խասան յիրար, սըֆտա չէրար գիւրզ թալին, Դաւիթը զանեց, Խանդուղ խանըմը պըտի հնկնէր ձիանից ցածր, ձեռը զանեց դռի մէջը, վեկալեց Խանդուղ խանըմին տփեց գետինը, թուրը քաշեց որ վիզը կտրա, Խանդուղ խանըմը ձեռները տարաւ յիր դռը բացեց, ասաւ. «Ախր ես Խանդուղ խանըմն եմ»:

—Վայ, Դաւիթն ասաւ, քու տունն աւերի, դու էտ ի՞նչ արեցիր, բալքի թրով զանում ի, վիզդ թռնում էր:

էն էլ ասաւ. «Դու ընձի չասեցի՞ր թէ յարի ջանդաւանդի մը ջից ընձի գթի, ես էլ հեկեր եմ էկեր եմ քո հավարին»:

—Հը՞նչի տղամարդի շոր խագար. օղլուշաղ իր, օղլուշաղի շոր խանգնիր:

էն էլ ասաւ. «Ի՞նչ տղամարդութունդ ջոքում ի» (փորձում էի):

Հէլան թագաւորների գլխները թալին ձիան վրէն, էկան զըխ թագաւորը, բերին տուին թագաւորին. թագաւորն ասաւ թէ իմ աղջիկն էլ տուի քեզի, հալալ հըլնի քեզի: Բերին տարան ժամ պսակին: Բերին մէտեղ տուեցին, Դաւիթ առաւ յիր կնիկը նըստաւ: Մէ ժամանակ մնաց՝ Դաւիթն տտաւ. Յարի էթանք մեր եանը, Սասունը:

—Ձէ, ասաւ, մացի էս տի:

Խանդուղ խանըմը էրէխով հելաւ. իննը ամիսը թըմըմաւ, իննը սըհաթն (ժամ) էլ թըմըմաւ, էտուց մէ էրէխայ հելաւ: Քաշեց էրիու սհաթ, տատմօրն ասին, որ գայ պորտը կտրայ: Տատմէրն էկաւ, որ պորտ կտրայ, էտ էրէխէն ձեռ թալեց տատմօր եսխէն՝ քաշեց քցեց յիրան վրէն: Էտի վժժաց փախաւ, ասաւ. «Վիշապ ա, ընձի քաշեց ձեկեց»:

Թագաւորն ասաւ. «Ձէ, մեր թոռն ա, գնա պորտը կտրայ»:

Էրիւ խոզով էկան էտ տղի թեկը բռնեցին, պառաւը պորտը կտրեց, տարան էտուրը կնուէք, հարցրից անունը ի՞նչ դնենք: Դաւիթը ասաւ, «Պապիս անունը կը դնեմ, Մհեր»:

Անունը դրին Մհեր: Պախեցին, մէ էրիու տարի պախեցին էտուն, ջոջըրին: Էս խեղ որ ջոջըցաւ, գնաց հնկերտանքի հետ խաղ էր անում էր, վոր մէկին զանում էր, գլխի, թե, մէջքը ջարդում էր: Էսիկը զանգըտուոր հէլան թագաւորին, թէ քո թոռը մեր տղերքի քոքը կտրեց, էս ինչպէստ պըտի հըլնի: Արաս-Միրզէն դանչում ա Դաւիթին, ասըմ ա. «Ի՞նչ տղէն առ քեզ, խալխի տղերքն հըմմէն սպաներ ա»:

էն էլ վեկալըմ ա ասըմ ա. «Մէ քանի հոգի դնենք խեար թօ էթայ աւ անայ, որ շահարից կտրուի»:

Աբառ-Միրզէն յիրան վեց տղէն դնում ա խեար, որ էթայ աւ անայ: Մհերը խէծնում ա Բուռլէջալաթը էթում ա քեռիքի խեա աւ անելու: Աւր տանում ա պապի տունը, չի բերում ա խօրը:

Մէկ առ ժամանակ էտենց տանում ա: Մէկ աւուր մէկ օր խէրը ասըմ ա. «Մհեր ջան, մէկ աւ էլ բե, ես ուտեմ»:

Մհերը ինստ ա անում, հնկնում ա քիթ ու բերնի վրայ խաց չուտում ա: Դաւիթն ասում ա. «Խանդուղ խանըմ, յէլի քաշի յիր տեղի վրէն թօ քնի, չեմ ուզում էստու աւը»: Խանդուղ խանումը իշտա քաշում ա, չի կանում ա քաշայ քամկին: Ասում ա. «Դաւիթ, ըստուր չեմ կանայ յիրար տամ, յարի դու տար»: Դաւիթը հլնում ա քաշում ա, շորերը պրծնում ա յիր վրայէն, քինքը չի պըրծնում: Մնում ա ասում ա. «Ոչ ու փուշ մեռնի յինքը, սողն իմ գլխը կուտայ»: Էն իր տեղ պառկաւ, էն էլ տեղս տեղ մնաց: Հմմէն օր քեռիքը Մհերին քնուկ տեղէն կը խանին կը տանին աւի, էտ յառաւօտն Մհերը գնաց քեռիքին խանեց, ասաւ. «Յէլէք էթանք աւ անենք, որ էսօր հէրս աւ ա ուզում ա»: Հէլան ձիանքը խէծան գացին: Չանք կէս օրուան բոլ աւ արին, քեռիքը վեկալին ասին. «Մհեր ջան, յարի էթանք տունը»: Մհերն ասաւ. «Չէ, նստենք քէֆ անենք»: Վերցրին ասին. «Մհեր ջան, ինչպէստ քէֆ անենք»: Մհերը էրկու ծառ բերեց փակցրեց յիրար, ասաւ. «Բեռիք, յիրեքը էս ծառը խեծէք, յիրեքդ էլ էն»: Ասին հնչի՛. Ասաւ. «Տըրնկողա խաղանք, էթանք»: Էտոնցը բերեց խաղցրեց: Ասաւ. «Բեռիք, յարէք չուր ծէր»: Բեռիքը էկան խէծան ծէրի վրէն, յինքը իջաւ ու ծառերը թողեց: Խըտ թույելուն, ծառերը յիրեքը արեւմուտք, յիրեքն էլ արեւելք թալեց: Յինքը հէլաւ իր աւը վեկալեց, հընկաւ ճամբախ էկաւ. մէքը օթախի կտուրն էր, յիրիշկաց տեսաւ որ Մհերը գալըմ ա, աղբրտանքը չկան: Ասում ա. «Դաւիթ, Մհերը գալըմ ա, իմ աղբրտանք չկան»: Վեկալըմ ա ասըմ ա. «Մհերի ձիան հեա քո աղբրտանքի ձինը չի գայ, էնի խրեղէն ա»: Մհերը գալում խանում ա խօր. մօտը ասըմ ա. «Առ քեզի աւ, յըմմէն օր աւ, աւ, աւ, յէսա բերեցի քո աւը»:

Վերցնում ա մէրն ասըմ ա. «Մհեր ջան, քո քեռիքդ յմըր են»:

Ասըմ ա. «Բեռիք յիրեքը կապուտկողը ատմները չալիըտում ա, յիրեքը Սասուն»:

—Վայ, ասաւ, իմ տունը քանդուաւ, չխերածը (չը խերուի իր արեւոց) իմ աղպրտանքին ըսպաներ ա:

Մհերը յետ ա դառնում ա, էթում ա պապի տունը:

Դաւիթը ասըմ ա Խանդուղ խանըմին. «Իմ յերեսը չըռնայ

որ աների յէրեսին առնի, Մհերն էլ թօ ֆնայ էն վեցի բաղալը, հէլի էթանք մեր երկիրը»:

Մէ ձի Դաւիթն ա խէծնում, մէկն էլ կնիկը: Ահա, յիրանք բեխարար էթում են: Էթում են Սասուն: Կապուտկողը, Կաղզուանը, Ղլաթը, Մսըր յըմմէնով վեկալած են զօշունը բռնած են ճարի (ճանապարհ) դէմ, կայնած. տառ հազար հոգի, որ Դաւիթն ըսպանեն, հայիւ (վրէժ) խանեն, չունքի Մսրամէլիքին ըսպաներ ա, չունք որ էկեր ա Շիմշիկ խաթունին սիրեր ա, Կապուտկողը քանդեր ա, էլը տարեր ա, Կաղզուանի էլլիկի տղերքին յըմմէն Մհերը սրպաներ ա: Կաղզուանայ դէմն ու Մսրայ դէմը բաղան են քաշած են, որ Դաւիթը չկանայ հնցնի էթայ Սասուն: Դաւիթն ու կնիկը էկան խասան էդ զօշունին և էլ բաղանին: Խանդուղ խանումը ասաւ. «Ես մզրաղի ծէրով բաղանը քանդեմ, գուն էլ զօշունը ջարդայ»:

էնի բաղանը քանդեց, էնի զօշունը ջարդեց: Յիրար խեռ հէլան Ղլաթայ դուս էկան: Ղլաթայ որ դուս էկան, տեսան, մէ ջահիլ թոսուն տղայ ձինը խեծե, տասը ձիաւորի խեռ կայնէ կարմընջի վրէն: Էտոնք էկան Դաւիթի յառէջը կտրին, ասին. «Դուք ո՞րն իք»:

— Ի՞նչ ես խորցնում, Դաւիթն ասաւ, ես որը կհնեմ կհնեմ:

«Չէ, ասըմ ա, ասէք տենանք, հո՛ւստ էք»:

Դաւիթն ասում ա. «Սասնայ հմ»:

Ասում ա. «Պըտի էստեղ ես քո խեռ չիւլ անեմ»:

Ասում ա. «Դու ի՞նչ ես, որ իմ խեռ կիւլ անես»:

Ասում ա. «Ես պըտի անեմ քո խեռ, ինչ հնեմ հնեմ»:

Դաւիթը մհալ (լայիղ) չանայ, կասայ. «Ես քո խեռ կիւլ չեմ անի. գնա մէկ տաս հազար ձիաւոր բէ, որ ես քեզի խեռ կիւլ անեմ»:

Կասայ. «Ես տասը հազար ձիաւոր բերող չեմ, ես էլ պակաս մարդ չեմ, ես մենակ քո խեռ կիւլ պըտի անեմ»:

Դաւիթը կը վեկալայ կասայ. «Իմ կուշտ արգ (կնարմարդ) կայ, տանեմ Սասուն, յետ գամ կիւլ անենք»:

Ասըմ ա. «Քո կուշտ համայիլ կայ, յարի համայիլով յօրթուայ որ գաս»:

Դաւիթը յիւ մաքով ձախ ծոցի վրէն կը յօրթուայ: Համայիլը աջ ծոցից էկաւ ձախ ծոցը, աջ ծոցը սեցաւ: Հէլաւ գնաց տուն: Հմէն յաչքալուսէք տունին Թորոսին, թէ տղէտ առաւ կնիկը էկաւ: Մախլուխը զարմացան Խանդուղ խանումի վրէն, ասին էս տեսակ էլ օղլուշաղ զինի: Քեռի Թորոսը Դաւիթին ասաւ. «Քեզ էլ զուրբան, քո կնկան էլ, որ էս ջուռա օղլուշաղ ա»: Դաւիթը յիրեք ամիս

Ժամանակ էր տուէ որ էթար կռիւ. յիրեք ամիսը քաշեց մէ տարի: Քեռի Թորոսը տեսաւ Դաւիթի ծոցը սեցեր ա, ասաւ. «Օղուլ (որդի), սուտ ես յօրթըռապէ»:

Ասաւ. «Քեռի Թորոս, մէ ջահիլ տղայ, համա աղջկայ թուսպուրը» կայներ էր իմ խեռ ուզում էր կռիւ անէր, ես յօրթվացի համա սրտիս չէր էթի կռիւ, համա սեցեր ա ծոցս»:

Ասաւ. «Որդի, մի գնա կռիւ: Քո մուխ առաւ քարը, էլ դու չես կանայ էթայ կռիւ, սուտ ես յօրթըռապէ»:

Հէլաւ, յինքը յանկաջ չարաւ, խէծաւ ձինը գնաց: Գնաց էտ ջահիլ տղի հետ Դաւիթը կռիւ անէ:

Հէլաւ գնաց Ղլաթայ արանքը ու մէկ էլ վանայ, տեսաւ որ մէ ջահիլ տղայ դէնը գալըմ ա. էկան, Դաւիթն ու էտ ջահիլ տղէն յիրար բարեւ չտուին. էն ինչ որ Դաւիթն ա՝ խայի գէյմն ա (տեսք, էն ինչ որ ջահիլ տղէն ա՝ կուսպաշտի գէյմն ա: Դալըմ են ջիտով առնում են յիրար, կռիւ են անում են: Յիրեք օր, գիշեր ցերեկ կռիւ են անում են, անահուն կանանչ փչացնում են: Դաւիթին զանում ա տղէն գրգով քցում ա, որ հընկնում ա՝ թուրը քաշում ա որ մորթայ, Դաւիթը տարմ ա. «Դու որ ընծի մորթում ես, իմ քաջի ձեռնէն իմալ պտի պրծնես»:

—Քո քաջը ո՞րն ա, խարցնում ա տղէն:

Աւրում ա. «Նանդուդ խանըմն ա»:

—Էնի խօ իմ մէրն ա:

«Դու Մհերն ես»:

—Կասայ. Դու էլ Դաւիթն ես:

Կասայ. «Դու որ Մհերն ես, էս ա յիրեք օր ընծի հընչի իր չարչարում. ես էն Աստծուց կը խնդրեմ, որ կերպած քարի մէջ մնաս, օրական յիրեք նշխար քո խորակը հընի ուտես, չունք Քրիստոս գայ դադաստան քեզի մահ չընի»:

Ամօթու Մհերը հտ դարձաւ գնաց պապի տունը: Դաւիթն էլ գնաց Ղլաթը: Ղլաթը գնաց, էն ջահիլ տղի խեռ կռիւ արաւ: Էն ջահիլ տղէն չկարցաւ դիմանէր, փախաւ մտաւ Ղամշի մէջ: Դաւիթն ասաւ. «Էսենց ջուր չընի, ետաշ ձինս լուամ»: Տկողցաւ, համայիլն խանեց, խամբուրեց, դրեց շորերի վրէն, յինքը մտաւ ջուրը ձինը լողկցրեց: Էտ տղէն նետը գեղեց ու թիկունքին գանեց: Դաւիթը բռնաց: Բռնալու քիմին էն տղէն տեղն ու տեղը մեռաւ: Ձէնը գնաց Սասուն, ասին, վայ վայ, Դաւիթն ըսպանին, Դաւիթի ձէնն էր: Հէլան վեց ախպրով, քեռի Թորոսը, էլլիկով, մէ խարիբ խոգի գացին: Գացին տեսան, Դաւիթը շորերը թալէ թիկունքին, պտըտում ա, ասին. «Դաւիթ, էտ ինչ ա ուրթէ քի (պատահել):

կասայ. «Իմ սպանողը էտ ա զամշի մէջն ա, մէ գացէք տե- սէք»:

Կեթան տեհան որ տղի շորերով մէ աղջիկ ա, մեռեր ա: Կը տենան, որ էտու յաչքեր շուշայ յաչք ա, կասեն. «Դաւիթ, կա- սեն, աղջիկ ա, յաչքերն էլ շուշայ ա»: Կասայ. «Էտի ինձնից ա, Շմշիկ խաթունի աղջիկն ա, դէհ, կասայ քաշէք բերէք իմ յաչքը առնի էտուն»: Կը բերեն. «Օխայ, ասըմ ա Դաւիթը, ջանս խովցաւ, դու ընձի սրպանում իր, դու ընձնից շուտ մեռար»: Յետե կասայ. «Մէ էս նետը քաշէք խանէք իմ թիկունքէն»: Որ կը քաշեն, կասայ. «Ես գինամ, էս իմ մեռնելու ժամանակն ա, ընձի կը բառնաք դա-ւի վրէն, ձեռս կախ թողէք»: Քիչ կհնցնի, Դաւիթ խոզին կտայ: Բերին թապութ շինին, մէկը աղջկան, մէկն յիրան: Զխտով զա-նին դաւի կողը, մէկն էս եան, մէկը էն: Աջ ձեռը թողին բաց, էկան ճամփի մէջ տեղը, մէ բազրկան էկաւ ոստ. խարցրից թէ էտ ինչ թապութ ա դաւի վրէն: Ասին. «Դաւիթն ա»: Շատ դէմ հնկաւ, ասաւ. «Ափսոս, Դաւիթ, որ մեր երկրից դուրս էկաւ, փչացաւ»: Մըշկըները խարցրին, ասին, թէ բա էտու ձեռն ինչի՞ ա թապութից դուս: Ասաւ, թէ էտու միտքն էն ա, թէ աշխարհ էսէնց էկաւ, էսենց էլ գնաց իմ ձեռու մէջ: Առան գացին ճամբի մէջ տեղ, չորս վերստ տեղ մնաց: Զէնով Օհան վազաւ, Պանդուգ խանումը տանիսն (կտրանն) էր, ասաւ. «Ջան տապէր, Դաւիթը սմի ա, իմալ ա»: Ասաւ. «Մեռնի բաշ (կիւնը) սալի բուղէն (այրը)»: Ասաւ. «Ա՛յ հայ, Դաւիթի յետեը էստոնք ընձի պահողը չեն», յինքը տանըսից գլխի վըրէն թողեց, հնկաւ քարի վըրէն, ջարդ ու փշուր հէլաւ. ծծերից էլ կաթ էկաւ: Քաշին տարան տունը: Գանք զըն Դաւիթը: Դաւիթն առան էկան, բերին տեսան որ խարսն էլ ա մեռէ: Քեռի Թորոսը շատ գէմ հնկաւ, ասաւ. «Իմ տղէն մեռաւ, իմ խարսն հնչի՞ մեռաւ»: Խալխը վեկալին ասին. «Զէնով Օհանի արութքն էր»: «Փչանայ Զէնով Օհանը», ասում ա քեռի Թորոսը: Բերում են պատարագ անըմ են, յիրեքին էլ խորում են: Քեռի Թորոսը ասըմ ա. «Մեր խարսից ու մեր տղից թէ տղայ հէլէր ա աշխարհը կը բրդայ»: Պանդուգ խանումի կուշտ չորս օղլուշաղ կայ-նուկ ա հէլէ. ասում են. «Էտու ծծերից կաթ թալեց»:

— Էմալ ա, կասայ քեռի Թորոսը, էտուց էրէխայ հէլեր ա, պըտի էթանք բերենք:

Քեռի Թորոսը վերցնում ա Զէնով Օհանն ու էթում ա: Մէ գոմշի կաշի, մէ ժնձիլ էլ թալըմ ա ձիու վրէն. ասըմ են հընչի ես թալըմ, ասըմ ա տանեմ Զէնով Օհանի բոլորը փաթթեմ, որ բոռայ չճողի: Հէլնում են, էթում են, կաղզուանայ դուս են հըլ-նում են: Զէնն էթում ա Աբաս-Միրզին: Ասում են. «Քեռի Թո-

րոտն էկաւ: Էն էլ ասըմ ա. «Էկաւ թողը կը տանայ, բերէք օխտը դռնէն ներս գէրգամին տանէնք, պախէնք, նաղարէն կշտին զարկուի, որ խօրօղբօր ձէնը յինքը չլսայ, որ դուրս հընի»:

Քեռի թորոսը էկաւ կայնաւ ասաւ. «Մեր էրեխէն տուր տանէնք»:

Աբաս-Միրզէն ասաւ. «Էրեխայ հոստ ա, որ տանք»:

— Իմ հարսն ասում էր կար, ասաւ, քեռի թորոսը:

Էն էլ ասաւ. «Օղորթ ա կար, համա մեռեր ա»:

«Քանի տարեկան էր, որ մեռաւ» խարցնում ա քեռի թորոսը:

Ասում ա. «Յիրեք ամսական էր»:

— Դու գմս իմ թողի գերեզման ընծի տաս նշանց:

Տարաւ մէ գերեզմանի տուեց նշանց: Քեռի թորոսը չափեց՝ մէ շէնք հէլաւ: Ասաւ. «Էս իմ թողի գերեզմանը չէ, սուտ էք ասում, իմ թողը ամիսը մէ տարուայ գետրա ջոջընում ա, յիրեք շէնք ջոջըցած պտի հընի»: Վեկալեց ասաւ. «Էս էլլիկի մեղքը մի քաշա, Աբաս-Միրզա, տո՛ւ իմ թողը տանեմ»: Աբաս-Միրզէն կայնաւ չտուեց, ասաւ. «Սուտ չեմ ասում, մեռեր ա»:

Ձէնով Օհանը ասաւ. «Հէսա ես բոռում եմ, տես ինչ դտայ ծանդր ոտք կնիկ կայ՝ յանցուցք կանայ, ինչ գտայ հալիւոր կայ՝ կը մեռնի, ինչ դտայ պառվըներ կայ՝ կը մեռնի, մատակը կը ձագոտի, կովը կը հորթըկտի, ձինը կը քուռկըտի, յարի էստոնց մեղքի տակ մի հնկի, բե մեր թողը տուր տանէնք»:

Տենում ա որ թագաւորը չի տալում, վերցնում ա գոմշի կաշին փաթթում ա մէջքին, որ փորը չճղուի զօռից, բնատով էլ (շղթայ) փաթթում ա, ու մէկ նարայ ա քաշում (ձնում է): Նարայ քաշելուն պէսս՝ ձէնն հկնում ա Մհերի յանկաջը. «Սուտ, ասում ա, սուտ, էս իմ խօրօղբօր ձէնն ա»: Ասում են. «Դուրբան, քո խօրօղբէրը դո՛ր ա, վեց ամիս պատ ա»: Մէկ էլ ա նարայ քաշում. էլի հնկնում ա Մհերի յանկաջը, ասըմ ա. «Վալլահ էսի իմ խօրօղբօր ձէնն ա»: Էլի էսոնք քօջօմոստում են, ճիժ ա բոռում ա, հոստ ա խօրօղբէրդ էստեղ: Էլլիկը բիրդան գալըմ են գանգըտաւոր, ասըմ. «Թագաւոր, էտ ինչ հանիր մեր գլխ, էն ինչ խալիւորն ա, խալիւոր մեռաւ, էն ինչ պառաւն ա, պառաւ մեռաւ, էն ինչ էրեխով օղլուշահն ա, էրեխէն թալեց, էն ինչ որ մատակն էր, յինքը ձագոտաւ, էն ինչ որ կովն էր՝ հորթըկտաւ, էն ինչ որ ձին էր՝ քուռկըտաւ»: Ձէնով Օհանը ասաւ. «Գանգըտէք, չգանգըտէք, էս մէ բերանն ա մացէ, ես պլտի բոռամ»: Մէկ էլ բոռաց: Խըտ բոռալուն, Մհերը նաղարչին տփեց զուռնաչու գլխինը, էն էլ փչացաւ, էն է. թայտաշ տղերքից ուր մէկը հնկաւ ճանկը, տփեց պատը ցիւեց, դուռը քաշեց ճոնախան արաւ, հէլաւ դուտ, յաչքերը

բակ տուեց, ութ տարեկան գոմշի պէս ինչ որ թէ լցուաւ, էկաւ քեռի թորոսին գրկեց: Քեռի թորոսն էլ էտուն գըրկեց: Մհեր ճխտեց, քեռի թորոսի կողքանք իպաւ յիրար, լիզուն լարկուաւ, ջուրն գանին յէրեսը, պօրտն օլօրին, օյամիշ հէլաւ, ասաւ. «Ոչ ու փուշ մեռնի քո պէստ տղէն»:

Վերցրին ասին. Հնչի:

Ասաւ. «Իմ կողքանքը ճխտեց ջարդեց»:

Աւրա-Միրզէն ասաւ. «Բա ես իմալ ի, վեցը տղիս ըսպանեց»:

Ասաւ. «Ես ինչ անեմ, քո թոռն ա»:

Ասաւ. «Հէլը վեցի փոխնակ էտի տուէ ընծի, էկար դու տանում ես. Մհեր ջան, իմ աղ ու հացը քե հալալ հընի»:

Քեռի թորոսը հալալամիշ հէլաւ Աւրա-Միրզի խետ, առաւ Մհերին հէլաւ դուս: Վեկալեց ճամբի մէջ տեղը Մհերը խարցրեց. «Քեռի թորոս, իմ հէրը սրտեղ ըսպանեցին»:

էն էլ ասըմ ա. «Լլաթայ մէջը ըսպանեցին»:

Ասաւ. «Ո՞րն ա ըսպանէ»:

Ասաւ. «Սիրողի աղջիկը, յինքը սիրող ա արէ Շիմշիկ խաթունի հետ, էստու աղջիկը»:

Վեկալեց ասաւ. «Քեռի թորոս, Հացն ու գինին, Տէր կենդանին, էստուց բրդելով պտի էթամ»:

Ասաւ. «Ինչով կըբրդես»:

Ասաւ. «Ըստուց մէ թուր ու գիւրդ կանոնեմ բրդելով կէթամ»:

Ասաւ. «Դու չես կանայ էթայ բրդի»:

Ասաւ. «Հընչի՞»:

Ասաւ. «Քո հօր թուրը, գիւրդը, քամանը, թաքը, համայիլը Մարութենի Մայրամ Աստուածածինն ա»:

—Համա իմալ գըլնի, էթանք բերեմք:

Ասաւ. «Ձէ, ասաւ, չըլնի էտէնց, քսան հատ անծին էրինջ տանինք, գհանայ տանինք, էլլիկը գայ, պատարագ անենք, նոր դուռը բացուի, մտնես մէջը սֆթա թաքը դնես գլոխդ, քամարը կապես մէջքդ, չաքմէքը խազնես ոտքդ, համայիլ դնես ծոցդ, գիւրդը առնես ձեռդ, խեծնես Քիւռկէջլաթը նոր գնես տղամարդ, էթաս կուլ անես, քո դուշմանը բրդես»:

Նոր կը գան մատաղը կը վեկալեն, գհանէք կը ղանչեն, ժողովուրդ կը ղանչեն, կէթան Մայրամ Աստուածածին, (տայ մուրադը), էրինջները կը մատղեն, պատարագը կանեն: Մայրամ Աստուածածնայ դուռը կը բացուի, Մհերը չոքէչոք կէթայ յիրեք խետ կը խամբուրայ, թաքը կը դնայ գլոխը՝ չի մտնի, կասայ. «Քեռի թորոս, էս հնչի իմ գլոխ չի մտնում»:

Կասայ. «Որդի, հինչ քե եմ տեսէ՝ զարմացեր եմ»: Քամարը

կը կապայ՝ չխասնի, չաքմէքը կը կոխայ ոտները՝ չմանի, համայիլը կը դնայ ծոցը, գիւրզը կառնի ձեռը, կասայ. «Մէ խալվար ցօղօշում էստու գլոխը հընէր, ես էլ տղամարդ գուս կըգի», Քեռի թորոսը կասայ. «Փշանաս գու, ինչ քեղի տեսայ, քո քամին էլ մեզի կը փչացընայ»: Էն տեղ Մհերը թուրը կը թալայ թեւը, «Բերէք իմ Գուռիկէջալաթ, բերէք, ձէն կտայ: Բերէք իմ շաշփանու գալխան, (հնգեմատնանի վահան), բերէք, աշխարք բրդէք, իմ խօր հայիֆ խանէք, դուշմնի արուն խմէք, որ իմ սիրտը խոփնայ»:

Հէլաւ դուս, բերին Գուռիկէջալաթը: Քեռի թորոսը բռնեց գլոխը, թուրն առաւ ձեռը՝ չինարի ծառը կայնուկ էր, ասաւ. «Քեռի թորոս, ես կոխ չեմ արէ, սրֆթա էս ծառը կտրեմ, թէ իմ թուրը էս ծառը կտրեց, կը կանաչի քամակը իմ հօրն ու մօրը, թէ չկտրեց՝ չորնայ»: Թուրը թալեց, ծառը կտրաւ կայնաւ քոքին: Ասաւ. «Իմ հօր մէջքն էլ կոտորի, իմ մօր մէջքն էլ, իմ թուրը չկտրեց էս ծառը»: Տեսաւ որ քամին զանեց ծառն հնկաւ: Ծառն հնկնելուն փառք տուեց Ասուն, ասաւ. «Խօրս մէջքն էլ կանըչնայ՝ մօրս էլ»: Հէլաւ խէծաւ ձինը, դանչեց Մարութենի Մայրամ Աստուածածինը, գնաց սրֆթա պապի շահարը կտրեց, յետեւ էկաւ Մըսըրը կտրեց, էկաւ Կապուտիոզը կտրեց, էկաւ Ղլաթը:

Ասին. «Բու հօրը Ղլաթն ա սպանէ, էստա մախլուէս հընչի՞ բրդիլը, էստա մարգուտ արունք հնչի՞ մտար»:

Ասաւ. «Իմ խէրն Կաղզուանայ հէլե, Աբաս Միրզէն ա հէլե սարիբը, ընտու համար էտուն սպանի. մեր ջոջ դուշման Մըսըրն ա, ընտուն էլ էնեց բրդի. Քեռի թորոս ասում էր, Կապուտիոզայ ջուրը շատ զօրեղ ա, շատ մարդու ֆնաս կը տան, ընտու համար էնտոնցը սրպանի. Ղլաթը Շըմշիկ խաթուն հօրս խաբեց տարաւ կուշտը, որ յիր ժառանգն հէլաւ խօրս ըսպանեց: Ղլաթն էլ բրդեցի, մէ կատու ֆնաց»:

Կատուն հէլաւ ծառի գլոխ, Մհերը զանեց, էն էլ բերեց ցած: Էլ գետին էտու ձիու ոտների տակը տայանմիշ չէր հընում, չունք չոքերը խըթւում էր: Յիրիշկաց տեսաւ Ղլաթայ վիրեւ մէ սար կար, դէմ արաւ էտ սարը, հէլաւ սարի գլոխը, խարցրեց՝ «Էս ի՞նչ սար ա»:

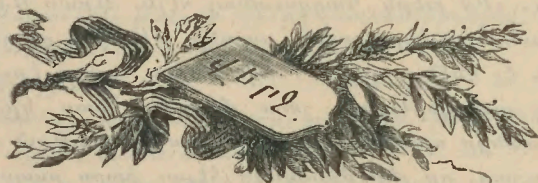
Ասին. «Էսի կեռպած քար ա»:

Ասաւ. «Շաւաշ քաշեմ իմ ձինը էս քարերի վրէն, գետինը հանդարտի, որ էթամ ջարդեմ»:

Աստու հրամանքով կեռպած քարը էկաւ վրէն դապ (աման) հէլաւ կայնաւ:

Չանք հիմի էլ կայնուկ ա, յիրա մարմնի մազը հէլէ յիրան ծածկեր ա, օխաը կանգուն դոշի լէնքն ա, սուրբ Յարութենի

օրը, բարի լուսի խեղճ դուստր Գալըմ հէրից, աղօթում ա, օխտը շէնք զադնում ա յիւ տեղից: Ձինը քաշում ա դուստ, ձիու ոտնեւրի տակը գետինը տալանմիշ չիւնում ա, էն վախտը որ յիւրեք սըհաթը թմըմում ա, գալում ա նես, հրաման չունի յէվելի մնայ. էն վախտ հէրի դուռը փակւում ա. յիւրան ուտվածքը օրական յիւրեք նշխարք ա, էրկու կուշտը մէկ մէկ մոմ վառուկ ա, գիշեր, ցերեկ: Ձինը շոում ա, հէրից դուստ Գալըմ ա: Ձիան եօնջէն յառէջն ա, ամառ ձմեռ կանանչ ա:

Ա. Լ. Ա. Շ. Կ. Ե. Ր. Տ.

ԲԵՆԵԴՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. Ք. ՆԺԴԵՀԵԱՆԻ

Ա. Ն. Յ. Ա. Ն. Կ. Ա. Ռ. Ա. Ծ. Ն. Ե. Ր.¹⁾

Ընդարձակ իմաստի առաժներ

— Խաթըրը ի՞նչ զօռ (ոյժ)
շատ ա:

— Խախանտ (հանդարտ) գետ
խաւար կը բերայ, զմփզմփան
գետ՝ փունջ-փունջ մանուշակ:

— Խըլընքոտին մուխն ա մահ-
նէն (պատրուակ):

— Խըլինք վըր տիրու մութին
(մուռթ—շրթունք) անուշ ա:

— Խըլըի (ուրիշի) աչքը քե
լուս չի տայ:

— Խըլըի հաց մարդու փոր
չ'մնայ:

Սէրը, քաղցրութիւնը, յար-
գանքը աւելի ուժեղ են քան ոյժը
— բռնութիւնը:

Թէ գետի և թէ (փոխաբերա-
բար) մարդու համար կըսուի:
Բարկացող մարդը աւելի ան-
վընաս է, քան հանդարտ, ան-
վրդով երեացողը:

Երբ մէկը իր կեղտոտութեան
անբաւական պատճառներ ցոյց
կուտայ:

Ամեն մարդու պակասութիւն-
ները և կեղտոտութիւնը իրեն
դուրեկան են:

Ուրիշի լուսնեցածը միւսին ա-
նօգուտ է:

Ուրիշներու օգնութիւնները
չեն կրնար տեսական օգտակարու-
թիւն ունենալ:

¹⁾ Տես՝ «Ազգ. Հանդէս» XII գիրքը:

— Խըլղի հետ խօսացի, խօսեքի անուշ էր, ամա (բայց) գառներ տուի զիւսններուն (զայլերուն):

— Խըլղի չընով հոր մը՝ մտի (մի՛ մտիր):

— Սունկ ծխողի յետև կերթայ:

— Խօսքի խաւն (ընտիր— գաղտնիք իմաստով) առ ճծերուց (երեխայ) ու ծներուց (խենթ):

— Խօրօտիկն հացի հետ չ'կերած:

— Ծաղիկ վըր իր քօքին (արմատ) կը բուսնի, իշտըտուկ (վատ բոյս մը) վըր ուր քօքին:

— Ծըռու (խենթի) հաց խելքովի փորն ա:

— Ծիծ ու ծոց լէ (ալ) իրար կը քիսին (դպիւ):

— Ծուռ ակոս ջոջ (մեծ) եղնէն ա:

— Ծուռ (խենթ, յիմար) մարդ դուր ծառ չոր կը թողայ, գէլու (այլի, ուրիշի) ծառ կը ջրայ:

— Ծուռ վըր գեղին իրաւով ա:

— Կակուղ երես մարդ չկոխայ:

— Կատրի գրկուկ (գրկուածը), չապրի գրկող:

Կըսուի, երբ մէկը իր գործերը կը թողու, և ուրիշներու հետ աննպատակ կ'զրադի, կը խօսի:

Ուրիշի զրգումներուն լսող մարդը միշտ փաստեր կ'ունենայ:

Հայհոյութիւնը հայհոյողին անպատուութիւն, և օրհնութիւնը օրհնողին պատիւ կը բերէ:

Գաղտնիքներ երեսն կ'ենեն մանուկներէն և խենթերէն:

Կնոջ գեղեցկութիւնը իւր էրկան ապրուստի միջոց չէ:

Զաւակներ ծնողաց բնաւորութիւնը կը ժառանգեն և անոնց օրինակին կը հետեւն:

Ազահներու և յիմարներու ունեցածը միշտ ուրիշներուն բաժին կ'ըլլան:

Թեթև կուիներ ու վէճեր ամենէն մտերիմները և սիրելիներն ալ կ'ունենան:

Փոքրերու յանցանքները մեծերու թոյլտուութիւնէն առաջ կ'ուզան:

Անմիտ մարդը կաշխատի միշտ ի փառ իրեն, և յօգուտ ուրիշին:

Երբ մէկը առանց ուրիշի հաճութեան անոր աննպատակ կը գործէ և կը խօսի, ինքնավստահ կերպով:

Համեստ, հեզահամբոյր մարդեր չեն անարգուիր ուրիշներէ:

Ճնշուած և փաստաւորները երբ և իցէ առեն մը կ'աջողեն լաւ ապրելու, իսկ ճնշող և փաստողներու ապագան միշտ վատ է:

— Կատղած շան դեղ՝ սպանելն
ա:

— Կաթ տըւող կովու պտուկ
չեն կտրի:

— Կատւին քանի զարկես՝ թաթ
կը թալայ (ճանկել):

— Կիսրար կորեկ կոնգներն ա
կերած:

— Կոշտ (չորցած հողի կտոր)
քարի տարտ կ'իլայ (քարի դրու-
թեանը կըցաւի՝ անձրեւի ժամա-
նակ):

— Կովու կօրա (չափ) մողիկ
(հորթ) կ'եղնի:

— Հարի մըտ Աստուած մարդու
իրղաճ (գործաւոր) պիտի (պէտք
է):

— Հարկ կը պթլայ (եղծել)
գորէնք:

— Հարս վըր ձիուն հն գինայ
վիճր դսւաթ (բաժին) կեղնի ¹⁾:

— Հաց երեսանց կ'ուտուի:

— Հացն որ կիսւաւ՝ էլ չ'կպի:

Ծայրայեղ չարութիւնները կը
վերջանան միայն չարերու մա-
հովը:

Օգտակար մարդուն ֆնաս տալ
մեծ յանցանք է:

Ծեծը, պատիժը փոխանակ
ուղղութեան բերելու փոքրերը,
աւելի վատ կը դարձնէ զանոնք:

Գործի մը գործիչներու բազ-
մութեան հետեանքը միշտ գոր-
ծին թերի մնալը և ֆնասուելն է:

Երբ տկարը մտաւանջութիւն
կունենայ ուժեղի մասին՝ իրենց
հաւասարապէս սպառնալիք վը-
տանգին համար:

Ջաւաղները ամենաշատը ծնող-
ներուն կրնան հաւասարիլ:

Ամէն բանի մէջ մարդ օգնա-
կանի, խրատուի և ընկերի կը
կարօտի:

Երբեմն հարկը օրէնքին հա-
կառակ գործել կուտայ:

Գործողութեան մը ամենավեր-
ջին պարագային իսկ հնարաւոր
է անոր խանգարումը, խափա-
նումը և ուրիշին բաժին ըլլալը:

Թէ մարդու և թէ ամէն ա-
ռարկայի արտաքին երևոյթը
սիրելի կամ ատելի կրնէ զայն:

Եղբայրներու և ընկերներու
կրկին միութիւնը բաժնուելէն
յետոյ անհնար է:

1) Գեղացի մ' իր աղային նշանած հարսնացուն բերել—
պսակելու կերթայ, ուրիշ գիւղէ մը ձմեռ ժամանակ: Բուքը կը
խեղդէ թէ այդ մարդ և թէ բոլոր հարսնառները: Կ'ազատուի
միայն հարսը իր ձիուն հետ: Ձին ըստ բաղդի, միշտ առաջ կեր-
թայ և ուրիշ գիւղ մը դուրս կելնէ, ու կանգ կառնէ տան մը
դրան առաջ: Այդ տան երիտասարդը և մոլորուած հարսնացուն
առաջ սիրահարուած կըլլան եղբր, և այս հանդիպումը Նախախ-
նամութեան տնօրէնութիւն համարելով՝ կը պսակուին: Այսպէս
ղսմաթ ըսուած բանը անկարելի է ոչնչացնել:

—Հաւերուն ջուր պէտք ա,
ճէտերու (աքաղաղ) գլօխ կցաւի:

—Հաւ երազնովեր (երազի
մէջ) զինք կորեկի արտի մէջ կը
տեսնի:

—Հաւն ի կուտն ա մեռեր:

—Ձեռ գծեռ կը լուայ, էրկուս
գերես:

—Վազու (սագի) տիրուն հա-
ւու հաւկիթ չ'իսնային:

—Ծանճն ինչ ա, որ ճրագուն
(կամ ճմուռ) ինչ եղնի:

—Ճլօթ (ապտակ) երեսի կօրա
(չափով) կը զարկեն:

—Ճրագ անձէթ չ'վառի:

—Մահն ընկերով՝ հարսնիս ա:

—Մամու կօրա (մօր չափովը)
մօզիկ (հորթ, զաւակ իմաստով)
կեղնի:

—Մարդը ինչքան խելքով եղ-
նի՝ թըղ ծուռն (խենթին) խօսք
(խորհուրդ) հարցու:

—Մարդ մէկ աչքի տեղ հա-
ղար աչք կը սիրայ:

—Մարդ որ կզի՝ (գծի) հեծ-
նոզ չ'կայ:

Երբ մէկը ուրիշի օգտին հա-
մար յօգնութիւն կը կրէ:

Երբ մարդ մը գործի մը մէջ
իրեն նպաստաւոր կողմը միայն
կը մտածէ:

Կաշառակերութեան վարժուած
դատաւորը մինչև մահը կը ֆիայ
կաշառակեր:

Իրարու օգնելով միայն կարե-
լի է մեծ գործեր կատարել:

Փոխարինելու կարողութիւն
ունեցողին ինչ բան չ'զլացուիր:

Փոքր պատճառներէ մեծ ար-
դիւնքներ առաջ չեն դար:

Պատիժը յանցանքի, և տու-
գանքը կարողութեան չափով
պէտք է ըլլան:

Առանց աշխատութեան և զո-
հողութեան՝ օգուտներ ձեռք չեն
բերուիր:

Թշուառութեան մէջ սփոփանք
մը կայ—երբ հասարակաց է այն:

Մայրը, շատ-շատ, իրենց հա-
ւասարող աղջիկներ կրնայ ծնել
և մեծցնել:

Խորհուրդ հարցնելը ամենա-
հարկաւոր բանն է նոյնիսկ խե-
լացիներու համար:

Մէկ անձի պատիւի համար,
կարելի է անոր բարեկամներու
յանցանքը ներել:

Հերիք է որ պակասութիւն մը
ունենայ մարդ, մեղադրողը, նա-
խատողը, աննպաստ խօսողը
միշտ պատրաստ է:

ՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ

ՊԵՏՄԵԿԱՆ—ՔՆՆԵԿԱՆ ՀՅՅԵԸՑՔ ¹⁾

Գ. ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ

III.

ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Դ.

Աշուղական եղանակներն ու երաժշտական գործիքները

§ 31 Եղանակները: Ո՞րոնք են ընդհանրապէս արեւելեան կամ ասիական աշուղական կոչուած եղանակները և դրանցից ո՞րոնք հայկական ծագում ունեն՝ և ո՞րոնք մնացել են մեզ օտար ազգերից: Նայենք դարձեալ ժամանակագրական ակնոցով, դէպի պատմական շրջանները: Ներկայումս անհնար է իմանալ ի հարկէ թէ ի՞նչ եղանակով էին երգում Գողթան երգիչները իրանց երգերը: Չը գիտենք թէ «Հեծաւ արի արքայն» ասելով ի՞նչ եղանակ է նուագել մեր գուսանը և ի՞նչպէս երգել. այդ անցել է անդարձ: Գանը ուրեմն միջին շրջանը—տաղասացների դարը: Այստեղ, ինչպէս երգ ու տաղի բովանդակութիւնը, այնպէս էլ նրանց եղանակները զուտ կրօնական—եկեղեցական բնաւորութիւն ունեն. աշխարհայինը, եթէ չուզենանք ասել չը կար, պէտք է ասենք որ շատ աննշան էր: Շարական, գանձք, մեղեդիք, տաղք իրենց ազդու եղանակներով մեծ վարդապետի կեանքն էին յիշեցնում, երգուելով ու կանչուելով բացառապէս եկեղեցու սրբազան կամարների տակ: Ժամանակ անցնելուց յետոյ ստեղծուեցին կէս-կրօնական, կէս-աշխարհային տաղեր, որոնք գլխաւորապէս յայտնի են մեր օրերում «աւետիս» անունով: Սրանք եկեղեցուց դուրս երգւում էին և տներում, որ մինչև հիմա էլ շարունակւում են. (այն տարբերութեամբ, որ առաջ սովորութիւնը կրօնական-բարոյական նշանակութիւն ունէր, այժմ դարձել է փող աշխատելու միջոց): Աւետիսները մի կամուրջ եղան եկեղեցականից դէպի աշխարհային երգն ու եղանակը: Որքան որ հարուստ էր մեր եկե-

¹⁾ «Տէս Ազգ. Հանդէս XII գիրք».

դեցական երգեցողութիւնը, ունէր ականաւոր ներկայացուցիչներ և դպրոցներ, այնքան էլ աղքատ էր աշխարհայինը, ժողովրդականը: Բայց որքան որ վերջինս իւր պարզութեամբ ու աղքատութեամբ ցոյց էր տալիս զուտ հայկական ծագումը, այնքան էլ առաջինը իւր հարստութեամբ ու բազմազանութեամբ կապ ունէր արևելեան օտար եղանակների հետ: Միջնադարեան մեր եկեղեցական եղանակների հայ ծագում ունենալու մասին կասկածանքով է խօսում և Թաշեհանի Շարականի սրբազան խմբագրողը՝ Մանկունին: «...Ձի թէպէտ և առհասարակ—ասէ եպիսկոպոսն—զասիական երաժշտութեանց ունի և մերս զտիպ և զկերպածեութիւնն, սակայն խնդիրք այնքանիք և այնպիսիք տեսանին այդ ընդ եղանակ մշեցւոց և արցախեցւոցն, վանեցւոց և պարսկահայոցն, բիւզանդացւոց և արարատից, միջագետացւոց և կապադովկիացւոցն, և որ այն ևս զի չէ և չէ մարթ հաստատութեամբ ասել թէ՛ որ 'ի նոցանէ համարելի իցէ ազգային եղանակութիւն և որ օտարոտի և եկամուտ և անհարազատ»¹⁾:

Քննել օտարոտին և եկամուտը ազգային երգ ու երաժշտութեան մէջ՝ այդ ապագայի գործ է և ծանրանում է հնագէտների և երաժիշտ մասնագէտների վրայ²⁾։ մենք ասենք միայն այն, ինչ որ յայտնի է մեզ միջնադարեան շրջանում որպէս հայ եղանակ:

Կ. Կոստանեան իւր տաղարանի Գ. պրակի մէջ մի երգ է դրել, որ ասում է.

Տեսայ իմ հոգուս հոգին

Ձարդարուած կերթար ի ժամ...

այդ տաղի վերև գրուած է «Հայրենի կարգաւ». այսինքն երգել «հայրենու» եղանակով, տեսակով: Երգի մէջ մի տուն ասում է— «անչափ հայրենի ասի, երկնից կամար կապեցի». այս խօսքերից մեծարելի ուսումնականը եզրակացնում է, որ «այդպիսի երգերի անունն էր և հայրենի», այսինքն դա մի որոշ եղանակ է, որով երգուել են այդ տեսակի երգերը: Եղանակները ժողովրդի մէջ ստեղծւում—տարածւում էին առանց գրի ու ձայնագրութեան, ինչպէս որ այժմ շատ դէպքերում, և այն եղանակներն էին երկար ապրում, որոնց բառերը ժողովրդի սրտին աւելի մօտ էր լինում ու ամենքի համար որոշ չափով արժէք ունեցող: Օրինակ

¹⁾ «Ձայնագրեալ Շարական» 1875 թ. Ս. Էջմիածնի:

²⁾ Մեր անուանի երաժիշտ Կոմիտաս վարդապետն զբաղւում է այդ հարցերի ուսումնասիրութեամբ և մի օր, յոյս ունենք, կը տեսնենք շատ մութ կէտեր լուսաբանուած:

միջին դարերից մինչև մեր օրերը առանց հնանալու երգւում է հանրածանօթ «կուռնկ հւտի կուգասը»-ը. բառերի հետ մեր օրերը հասել են և հին եղանակը, որ այժմ թողնուած է ու ընդունուած պրօֆ. Կլենովսկու յօրինած գեղեցիկ մէլօդին: Կրկնում ենք, նիւթի մասնագիտօրէն ուսումնասիրութիւնը յետագայի գործ է և պահանջում է մեծ, քրտնաջան աշխատանք ու հմտութիւն: Առհասարակ երգերի ու եղանակների, նրանց պատմութեամբ ու զարգացման քննութեամբ զբաղուիլը թեթեւ գործ չէ, տառնեակ տարիներ են հարկաւոր դրա համար. իսկ լաւ աշուղը, վարպետ արուեստագէտը, որ շատ հին ու նոր եղանակներ գիտէ, կարող է կենդանի աղբիւր լինել այդ գործի համար:

Պարսից երաժշտութեան մայր և երկրորդական եղանակներին տեղեկանալու ու նրանց յարմար ներդաշնակութիւն գործածելու համար «Քանի ջան կուլի մաշէր Սայեաթ-Նովէն» ասում է Ախվերդեանը: Դրա համար է որ

«Աշուղ լինիլը դժուար է, կատակ չիմանաս դու»

Ասում է վարպետ աշուղը նորեկին, սկսնակին: Իրաւ որ Սայեաթ-Նովէն կատակ չէր անում իր արուեստի հետ, նա առաջինը եղաւ, որ արեւելեան «մայր և երկրորդական եղանակներուն ծանօթացաւ ու նրանց «յանգով» գրեց «հայեվար երգեր»:

Որպէսզի մի անգամ ասած բանը նորից կրկնած չը լինենք, անուն-անուն չենք յիշում այստեղ աշուղական այն երգերի ձևերը և անունները, որոնք, ինչպէս յիշեցինք իւր տեղում, առանձին եղանակներ ունեն. ինչպէս՝ Դիւպէիթ, Ղօշմա, Գազէլ, Սեմայի, Միւշտէգատ և այլն և այլն: Բացի դրանցից, որոնց թիւը հասնում է 50-ի, կան և այլ եղանակներ, որոնք միայն և միայն եղանակներ են, սոսկ, առանց բառերի, ձևի ու կազմութեան հետ կապ ունենալու: Սայեաթ-Նովէն իւր դափտարում հետեւեալ եղանակների անուններն է տալիս—

Դիւխսանդետան, Եօլարում գնտանի շիրվան, Բեգեր դափի, Թաւլիփ Մուխալիփի, Լալանի, Եարանի, Զայեանի, Միրանի, Մասանի:

Ի՞նչ եղանակներ են դրանք, այժմ շատ դժուար է որոշելը, բայց երևում է, որ մեծ աշուղի օրով գործածութեան մէջ են եղել, որովհետև նա իւր երգերի տակ յիշելով այդ անունները, ցոյց է տալիս՝ որ այդպէս երգեն: Եղել են և եղանակների հայերէն անուններ. օրինակ մի տեղ Սայեաթ-Նովէն գրում է—«էսպէս Արութինի ասած քստերն չիցի կարմիր գինի խաղի հանգում»:

Այնուհետև աշուղները իրենց երգերը ասել են հետեւեալ եղանակներով: Վանթախսիմի, Կաղզվանի, Հեճրանի, Եամանի,

Թաւրիզի, Ամրահի, Գիրեահի, Վանաղզի, Բինգեօլի, Ղալայի, Խամուրի, Գանդալի, Քեշիշ-օղլի, Սիւվարակ, Միրզա-փաշա: Չենք թուում այն եղանակները, որոնք ոչ թէ երգւում են, այլ միայն ածւում, ուրեմն պատկանում են գործիքային երաժշտութեան, ինչպէս, օրինակ, Չարդեահ, Սեգեահ, Շահնազ, Բայեաթի-քիւրդ և այլն, որոնք արդէն զուտ պարսկական եղանակներ են, բացի վերջինից, որ ըստ Վ. Փափաղեանի, հայկական է:

Ինչպէս տեսանք, 70-ից աւելի երգ ու եղանակների անունները թուրքերէն կամ արաբերէն են. երևի հանգամանքներին ոչ չլաւ ծանօթ մէկը կասէ՛ր՝ որ ուրեմն սրանք բոլորն էլ առանց բացառութեան թուրքերից ստացած բաներ են. բայց այդպիսի մի առարկութիւնը շատ սխալ կը լինէր: Չէ որ հայ աշուղը թուրքերէն էր երգում. իւր անունը մինչև հիմա էլ դնում է թուրքերէն. ուրեմն ինչպէս կարող էր եղանակներն էլ առանց թուրքերէնի արտասանել: Հին հայ աշուղներ են եղել դրանց մեծ մասի հեղինակները, անպայման, բայց որոնց—չը գիտենք: «Հաւ գիտէի—ասում է Արովեան—թէ Ղզլբաշի երկրում ինչքան էսպէս երևելի, խելօք, հունարով մարդ ա էլել—շատը հայ ա էլիլ»։ Նոյնն է ասում և Ախվերդեանը. «Պարսից ու թուրքաց մէջ աշուղներու մեծ մասը էլել են ազգով հայ. շատերն էլ հէնց թուրքերէն են խաղ ասել. և անկարելի է, որ սրանք չըլեն մոծել պարսից մէջ իրանցմէ հնարած եղանակներն ու ձևերը...»: Նորից կրկնում ենք, որ արևելեան, հայկական երաժշտութեան պատմութեան ապագայ աշխատաւորին է մնում ամենը լուրջ հետազոտութեան առարկայ դարձնելու:

§ 32 Գործիքները.—Ի՞նչ երաժշտական գործիքներ են եղել հայոց մէջ և ի՞նչ են նուագել մեր աշուղները: Մեզանում այդ խնդրով զբաղուող չի եղել. միայն մեկը կար որ հետաքրքրւում էր այդ բանով: «Ուրիշ ժամանակ ծանուցում կու տամ իմ ազգակիցներուն էս երկրի նուագարաններու վրայ իրանց նկարներով ու երաժշտական խաղերով» ասում էր այդ մեկը՝ և այդ՝ Ախվերդեանն էր, որ մեռաւ, զրկեց մեզ իւր ունեցած տեղեկութիւններից (Արդեօք նրա թողած թղթերի մէջ մի որևէ նկատողութիւն չը կայ այդ մասին, որոնել պէտք է): Վերջերումս էլ Վրթանէս Փափաղեան «Ազգագր. Հանդէսի» Գ. գրքում ցանկութիւն է յայտնում «Հայկական երաժշտութիւն» վերնագրի տակ տալ հայ նուագարանների նկարագիրը. բայց շատ ավստոս, որ միայն թառի նկարագրութեամբ էլ վերջանում է այդ կարևոր յօդուածը և շարունակութիւնը մինչև այսօր էլ չի երևում: Հայ երաժշտական գործիքների մասին ուրիշ աղբիւրներ չը կան. ընդհանուր ազգե-

րի երաժշտութեան պատմութիւն գրողները՝ Նաուման, Սահետտի Նոյնպէս և Ռիման իւր երաժշտական բառարանում ոչ մի խօսք չունեն հայոց մասին: Ինչո՞ւ, որովհետև ոչ մի աղբիւր չեն ունեցել. ու թերևս հակառակ իրանց ցանկութեան, ոչինչ չեն գիտեցել: Ո՞րտեղից գիտենային, քանի որ մենք ինքներս շատ թիւր գաղափար ունենք այդ մասին: Կարելի է միթէ երևակայել, որ Գողթան երգերի ժամանակներում երգասէր ու խաղասէր հայր ունեցած չը լինէր իւր նուագարանները: Եղել են պատերազմի ժամանակներում փող, թմբուկ, շեփոր, վին, բայց այլ է եղել գուսանի ձեռքինը, այլ է եղել վիպասանի նուագարանը. աշուղը ոչ մի անգամ շնչական գործիք չէ նուագել, որովհետև նրա բերանը երգելու համար աղատութիւն է պահանջել. ոչ էլ թմբուկ զարնելու պէտք է ունեցել նա. նրան հարկաւոր էր ձայնակցելու, երգ ու եղանակին ընկերակցելու մի գործիք, լարական, նուագարան և մեր պատմիչները տալիս են մեզ այդ կարգի գործիքներից մի քանի անուն:

1. Բ Ա Մ Բ Ի Ռ

Ի՞նչ բան է եղել իսկապէս այդ նուագարանը, մինչև հիմա դեռ հաստատապէս որոշուած չէ, թէև շատ է գրուել ու խօսուել: Հայ պատմիչներից յայտնի է Վահագնի, Արտաշէսի օրերից մինչև միջին դարերի սկիզբները հասած Գողթան երգիչների այս գործիքը: «Ձայն երգելով ոմանց բամբուռ լուսաբ իսկ ականջովը մերոք»—ասում է Խորենացին. «կամ գորմէ ասէին ի հինս մեր որ բամբուռ երգէին»: Բամբուռ տեսել և լսել են X—XII-րդ դարերում Յովհաննէս կաթողիկոս և Գրիգոր Մազիստրոս: Երկուր ժամանակ մեղանում կարծիք էր տիրում, թէ բամբուռ ծնծղայ կամ ցնցղայք է՝ այսինքն միմեանց խփելու մետաղեայ գործիք. բամբ-բամբել խօսքից կարծելով: «Նուագարան բախման յերկուց հաւասար մետաղեաց նուրբ սկուտղեայ կազմեալ. իրր 30 հ.—մետր տրամագծիւ... այս է ի մեզ բամբինն». գրում է Վենետիկի Մխիթարեաններից անուանի անդամը Ն. Մ. Քաջունին¹⁾: Եւ կամ թէ չէ «կիթառ» գրում էին նրա միաբանակիցները: Մկրտիչ էմին պարզաբանում է այսպէս. «Թէև ճշտիւ ցուցանել նուագարանիս չէ դիւրին, զայս միայն համարձակ ասել կարեմք, եթէ բամբինն չէր ծնծղայ, այլ նուագարան լարիւք և աղեօք հանդերձ»²⁾: էմինի այս լուսաբանութիւնը մի կողմ թողած, կային և այլ

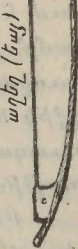
¹⁾ «Բառգիրք արուեստից...» ա. 618.

²⁾ «Վէրք հնոյն Հայաստանի»:

տեսակի մտածողներ, որոնք ուղղում էին ապացուցել որ բամբիւր եղել է ջութակաձև գործիք, այսինքն ածել են աղեղով (arco, archet de violon, смычекъ): Այս առարկութիւնը առաջ էր եկել մի թիւրիմացութիւնից, մի բառի սխալ ընթիւրցումից. «աղեբախը» կարդացել էին «աղեղաբախ», իսկ թէ աղիք և աղեղ բառերի մէջ որքան մեծ տարբերութիւն կայ, բացատրութեան կարօտ չէ: Բայց առանց այդ էլ, հիմք չը կար ընդունելու, որ բամբիւր ջութակային ընտանիքին պատկանող գործիք է, նախ նրա համար, որ մի անգամ ընդ միշտ գիտնականօրէն ապացուցուած է, որ այդ դասակարգի գործիքների ամենահինը Թ-րդ դարու ծնունդ է, երկրորդ, որ Յովհաննէս կաթողիկոսը պարզ որոշում է արդէն թէ «բամբիւր կոնտոցայնար աղեբախ» գործիք է: Կարելի է ուրեմն կարծել, որ հնադարեան գործիքը եղել է հաւանօրէն պարանոցից քաշ տալու պարզ նուագարան, որի աղիքների, լարերին հարել է Գողթան երգիչը իւր գնդաձև ծայր ունեցող փայտով՝ «կտրնտոցով», և ձախ ձեռքի մատներով մէջ ընդ մէջ ձայն պահել: Մ. Աբեղեան իւր «Հայ ժողովրդական առասպելները» աշխատութեան մէջ, պ. Ս. Լիսիցեան մասնաւոր խօսակցութեան ժամանակ, հաւատացնում են, որ բամբիւր նոյն ինքը յետագայ դարերում յայտնուող փանդիոի վարիանտն է. այսինքն նոյն բանն է եթէ ընդունենք, որ «ն» տառը ժողովրդի բերանում դառնում է «մ» (ինչպէս այդ լեզուագիտութիւնն ասում է), օրինակ՝ բանբեր, բամբեր, բանբիւ—բամբիւ, այդ դեռ իրաւունք չէ տալիս մեզ հաստատելու, որ բամբիւր բանդիւ կամ փանդիոն է: Հակաձառելով հանդերձ՝ մենք մեր կողմից բամբիւի մասին մի վերջնական բան ասելը վաղաժամ ենք համարում, դրա համար դեռ հարկաւոր եղած ատաղձը չունենք. (դեռ մանրագնին հետևում ենք, գուցէ հայ մանրանկարչութեան մէջ կարողանանք ճարել բամբիւր): Միևնոյն ժամանակ թոյլ ենք տալիս մեզ այս բանում չը հաշտուել յարգելի բանասէրների հետ: Մենք ընդունում ենք որ բամբիւր զուտ հայրենի նուագարան է, իսկ փանդիւր, որ համեմատաբար ուշ է ծնունդ առել, այլ գործիք է, այլ տեսակի ու կազմութեան: Սիրով ենք կարդում Հայկազեան բառարանի մէջ որ «բամբիւն է ազգային նուագարան» և մենք էլ ոգևորւում ենք Նահապետի հետ ու երգում նրա Հայրունին՝

Բամբիւն փառազոյ յաւիտենից հսկայազանց
Յարփիսակիզըն յաղեղալոյսն ի բնազաւառս մարդկան գրոհի...
Կարկառ զմատին ծայրի
Բամբիւն ի քո և յիմս հայկազնի
Որ առաջին զոր ըզձերդ ի բարձունս գերգ յերկրի հնչեաց¹⁾...

¹⁾ Ալիշան. Նուագք. գիրք Ա.

2. ՓԱՆԴԻՌՆ

Յիշեցինք, որ մեր բանասէրները առարկում են, թէ փանդիւնը նոյնն է, ինչ որ բամբուլը. թոյլ ենք տալիս շարունակելու մեր հակաճառութիւնը: Նախ, որ եթէ այս երկու գործիքն էլ նոյն բանը լինէին, նոյն միտքն ու նշանակութիւնն ունենային, մեր սլափիչները չէին տարբերիլ ու մի տեղ գրել բամբուլ, իսկ միւս տեղ փանդիւն. երկրորդ՝ որ փանդիւնը արդէն օտարամուտ է ամենայայտնի կերպով, յիշում է Ս. Գրքի և օտար մատենագիրների մէջ և ուրեմն յիշում է ոչ բամբուլ, այլ փանդիւն կամ բանդիւն.

«Ծնծղայիւք և փանդոմք և այլովք երգեցողական գործարանօք սաղմոսել հրամայեաց...» Մեկն. Ղևտ. 6. ա.

«Որպէս նախնիքն յայնժամ առ երգս փանդեռանց» Պղատ. Օրին. է.

«Վիշապագլուխ փողս և փանդիւս բարձրաբառառ» Թուղթ դաշ. բազ. Ե. 3.

«Զփողահարութիւն փանդեռահարութեանց նմանեցուցանելով...» Պղատ. օրին. Գ.

Նոյնն են ասում Վենետիկի բառարաններից նշանաւորագոյները—

«Փանդոնահար, փանդոներգակ—երաժիշտ, որ հարկանէ զփանդիւն (չէ ասում բամբուլն) և նուագէ...» Հայկազ. բառ. բ.

«Փանդիւն cithare, pandura գործի երաժշտական աղերախ, նման փնոյ (luth) և թելք նորա պղինձք նոյնպէս և հարին, թիկունք նորա տափարակ և էշն խոտորնակ...»

«Բառգիրք արուեստից Քաջունոյ» Բ.

Փանդիւնը յայտնի է եղել մեր երկրից դուրս միջին դարերում և սլաւոն ազգերին իրենց, տեղական ժողովուրդների հընչմամբ՝ ինչպէս բանդուրա, պանդուր, բանդորա և այլն: Մաթուսիայում, Շուրջբալտիկեան նահանգներում բանդուրիստ շրջիկ երաժիշտները յայտնի են եղել ամենքին և որոնց ձեռքի նուագարանն եղել է իսկական փանդիւնը, որոշ չափով ձևափոխութիւնների ենթարկուած:

Բացի այս ամենը բամբուլի և փանդիւն միջև եղած տարբերութիւնը ակներև է դառնում ամենքի համար, եթէ յիշենք՝ որ Առաջինի «Իբանի» (գուշ) կազմութիւնը այլ է հիմնովին. Առաջինի լարերը աղիք են, երկրորդինը մետաղի սիմեր.

Առաջինը կտընտոցով էին խփում, երկրորդը մատներին անցկացրած ոսկոռներով:

Այսչափ բաւարար ենք համարում համոզելու, որ այլ բաներ են բամբիւն ու փանդիւր:

3. Տ Ա Ի Ի Ղ

Տաւիղը (տաւուղ), ինչպէս ձևից ու կազմութիւնից երևում է, պէտք է որ շատ հին ծագում ունենայ. և նոյնչափ հին լինի, որչափ բամբիւն ու փանդիւնը, որովհետև թէ Ս. Գրքիւ թէ մեր մատենագիրների մէջ յիշուած է նրանց հետ միասին: Այս հնադարեան մետաղեայ նուագարանը, որ բամբիւի նման աղիքի լարեր ունի՝ պատկանում է արճայի ընտանիքին: Տաւիղը յայտնի էր Հրէաստանում՝ որ ածում էին մարգարէները: Աստուածաշնչեան մանրանկարների մէջ Դաւիթ, Դանիէլ տեսնում ենք այս նուագարանը ձեռքերին: «Ձաստուածաբարբառ տաւիղն հարկանէր Դաւիթ...» «Աման, Ասափ և էթան էին գլուխ երգչացն, որ երգէին տաւղեօք պղնձեօք» ասում են հին վկայութիւնները¹⁾: Հին, դասական անունով այս գործիքն յայտնի էր որպէս պսալտիր, պսալտերիում կամ պսալտերիօն (psalterion) որ և հայերէն թարգմանուել է երբեմն սաղմոսարան, երբայիւրէն ն է վ է Լ կամ նէպլ, յն. հապլա...»

Տաւիղը, ինչպէս ասացինք, պղնձեայ գործիք էր, ունէր տասը լար կամ աղիք (տասնաղի) որոնցից 3-ը հաստ (բամբ) և 7-ը բարակ (միջին և սուր): Ս. Դրքի հայ թարգմանութեան ժամանակներից 'ի վեր հայ պատմիչներն էլ ելբեմնապէս յիշատակում են այս աստուածաշնչային նուագարանը և մենք թոյլ ենք տալիս մեզ կարծելու, որ հին ժամանակներում, երբ մեր բարձրաստիճան եկեղեցականները մարգարէների օրինակին հետևելով ման էին գալիս ժողովրդի մէջ (երբեմն տիրող իշխանութեան հալածանքից ազատ մնալու համար թափառական աշուղի կերպարանով) իրենց ձեռքին բռնած կուենային հէնց այս գործիքը:

Տաւիղն ածում էին երկու ձեռքով, մատների ծայրերով. կանգնեցրած կամ պառկած դիրքով, նայելով թէ ածողը կանգնած էր լինում թէ նստած: Հնագոյն լարական դործիքների մէջ ոչ մէկը այնքան կեանք չունեցաւ ու յայտնի չը դարձաւ շատ աղգերի ու ժողովուրդների, որչափ այս նուագարանը, որ մինչև այսօր էլ յայտնի է արֆա (arpha) անունով և այժմ էլ մեծ մասամբ ծառայում է թափառական նուագածուներին և երգիչներին:

¹⁾ Անանիա եկեղ. ա. Մնաց. 15. 10.

4. Ք Ն Ա Ր

Տաւղի սկզբնական ձևի և կազմութեան վրայ հիմնուած շինել են այս գործիքը, որ համեմատաբար աւելի բարդ և աւելի քաղաքակրթուած նուագարան է: Այն հանգամանքը, որ ուշադրութեան արժանի է այս գործիքի վերաբերմամբ, այդ այն է, որ քնար ասելով զանազան ժամանակներում տարբեր գործիքներ են հասկացել: Ահա ինչպէս.

ա. Հին Յունաստանում, Հրէաստանում, (լիւրա, քինոս) քնարը տաւղի (արֆաի) նման մի բան էր կամ համարեա նոյն բանն էր մետաղի շրջանակի տեղ յարմարեցրած տակի արձագանքատու արկղաձև մասը, զրա համար էլ շատ անգամ հոմանիշ են դարձել քնարը և տաւիղը: Օրինակ, «Առնէր Դաւիթ զքնարն և նւագէր ձեռամբ իւրով»: Նոյնն բանն ասում են նաև Վենետիկի բուռարանները:

— «Քնար, տաւիղ, սաղմոսարան, նւագարան, բախողական աղեղօք կամ լարիւք և թելիւք կազմեալ յայլ և այլ ձև»... (Հայկազ. բառ.):

— «Քնար, գործի երաժշտութեան աղեքախ և վաղեմի, հնագոյնն էր երեք աղի, յորոց վերջ յաւելան հետզհետէ միջև ցուծ և տասն աղիք... (Բառ. Արուեստ. Քաջունոյ):

Բայց Ս. Գրքի մի ուրիշ երեսում (Դանիէլի Գ. 5.) կարդում ենք, որ քնար և տաւիղ առանձին բաներ են. «Յորժամ լսեցէք զձայն փողոյ, սրնգի, թմբկի և քնարի և տաւղի և զերգոց միաբանութեանս...»

բ. Մետաղեայ գործիք պատերազմական երաժշտութեան մէջ, վաղեմի ժամանակներից մնացած մինչև մեր օրերը, իսկական քնարաձև շրջանակով, որի վրայ ամրացրած են զանազան մեծութեամբ պողպատեայ ձկողիկներ և որոնց խփում են աջ ձեռքում բռնած մուրճիկով: Այս գործիքը այժմս էլ գործածութեան մէջ է և գործ է ածում նոյնպէս օպերային օրքեստրի մէջ:

գ. XVI—XVIII դարերում քնար կոչւում էր ջութակաձև մի գործիք, որ ածում էին աղեղով:

դ. Այսպէս կոչուած մալուուսական քնար, որ հին քնարի նմանութիւն ունի և մօտ է հայկական քնարին, որի մասին մենք խօսելու ենք: Գերմանացիք այս քնարը կոչում են Bettlerleirer այսինքն մուրացիկների քնար, կամ աւելի առաջ Bauernleirer ռամկական քնար. ուստաց մէջ նոյնն է народная цитра. այս բոլորը ցոյց են տալիս, որ քնարն էլ տաւղի նման եղել է շրջիկ

կրաժիշտների, թափառող երգիչների (մեր մտքով աշուղների) նւագարան:

ե. Հայոց մէջ լայն մտքով հասկացուել է զանազան լարահան գործիքներ, ինչպէս վին, ջնար, իսկ նեղ մտքով այն քնարը, ինչ որ հին ազգերի մէջ է եղել և որի նկարը դնում ենք այստեղ: Մեր մէջ «հարկանէին զքնարն երեք այլև այլ եղանակօք, այսինքն կոտելով մատամբ, կամ բախելով կոնտոցաւ և կամ ձախու ձեռամբ կոտելով և աջովն բախելով կոնտոցաւ (որպէս բամբիւն): Բարձաւ սովորութիւն քնարաց—ասում է Քաջունին, ի միջի դարու, այլ գտանի յարեւելեան ազինս»:

Մենք գծուարանում ենք այս քնարի բուն հայրենիքն որոշելովերջին դարերում, ինչպէս ասացինք, այս գործիքը կոչել են մալօռուական, բայց այդպէս կոչել են օտարները, իրենք մալօռուսները ընդունել են դրսից, մինչև իսկ մեծ գծուարութեամբ, որովհետև քնարի այնտեղ յայտնւելով յետ ընկան նրանց ազգային կօրզաները: Ահա ինչպէս է տրանջում մի նշանաւոր կօրզար (աշուղ)~«усе з лірамі выдумалі чорт зна що» 1):

Մեզանում այս ձևի քնար ածել են Թիւրքիայի հայ աշուղները և 70-ականներին իրենց հետ բերել Անդրկովկաս, Կարսի և Ալէքսանդրապօլի կողմերը: Քնարն ունի 13 նօտ, իւրաքանչիւրն 3 սիմ (մետաղեայ) ուրիշն ընդամենը 33 սիմ: Բոլորը լարեր զուգահեռաբար անցնում են կոճերի վրայով մինչև միւս կողմը և ամրանում մեխիկների ծայրերին: Ականջները պղնձեայ են, տեղադրուած են ձախ կողմում ուղղաձիգ դիրքով: Հասկանալի է որ քնարի երեսի տախտակը ծակոտուած է ռեզոնանսի համար: Այս քնարն ածում են հօրիզօնական դիրքով ծնկներին կամ սեղանի վրայ դրած. աջ ձեռքով բութամատին անցկացնելով մատնոցաձև ոսկոռիկը, մինչև առաջին յօդը:

Քնարը, ինչպէս և նրա եղբայր ցիտրան, աւելի ևս ընկերակցելու համար են, ձայները ցածր են և մելամաղձիկ: Հայ քնարի ինչպէս ածողները, այնպէս էլ շինողները բացառապէս տաճկահայ աշուղ վարպետներ են:

Ներկայումս թէ մեր գրական և թէ աշուղական երգերի մէջ քնար ասելով հասկանում են ոչ անպատճառ այս գործիքը, այլ առհասարակ լարական նւագարան: Օրինակ.—

«Այս դառն բոպէիս էլ ի՞նչ սե քնար

Սուր է հարկաւոր կտրիչի ձեռին...»

Գամառ-Քաթիպա.

1) А. А. Русовъ-Кобзарь Остапъ Версай. Կր. 24.

«Մէկ կիրակի առաւօտ, դայֆումը նստած դադար,
Երգելով երգ հայերէն, ածում էի իմ քնար...»

Աշուղ Զիւանի.

Քնար բառը, ինչպէս ուրիշ ազգերի մէջ էլ, ունի նոյն միտքը ինչ որ երգերի ժողովածու, դաֆտար, դիւան. օրինակի համար. «Քնար մշեցւոց և վանեցւոց». Քնար Հայկական», «Նոր Քնար Հայաստանի», «Քնար Շիրինի» «Զիւանու Քնարը» և այլն: Այսպիսի նշանակութիւն ունի Հայոց մէջ և սազը. «Վանայ Սազը»: «էս էլ իմ սազը» և այլն:

5. Զ Ն Ա Ր

Թէ եկեղեցական մատենագրութեան և թէ հայ պատմագիրների մէջ տաւղի, քնարի հետ յիշուում է մի այլ լարական նուագարան, այդ ջնարն (արաբ. բէպապ) է: Ի՞նչ են ասում լեզուագէտները. «ք»-ն կարող է «ջ» փոխուած լինել, կամ ընդհակառակը, այսինքն քնար և ջնար միևնոյն չեն: Օրինակ քնարի երրայեցերէն բառն է քիւնու, լատիներէնը ջինիուա: Եթէ այդպէս էլ լինէր, մենք դարձեալ որոշակի չէինք կարողանայ մի բան ասել, քանի որ պատահում ենք երկու տեսակ վկայութիւնների, մի տեղ դուրս է գալիս որ ջնարը քնարն է. միւս տեղ ընդհակառակը: Ահա—

«Ջնար, քնար պէս պէս յօրինուածով, նուագարան աղեօք
կամ լարիւք» Հայկազ. Բառ. Բ.

«Օրհնեցէք զՏէր Սաղմոսարանաւ և ջնարաւ» Սաղ. է.

«Ջնարօք և քնարիւք» արծր. Գ. 9.

6. Ք Ա Ն Ո Ն

Քնարից աւելի պարզ ու հասարակ կազմութիւն ունի նրա ցեղակից քանոնը:

Ի՞նչ բան է քանոնը: Առաջին հայեացքից և բառի մօտալուտ հնչիւնից մեզ կը թուի թէ հայերէն է և ուրեմն գործիքն էլ զուտ հայկական է: Բայց ահա ինչ են ասում օտարները:

ա. Հին Յունաստանում կար մի նուագարան՝ «կանոն»՝ որ մի լար ունենալու համար կոչւում էր նաև «մօնօխօրդ»: Այդ գործիքը ծառայում էր դպրոցական և գիտական նպատակների համար, անունը որքան մօտ է, բայց այս չի մեր նուագարանը:

բ. Կանոն, քանոն (quânon) արեւելեան լարական գործիք, քիչ նման ցիտրային (քնար)—ասում է Ռիմանի երաժշտական բառարանը: Ահա այս է այն գործիքը, որ Արաբիայում և Թիւրքիայում երկար ապրելով անցել է Փոքր Ասիա, և այնտեղից

Անդրկովկաս, որպէս քանոն, իսկ միւս կողմից Բալկանեան ազգերի մէջ, այլ և այլ անուններ ընդունելով:

Քանոնը յայտնի է հայ աշուղներին XVІІІ-րդ դարու սկզբներից ու գործածութեան մէջ է եղել Կոստանդնուպօլսում, Զմիւռնիայում և Կիլիկիայում: 80-ականների սկզբներում Կովկաս գալող թիւրքահայ աշուղներին ենք պարտական մեր այս նուագարանի ծանօթանալուն:

Ինչպէս նկարից էլ երևում է, քանոնն ունի զուգահեռակողմ (պարալլելօգրամ) արկղի ձև: Երեսի՝ մօտ երկուերրորդը տախտակ է, իսկ մի երրորդը աջ կողմից պատած է թաղանդով, որի վրայ և դասաւորուած են 7 կոճ՝ 21 լարերի համար (3-ական): Ականջները պողպատից են և դասաւորուած են ձախ կողմը: Արեւելեան կոչուած քանոնների մէջ պատահել է մեզ տեսնել աւելի բարդ տեսակը, որ կրում է իւր վրայ 75 լար, աղիքից. հնչիւնական ծաւալը մեծ ութնեակի ուի-ից մինչև լա:

Քանոնին շատ նման նուագարան է եղել հին Ռուսաստանում բողատիրների օրերում գուսլի անունով և ճանաչուել է բուն ազգային նուագարան և ապա տարածուել այլ սլաոն ազգերի մէջ: Գուսլին էլ քանոնի նման ածել են երկու ձեռքով և ծնկների վրայ դրած: Աւելի ուշ XVІ-րդ դարում Ռուսաստանում յայտնի էր դարձել մի այլ գործիք, որ միացումն էր տաւղի և քանոնի և իրօք կոչւում էր գուսլի-պսալտեր: Այս վերջինը նախկինից աւելի կատարելագործուած էր և լարերի շատացումով աւելի մօտ մեր քանոնին, այն տարբերութեամբ, որ երկու երեսը տախտակից էր և լարերն անցնում էին առանց կոճերի:

7. ՉԱՆԳԻՒՌ

Բամբուկից յետոյ հայ աշուղական կամ սոսկ հայկական հին նուագարան մենք համարում ենք չանգիւռը: Չանգիւռը կամ չընկիւռը միջին դարերում հայ տաղասացների ամենասիրած գործիքն էր: Իրենց խցերում նստած, կանթեղի աղօտ լոյսի տակ մեր հոգևոր աշուղներն ածում էին իրենց չանգիւռն ու նրա մեղմ-մեղմադձիկ ձայնին խառնում իրենց դարդոտ ու վշտոտ սրտի մորմոքն ու «ձայն հառաչանացը»:

Դարձեալ լեզուագէտներին թողնելով այս բառի էտիմալոգիական նշանակութիւնը ցոյց տալը, մենք առաջ բերենք այստեղ այս նուագարանի տարբեր անունները:

Չանգ, չէնկ, չանգիւռ, չանգիր, չընկիւռ, ճընկիւռ, չոնգուռ, չունգուռ: Այս բառերի մէջ ո՞րն է անդրանիկը, որը իսկականը դժուար է որոշելը, բայց չանգիւռը և չընկիւռը մենք գերադասում ենք,

որովհետև մեզ պատահածների մէջ ամենահինը այդ բառերն են: Արիստակէս վրդ. Տէվկանց, «Հայերգի» կազմողը, աշուղասէր ու բանասէր՝ ինքն էլ տաղասաց հոգևորականը, իւր յառաջաբանի մէջ չընկիւռին դեռ աւելի հնացնում է, տանում է Գողթան երգիչների ժամանակները: «Ո՞ր զգայուն հոգին մըմնջեց մեր ազգային նուագն ընկերագի. Գողթան երգիչներու չընկիւռէն թափած մեղրաշունչ բանք ու եղանակք, որք հազար տարիէն ետքը հազար ու մէկ կտոր լինելէն վերջն անգամ դեռ ընդ մեզ շատերու ուշքն ու աղիք սիրտ ու հոգիք կը յափշտակեն...» Եւ ահա «հազար տարիէն ետքը» դարձեալ լսում ենք չանկիւռի անունը նշանաւոր աշուղի՝ Սայեաթ-Նովի բերանից—

Առանց քիզ լինչ կօնիմ սայբաթն ու սազըն

Ձեռնեմէս վէր կօծիմ չանգիրն մէմէկ... 1)

Իւր դափտարում մի այլ տեղ խաղի տակ նոյն աշուղը որպէս ծանօթութիւն ասում է—

«Սուրբ Կարապետի կարողութիւնով սովորեցայ քամանչէն ու չունգուրն ու ամբուրէն»—

Մեզանում, Արարատեան նահանգում նոյն էգործիքը կոչւում է չունգուր. հաւ բանաստեղծը—

«Արի, աշուղ, առ չունգուրդ մի բան ասա սրտալի

Կարօտ ենք քու անուշ ձէնին մի բան ասա սրտալի»...

Գաւառներում, ժողովրդի բերանում նոյն բառն աւելի աղաւաղուել է, գոեհկացել, օրինակ Շիրակում. ասում են չոնգուռ. այնտեղ յայտնի չոնգուռ ածող վարպետ Յակոբին տեղացիք կոչում են «չոնգուռ Յակօ»:

Կովկասեան ազգերի մէջ վրացիները և թաթար-թուրքերը ծանօթ են այս գործիքին, կոչում են չուանգուրի:

Ինչպէս նկարից տեսնում ենք, չանգիւռը պարզ կազմութիւն ունի. պատկանում է սազային ընտանիքին, ներքին արկղաձև մասը, իրանը երբեմն կիսատանձաձև և երբեմն էլ ութնանկիւն

1) Ախվերդեան այս երգի տակ մի ծանօթութեան մէջ կարծում է որ Սայեաթ-Նովի «չանգիրը» պէտք է հասկանալ պարսկերէն չանգ—costangette-ի յոգնակին: Ձեռք կարծում թէ մեր աշուղը զաղափար իսկ ունենար կաստանետի մասին. նա թւում է երաժշտական գործիքները սազը, չանգիրը, և եթէ չոնգուր չի ասում (ինչպէս մի այլ տեղ) այլ չանգիր, այդ նրա համար է որ յարմարուի «յանգերն» «վանքերն» բառերի յանգերին: Մանաւանդ որ չանգ (չենկ) պարսկերէն նշանակում է նաև նուագարան: Եւ դրա համար Մշու Սուլթան Ս. Կարապետ ժողովրդից ստացել է «չանգի փիւր» անունը, որպէս երգ—երաժշտութեան հովանաւորող:

հատուածանիստի նմանութիւն ունի (ինչպէս մեր նկարում) որի կարճ կողմերից մէկին ամրացրած է «կոթը» չորս ականջով: Ունի չորս սիւմ (մետաղեայ լար), երկուսը սպիտակ, երկուսը դեղին. ամբողջ երկարութիւնը մօտ 60 սանտիմէտր է:

Չոնգուրը մինչև այժմ էլ պահել է իւր գոյութիւնը, միայն մեր աւելի խաղաղ կողմերում, գիւղերում, թափառական աշուղ-ներին մէջ: Իսկ բազմամարդ, աղմկալից կեանքում այս մերամաղ-ձիկ ու լուկ-մնջիկ նուագարանը չէր կարող լսելի լինել: Չանգիւ-ռի մի փոքր տեսակը կայ, սատափներով ու գոյնգոյն քարերով զարդարուած, որ կոչւում է բաղլամա, երևի նոյնանուն քրդական մեղեդիներին ձայնակցելու պատճառով: Նորանցեալ դարու Փոքր-Ասիայի հայ վաճառական—կարաւանապետները, բազրկեանները, իրենց կարաւանի հանգիստ առնելու միջոցներին, կանաչ վրանի մէջ կամ առաջ, Սորասունու թանգազին գորգի վրայ ծալապա-տիկ նստած, գլգլալը (ներգիլէ) առաջներին, արարական հոտա-ւէտ սուրճը պատրաստ, ածում էին մշտապէս իրենց հետ ունե-ցած բաղլամէն ու դունդունում հոգևոր երգեր ու ժողովրդական մեղեդիներ: Ժամանակներ, որոնք անդարձ անցան, գնացին:

8. Ս Ա Զ

Արևելեան-աշուղական նուագարանների մէջ ամենքից աւելի յայտնիսն և ժողովրդականացածը սազն է: Սազը իսկ որ աշուղա-կան գործիք է. աշուղ առանց սազի, սազ առանց աշուղի դժուար էր լինէր երևակայելը: Այս գործիքը այնքան ընդհանրացել է և անուն հանել, որ առհասարակ աշուղական միւս նուագարաննե-րին էլ ընդհանուր անունով կոչում են սազեր և աշուղներին սազանդար: Օրինակ. «Սամավարը կ'եռար, աշուղները սազերը վար դրին փոքր ինչ հանգստանալու» գրում է իւր «տպաւորու-թիւններ»-ի մէջ մեր գրագէտներից մէկը, բոլորովին հոգ չունե-նալով, որ աշուղները ածելիս են եղել տարբեր գործիքներ:

Ո՞րտեղից պէտք է որոնել սազի բուն հայրենիքը և ե՞րբ նրա ծագումը՝ այդ դժուարին գործ է. ընդհանուր առմամբ չան-գիւծից մեծացրած ու կատարելագործուած գործիք կարելի է հա-մարել, թէև ինքն էլ զուրկ է կատարեալ լինելուց: Թուրքեստա-նում և առհասարակ Միջին Ասիայում սազին շատ նման մի նուա-գարան կայ, որ կոչւում է դութար. այս գործիքը մենք տեսել ենք Ս. Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի թանգարանում և սա-զից տարբերում է նրանով, որ ունի 2 սիւմ փոխանակ 8-ի կամ 10-ի, այն ևս ոչ մետաղի այլ աղիքի լարեր են: «Всемірная иллю-

страция» հանդէսի 1879 թ. մի համարում (№ 556) մի նկար կայ «Բաղշինների պարը Տաշքենտում», որի մէջ ի միջի այլոց նստած են դուժաշիններ, այստեղից մենք տեսնում ենք, որ դուժարի բռնեբու գիրքը նոյնպէս այլ է, ածում են մատների կտտելով ինչպէս կիթառ, կամ աղեղով, ինչպէս ջութակ, մինչդեռ սաղը ածում են աջ ձեռքի երկու մատում բռնած «թեղէնէով» (щипокъ):

Սաղը, ինչպէս ասացինք, յայտնի է ամբողջ մօտաւոր արեւելքին. Պարսկաստանի, Տաճկաստանի հայ և թուրք աշուղների ականդական և ընդհանրացած գործիք էր, եթէ չասենք բոլորի, գոնէ ստուար մեծամասնութեան. այս գործիքն է ընտրել աշուղը իրեն ընկեր և սրտի թարգման: Վրաստանի և առհասարակ Սայխաթ-Նովեան դպրոցի աշուղներից ոչ ոք չի նուագել սաղ. կովկասահայ աշուղների մէջ սաղը Շիրինի և նրա յետնորդների սիրելի գործիքն էր:

Սաղի փոքր տեսակը կայ որ ասում է ջուռա և չափով էլ նման է չունգուրին:

Սաղն ունի 8 սիմ. երեքը ներքեւ սպիտակ (մէկ նօտ) մէջտեղը երկու դեղին (բամբ), երեքը վերեւ դարձեալ սպիտակ (զիւ): Երբեմն ունենում է 10 սիմ (+2 բամբ) ինչպէս որ նկարի վրայ է:

$$III+II+III+II=10$$

Սաղն ունի 22 աստիճան (ֆարտա—ладъ) որոնք, ինչպէս նկարի մէջ երևում է, բաժանւած են այսպէս՝

$$2. 2. 2. 4. 1. 3. 4. 4.$$

Սաղի երկարութիւնն է մօտ մէկ և կէս մետր, (ջուռէն կէս մետր). շինում են մասնաւոր վարպետներ մեծ մասամբ թթենուց: Սաղը ինչպէս որ չունգուրը ածում են եղևնու կեղևից տաշած փոքր եռանկիւնանի փայտիկով, «թեղէնէով»: Ինչպէս նկարից երևում է, սաղի վրայ կապուած կայ թել, «ղայթան»՝ որ երբ աշուղը կանգնած կամ ման գալած ժամանակ ածելու լինի (օրինակ հեքիաթ ասելիս կամ հարսանիքի ժամանակ, հարսնառի գնալիս) ուսովը ձգի, ձեռքերին թեթևութիւն ու ազատ շարժումների յարմարութիւն տալու:

9. Ս Ա Ն Թ Ո Ւ Ր

Քնարից ու քանոնից բարեփոխուած, կատարելագործուած նուագարան է սանթուրը (սանթիր. սանթուրի) սա մի տրպաչեզաձև տափակ արկղի ձև ունի ու աւելի հետաքրքրական է քան առաջինները: Իւր կատարելագործութեանը նայելով՝ սանթուրը

պէտք է որ համեմատաբար նոր բան լինի, անցեալ դարու վերջի կէսերու գործ: Երբ «գեղարուեստը հայրենիք չունի», չունի և երաժշտական գործիքը, այստեղ էլ մենք դժուարանում ենք որոշել սանթուրի իսկական ծննդավայրը:

Քսան-քսաններինգ տարի առաջ էրզրումից Կովկաս էին գալիս «սանթուրճի» աշուղներ. (յիշում ենք սանթուրճի Կարապետը, սանթուրճի Յովհաննէսը, ուստա Հաշտը, որոնք մէջ ընդ մէջ ընկերակցել են Ջիւանուն): Այդ մարդիկ իրենց հետ առաջին անգամ բերին սանթուրը ու մեր կողմերում յայտնի դարձրին: Եթէ ասենք թէ այդ նուագարանը տաճկական է, թերևս սխալուենք, որովհետև մի պօլսահայ հրապարակախօս Կովկաս այցելելիս առաջին անգամն է տեսնում սանթուրը ու զարմանում: Ահա ինչ է գրում նա Պօլիս վերադառնալով. «Աշուղները լաւ կը զարնէին ու կ'երգէին. անոսցմէ մին քանոնի նման նուագարան մը կածէր»... Ուրեմն պարզ է, որ եթէ Բոսֆորի ափերում ծնունդ ու մեծացող ու այժմ էլ թրքական կենդրոններում ապրող մարդը սանթուր առաջին անգամն է տեսնում ու նրա անունը չը գիտենալով կոչում է «քանոնի նման նուագարան մը», որ իւր հայրենակիցներին մօտաւոր գաղափար տայ, նա թուրքական լինել չի կարող:

Ասողներ կան, որ սանթուրը զուտ պարսկական գործիք է. մենք դարձեալ կասկածում ենք. այժմեան Պարսկաստանում անծանօթ է այդ գործիքը և շատ գաւառներ անունն անգամ չեն լըսել: Մեր Շուշին, Երևանը, Շամախին, Նուխին և այլ պարսկահայ գաղթականութեան վայրերը նոյնպէս շատ թիւր գաղափար ունեն սանթուրի մասին:

Սանթուրը տարածուած է միջին և հարաւ-արեւելեան Ասիայում. ուրեմն գոնէ հաստատապէս կարելի էր ասել արեւելեան գործիք է, բայց բանն այն է որ Եւրոպայումն էլ յայտնի է այդ հետաքրքրական նուագարանը: Իւրաքանչիւր տարի ռուսական մեծ քաղաքներում յայտնուող Ռումինական և գնչուական օրքեստրներին մէջ մեզ պատահել է տեսնել մեր սանթուրը սեղանանման պատուանդանով և աւելի մեծ, դաշնամուրի ներքին կազմութեամբ և անունը դրուած ցիմբալ: Այժմ տեսնենք ինչ ընդհանուր կապ կայ մեր սանթուրի և օտար ցիմբալի մէջ: Բաց ենք անում Ռիմանի երաժշտական բառարանը, կարդում ենք—

«Ցիմբալ (cimbal, cembalo) հին լարական գործիք. հաւանական գերմանական ծագումով. այս նուագարանը մենք պատահում ենք 16-րդ դարու սկզբին: Ցիմբալը տափակ է, ունի տրա-

պեղիա արկղի ձև, որի վրայ քաշուած են պողպատէ թելեր և խփում են մատներով»:

Բաց ենք անում Քաջունու «Բառգիրք արուեստիցը» և նայում ենք—

«Typmanon իտ. salterio սանթուռ, գործի երաժշտական տրապեզաձև, յորոյ վերայ տարածեալը կան թելք երկաթի կամ պղնձի և զոր հարկանեն երկու փայտեղէն փոքրիկ թմբջօք (baquette)»:

Ինչպէս երևում է, թէ ցիմբալը, թէ այս տիմպանիօն կամ սալտիրիօն տեղն ու տեղը մեր սանթուրն է կամ նրա հղբայրը: Ուրեմն ի՞նչ եղբակացութեան հասնենք: Մենք դարձեալ կասենք, որ սանթուրի հայրենիքը արեւելքն է և հենց Փոքր Ասիան: Այստեղից նա Սև ծովի ափերով անցել է բաղանիսան աղգերի մէջ և Եւրոպայի ներսերը. միւս կողմից Անատոլիայից Անդրկովկաս: Իսկ Եւրոպայում սանթուրին տուել են ցիմբալ անունը նրա համար, որ մինչ նրա մուտք գործելը այնտեղ, ինչպէս Հունգարիայում և Ռումանիայում, ծանօթ էր սանթուրի նմանութեամբ մի հին գործիք ցիմբալ (cymbal), որ յոյն-հռոմէական ծագում ունէր և լարերի տեղակ ունէր զանազան մեծութեամբ ու զանազան ձայն արձակող ապակիներ: Եւրոպական աղգերի մէջ ցիմբալի (սանթուրի մտքով) օտարամուտ լինելը երևում է նոյնպէս այն բանից, որ այդ խեղճ նուագարանը այնտեղ թափառաշրջիկների գործիք է եղել և զուրկ որևէ յարգանքից: Հարաւային Փրանսիայում երբ սիմբոլիստներին ուզում էին ծաղրել անուանում էին ցիմբալիստներ: Սրանից երևում է որ տրուբադուրների հայրենիքում իրենց լաւ չեն պահել մեր սանթուրճիկները:

Սանթուրը կարելի է ասել իսկոր դաշնամուրի կազմութիւն ունի և գուցէ նախակարապետն է եղել այդ համաշխարհային նուագարանի: Հիմնական տարբերութիւնն այդ գործիքների մէջ այն է, որ դաշնամուրի լարերը ծածկուած են և աւելի մեծ ուղօսանա ունին, մուրճիկները խփում են թելերին ներքեից զսպանակների օգնութեամբ, կլավիրներով, իսկ սանթուրի սիմբոլին խփում են հենց ուղղակի ձեռքերում բռնած թմբչիկներով, «զահմէ»-ներով: Չայնի տարածումը զսպող մի յարմարութիւն չունենալը սանթուրի միակ և մեծ պակասութիւնն է. նրա հնչիւնները միշտ անորոշ են և աղմկող: Բայց օրքեստրի մէջ որպէս fort տալիս է հիմնալի էֆֆեկտ:

Ինչպէս նկարից տեսնում ենք, սանթուրն ունի 29 նօտ (ծաւալը 3 օկտաւաւորամբ) իւրաքանչիւրը 5 սիմ. ուրեմն բոլոր սիմբերը 145, որ բաւական դժուարացնում է լարելու գործը: Նախ

աւանցել է 16 նոտ 4-ական սիմետրով=64: Աւանջները նախ եղել են պղինձ և աջ կողմը՝ այժմ փոխուած է ձախ կողմը և ծոռելուց ազատ մնալու համար շինուում են ջրած պողպատից (փոխտից): Սիմետրի դասաւորութիւնը—ինչպէս գործիքի ձեւն է պահանջում ցածրից բարձրն է: Ներքեւի 5 նոտերը բաւ ձայներն են, աջ և ձախ կիսաձայներ են և 6-րդից դէպի վերն ընդգրկուում է, ինչպէս ասացինք 3 ութնական:

6 նոտ ա. ձայն

7 նոտ բ. ձայն

7 նոտ գ. ձայն

9 նոտ բամբեր և կիսաձայներ.

Սանթուրը շինուում են մեղանում մասնաւոր վարպետներ, կամ հէնց իրենք, աշուղները: Օրինակ Ջամալին ինքն է շինուում իր սանթուրները, որոնցից այժմեան գործածածը մեր այստեղ նկարածն է:

10 Տ Ա Ն Պ Ո Ւ Ր Ա

Տանպուրա, դամպուր, ամբուրա—սա մի լարական նուագարան է, որ արդէն պատկանում է ջութակի դասակարգին. մեր մինչև այժմ յիշած գործիքները ւածում էին մատներով կամ կըտնոցով ու մուրճիկներով բաղկեցող, իսկ այստեղ առաջ է գալիս աղեղը. (смычекъ): Թիւրքիայի հայ աշուղները մէջ մեղ պատահել է տեսնել տանպուրա նուագելիս: Թիֆլիսում և այլ կովկասահայ քաղաքներում Տաճկահայաստանից գաղթած փռնչիներ յ «գոս» ների մօտ էլ կարելի է դիւ և տեսնել այդ գործիքը: Կան նաև Տաճկահայերի մէջ մի քանի տակուքներ այդ նուագարանի վերաբերեալ. օրինակ երբ ուզում են մի մարդու հեզնել և յանգիմանել թէ նա ինչո՞վ է միւսներից բարձր, ասում են. «դուն արտի վերին ցորե՞նն ես թէ դամպուրայի միջին թելը»: Կամ երբ մի մարդ անդադար ամեն տեղ էլ ու մուտ ունի՝ նրան անուանում են «դանպուրանըն օրթա թելին»: Այստեղից երևում է տանպուրի միջին թելը միշտ առանձնապէս տարբերուել է միւսներից և իրաւ այդ գործիքն ունի միայն երեք լար, որոնցից մէջտեղինը դեղին է և ձայնեղ:

Ի՞նչպէս է եղել, չը գիտենք, որ տանպուրայի առաջին մի տառը ընկել է և Վրաստանի ու առհասարակ կովկասեան լեռնացիների մէջ այդ գործիքը ճանաչուել է որպէս ամպուրա: Անցեալ

1901 թուի Թիֆլիսի ցուցահանդիսում մենք տեսանք մի ծերունի օս, որ նստած իւր թաղիքեայ վրանի առաջ ածում էր իւր ամպուրէն և երգում մի ինչ-որ մեզ համար անհասկանալի մեղեդի: Ով տեսել է ամպուրա ածելիս, նա կասի, որ իսկապէս ածւում է երգեցողութեան ձայնակցելու համար, աղեղը յետ ու առաջ է տարւում կարծես միայն գործիքի ձայնը հանելու և ոչ՝ մի ամբողջական եղանակ դուրս բերելու: Լեոնցիների մէջ ամպուրէն աւելի պարզ կազմութիւն ունի. աղեղն էլ շատ անգամ մի ծառի ճիւղից կտրած: Մինչդեռ քաղաքացի աշուղներինը համեմատաբար աւելի կատարելագործուած է և երբեմն սիմեր աւելացրած: Սայեաթ-Նովէն «սուրբ Կարապետի զօրութենով» սովորեց «քամանչէն, չունգուրն ու ամպուրէն» և իւր կողմից էլ ժառանգեց այդ Սայեաթնովեան դպրոցի աշուղներին:

Եղել է նոյնանուն արաբա-պարսկական մի գործիք, որը սակայն տամպուր կոչուելով հանդերձ՝ տարբերուել է մեր տամպուրայից այն բանով, որ ածել են ոչ թէ աղեղով, այլ մատնեւորով կամ ոսկոռիկով:

Ս. Պետերբուրգի կօնսերվատօրիայի թանգարանում տամպուր է կոչուած մի թիակաձև գործիք, որ ամբուրայից տարբերւում է իւր կազմութեամբ

11. Թ Ա Ռ

Թաւը յայտնի է մեզ որպէս բուն պարսկական նուագարան, և միջին դարերից մնացած, բայց բանասէրները նրան աւելի հին ծագում են տալիս, առարկելով որ նրա նախնական ձևերն եղել են հին դարերում Հնդկաստանում և մինչև իսկ Եգիպտոսում: Պ. Վ. Փափագեան իւր տեսութեան մէջ թառի ծագման մասին պատմում է պարսիկներից իւր լսած հետեւեալ կիսաառասպելական հնդկական զրոյցը:

«Մի նշանաւոր երաժիշտ, չը գիտեմ ինչ մի յանցանքի համար դատապարտուած լինելով մի ուղայից, յաջողում է փախչել և ապաստանել հնդկական անտառներում: Մի օր, երբ նա մտել էր խոր կողմերը, յանկարծ լսում է երաժշտական մի նոր գործիքի նուրբ, յուզիչ ձայն, որ կարծես իջնում էր վերևից և միօրինակ ու մեղմաձայն, երբեմն էլ ուժգին, հնչեցնում էր տարօրինակ երգ: Երաժիշտը երկար փնտռելուց յետոյ մօտենում է մի ծառի և ապշած կանգ առնում նրա ստորոտին: Այնտեղ վերևում վաղուց սատկած մի կապիկ, գլխիվայր կախ ընկած ծառից, կմախք էր դարձել. աղիքները չորացած՝ մի ծայրով կպած էին

մնացել կծրոսկրին, իսկ միւսներով իջել ողնասիւնի վրայով՝ մտել էին գանգի մէջ. և քամին սուրալով նրանց միջից, թրթռացնում էր ու տարօրինակ ձայներ առաջացնում: Երաժիշտը մտախոհ կանգ առած երկար դիտում էր այդ բնական նուագարանը, լսում էր նրա թէև միատեսակ, բայց դուրեկան ու մեղամաղձիկ երգը և մտածում էր արհեստական կերպով շինել մի այդպիսի գործիք: Եւ հնարում է թառը: Եւ իրաւ, թառը բաւական նման է գլխիվայր դրած մի կմախքի՝ իր գանգով, ողնասիւնով և կրծոսկրով: Այս զրոյցի մի այլ վարիանտ մենք կարգացել ենք պարսկական մի այլ գործիքի, քամանչի մասին. բայց ինչ էլ որ լինի՝ պարզ է որ թառը արեւելեան, հնդկա-պարսկական գործիք է և յետագայում տարածուելով հարեան երկիրներ՝ մեծ ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել ու ծանօթ դարձել ամենքին:»

Թառի նկարը դնելով այստեղ, մեզ ազատ ենք համարում նրա ձևի և կազմութեան մասին երկար խօսելուց, առաջ ենք բերում կարևոր տեղեկութիւններ երաժշտութեան տեսականի վերաբերեալ, օգուտ քաղելով նաև պ. Փափազեանի ցուցումներէից:

Թառերը բաժանւում են երկու կարգի՝ թառուդ-թառ և սիւնի թառ: Առաջին տեսակի թառը լինում է աւելի մեծ, գուշը (իրանը) խոր և սիմերից չորսը թաւ (բամբ): Սա աւելի մենակ solo ածելու համար է և աւելի ազմկարար ձայն ունի: Երկրորդ տեսակինը ընդհակառակը աւելի փոքր դիրք ունի, սիմերը աւելի զիւ են ու 2-ը միայն թաւ. այս թառը յատկապէս գործ է ածւում խմբական երաժշտութեան մէջ: Թառի երեսը ծածկուած է լինում փորամաշկի թաղանդով, որը փայտից շատ աւելի օգնում է ռեզոնանսի զօրեղանալուն: Կոթի վրայ կապուած են 22 ֆարտա (நாடய்), որոնք ոչ թէ հաւասար հեռաւորութեան վրայ են գտնւում, այլ այսպէս՝ սկսած վերէից. 4. 2. 3. 2. 4. 7.

Այս դասաւորումը մշտական օրէնք չէ թառի համար. ածողը շատ անգամ եղանակի լարումին համեմատ ինքը յետ ու առաջ է քաշում ֆարտաները: Բայց դրանից մինչև յաջորդական ձայների միմեանցից տարբերումը արտայայտել կարելի է այսպէս.—

1, $1\frac{1}{2}$, 2, $2\frac{1}{2}$, 3, $3\frac{1}{4}$, $3\frac{1}{2}$, 4, $4\frac{1}{2}$, 5, $5\frac{1}{4}$, $5\frac{1}{2}$, 6, 7, $7\frac{1}{4}$, 8, $8\frac{1}{2}$, 9, 10, 11, 12, և այլն:

Թառի լարերը մետաղից են, սիմեր են. սկզբից եղել է 5, այժմեան թառերը կարելի է տեսնել տաս և երբեմն աւելի լարերով: Բայց սովորական թառը ունենում է 8 սիմ. վերջին երկուսը միանում են մի ալիանջի հետ. այս միացած զոյգը, որ գործածւում է որպէս ձայնապահ, կոչւում է «շէյթան»: Մեր նկարած թառի

վրայ միևս կողմից էլ երևում է գուշի մօտ մի փոքրիկ ականջ, այդ կրկնակի «շէթանի» ականջն է:

«Բոլոր այդ լարերը, առանց մատներ դնելու, արտայայտում են միայն երեք տարրեր խաղեր, ամեն երկու զոյգ՝ ունի մի ձայն, իսկ շէթան-զոյգը աջ կողմի զոյգի ձայնն ունի: Ազատ լարերի խաղերը միմեանցից տարբերում են ոչ թէ ջութակի լարերի նման 5 աստիճանով (սօլ-րէ-լա-մի) այլ չորսով (ենթադրենք՝ սի-մի-լա):

Հիմնապէս, մինչև իսկ աջ կողմի երկու զոյգերն են, որ անփոփոխ երկու խաղ ունին, որովհետև ձախ կողմի պղնձեայ զոյգի խաղը, նայելով նուազած եղանակին, միշտ փոփոխւում են: Սրանով հասկանալի է ուրեմն, որ ազատ լարերի վրայ առանց երկրորդ կամ երրորդ պողիցեայի իջնելու մի ամբողջ օկտաւ (ութնեակ) ունենալ անհնար է, այլ շատ շատ 6 խաղ. մանաւանդ որ իւրաքանչիւր լարի վրայ առաջին պողիցեայում միայն երկու մատ կարելի է դնել և յետոյ պէտք է յանձնել յաջորդին՝ ձայնասանդուխ (gamme) գոյացնելու համար: Ջութակի վրայ այլ կերպ է. այնտեղ առաջին պողիցեայում գործածւում է ոչ թէ երկու, այլ երեք մատ. այլ և նա ունի չորս զարեր և այդպիսով առաջին պողիցեան տալիս է 16 ձայն, այսինքն երկու ամբողջ օկտաւ: Երրորդ և յաջորդ պողիցեաների համար, ջութակի իւրաքանչիւր թելի վրայ, ձայնասանդուխ լայնացնելու համար գործածւում է չորս մատ, իսկ թառի վրայ պիտի գործածել 3:

Համեմատութիւնը և տարբերութիւնը աւելի պարզ կացուցանելու համար, դնենք այստեղ ջութակի և թառի առաջին պողիցեայի վրայ գործածւող մատների շարքը:

Ջութակ				Թառ			
սօլ րէ լա մի				սի մի լա			
3 մատ 2 մատ 1 մատ	լա—	մի—	սի—	ֆա—	դօ—	ֆա—	սի—
		ֆա—	դօ—	սօլ—		սօլ—	դօ—
	սի—				րէ—		
	դօ—	սօլ—	րէ—	լա—			

Թառի վրայ մնում է ուրեմն, գրեթէ միշտ յետագայ պողիցիաների դիմել և նուազել միշտ աջ կողմի երկու զոյգի վրայ, պէտք եղած ժամանակ թռթռեցնելով միւս զոյգից հատ հատ խազեր...»¹⁾։

Թառ շինում են մասնաւոր արհեստանոցներում կամ իրենք աշուղները, մեծ մասամբ թթենուց. գլխին սև կամ մոյգ-կարմիր գոյն են տալիս, իսկ կոթը և ականջները զարդարում են սատափներով ու գոյնզգոյն ոսկոռի օրնամենտներով։ Ալէքսանդրապօլում աշուղ Գրիգորը երեւելի թառ ածելու հետ և լաւ թառ շինող է։

Պետերբուրգի կոնսերվատօրիայի ուսանող Գրիգոր Միրզա-յեանը ուզելով կատարելագործել, թէ եւրոպականացնել թառը, երեսը տախտակեց, ականջները ատամնաւոր անուակներով ամրացրեց ու դարձրեց կէս-եւրոպական կէս-ասիական մի գործիք ու ձայնով քիչ մօտեցող մանգօլինին։ Ի՞նչ եղաւ այդ ձևափոխումը թառը և երբ պէտք է յայտարարուի, լուր չունենք¹⁾։ Թէ պ. Գ. Միրզայեանը և թէ նրա կօլլեզան ու հայրենակիցը պ. Ն. Բաղդասարեան. Շուշում, Բագուում, Պետերբուրգում և այլ տեղերում անցեալներում փորձեցին մի քանի կոնցերտներ տալ զուտ արեւելեան կամ կովկասեան գործիքներով՝ որոնց մէջ թառը, քասնից աւելի, գերազանցում էր։

12. ՔԱՄԱՆԶԱ

Թառի հետ համահաւասար ժողովրդականութիւն ունի նրա ընկեր քամանչէն (քեամանչա, կեմէնչէ)։ Թառի հետ սա էլ յայտնի է մեկ որպէս բուն պարսկական նուագարան ու բերուել է Վերաստան ու Անգըր կովկասի հայ գաւառները վերջին դարերում։ Սայեաթ-Նովի. ժամանակներից մինչև այժմ էլ թիֆլիսում, Շուշում, Դարաբաղում այս գործիքը ածում են ու ճանաչում են որպէս քամանչա, մինչդեռ թրքահայ ժողովուրդը, Ալէքսանդրապօլի, Դարսի կողմերը սրան ասում են ճանուր (ճիւնուր), Ագուլիսի կողմերում ասում են ճընկըլ։ Բայց ամենքից շատ յայտնի է քամանչա անունով, ահա թող Սայեաթ-Նովէն գովարանէ իւր սիրական քամանչէն։

¹⁾ Վ. Փափագեան.

¹⁾ Մի զուգադիպութիւն է կարծես որ թառի հետ կապ ունի Գրիգոր անունը. բացի այս Գրիգորներից Շուշում յայտնի են լաւ թառ ածողներ Բալի տղա Գրիգորը (մեծ Գրիգորը) և պուճուր Գրիգորը։ Ի զէպս ասենք որ հռչակաւոր թառ ածողներ են մեր մէջ Լազրըրը, (Շուշի) որ պարսից շահի առաջ նուազել է և Աղամալ աղէն (Երևան) որ մեծ պաշար ունի արեւելեան եղանակների։

Ամեն սազի մէջն դուն թամամ դասն իս քամանչա,
 Նաքազ մարթ քեզ չի կանայ տեսնի, դուն նրա պատնիս քամանչա...
 Բոլորիդ գօզալներ շարած մէջլիսի կէսն իս քամանչա...

Քամանչէն թառի հետ միակ ընդունուած գործիքն էր Սա-
 յեաթ-նովի դպրոցի շատ աշուղների համար. ինչպէս նրանցից
 գոնէ մէկին չենք ճանաչում սազ ածող, այնպէս էլ թրքահայ ա-
 շուղների մէջ մի ճանուր ածող չէ երևում: Սա աւելի սազանդա-
 րական գործիք է, քան աշուղի. պէտք է լսել թէ ինչպիսի սուր,
 աղիողորմ բայց քաղցր-թախծային ձայն ունի քամանչէն, ճիշտ
 ինչպէս իւր, պարսկի սուր և բարակ մղմղացող ձայնը:

Ինչպէս նկարից երևում է արդէն, քամանչի էլ երեսը պա-
 տած է թափանցիկ թաղանդով. կոթի վրայ ֆարտաներ չկան կա-
 պած, այլ ածողը ինքը պէտք է վարժեցնի իւր ձեռքերը ինչպէս
 որ ջութակի ժամանակ: Գուշի (իրանի) տակ եղած երկաթը այն
 յարմարութիւնն է տալիս, որ նուագողը կարողանում է ազատ
 շարժել աջ և ձախ, ծնկի վրայ դրած:

Քամանչի նախնական ձևն ունեցել է միայն մէկ լար, մե-
 տադեայ սիմ, յետոյ դարձել է երեք, որ ամենագործածականն է..
 Իսկ այժմ մի քանի վարպետներ աւելացրել են դարձեալ երկու
 սիմ, այսինքն 5: Գովուած նուագողներ են Շուշում ուստա Միր-
 զէն, ուստա Մաղաքիան, Ավանէսը, Ալէքսանդրապօլում ուստա
 Յակօն, Պետերբուրգում Շուշեցի ուսանող—գօրնեակ Մելիք Շահ-
 նազարեանցը: Քամանչէն յարմար է աւելի ևս solo նուագելու հա-
 մար, արևելեան մայր եղանակներ, մեղէդիներ, մուղամներ հիա-
 նալի է դուրս գալիս: Հռչակաւոր բայեաթի քիւրդը, բայեաթի Շի-
 րազ, Շահնազ կարծես հէնց քամանչի համար ստեղծուած լինին:

13. Ք Ե Ա Մ Ա Ն Ի

Քեամանին արդէն զուտ եւրոպական նուագարան է, տիե-
 ղերահոչակ ջութակի, սկրիպկայի մի հին տեսակը: Այս գործիքը
 քիչ է ծանօթ եղել հայ աշուղներին, այն ևս բացառապէս Պօլսի,
 Զմիւռնիայի աշուղներին: Սա նշանաւոր գործիք է ոչ սազի ժո-
 դովրդականութեամբ, այլ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, իւր պատ-
 կառելիութեամբ, իւր սօլիդ դիրքով: Սուլթանների, փաշաների,
 ամիրաների ու բէգերի պալատում ու ապարանքում հայ աշուղն
 յայտնուել է քեամանիով: Թափառական, շրջիկ աշուղների ձեռքը
 չէր ընկած, միշտ մնալով բարձր՝ քեամանը երկար ժամանակ զեռ
 անծանօթ էր ժողովրդական-ռամկական խաւերին: Քեամանով

սկսեց իւր աշուղութիւնը մեր ժամանակակից յայտնի աշուղը Զիւլանին, որ մի նորութիւն էր Կովկասեան աշուղների մէջ:

Քեամանին, ինչպէս նկարից էլ երևում է, այժմեան ջութակից տարբերում է իւր մեծութեամբ, (ունի համարեա փոքր վիճակի կազմութիւն), իւր վրայ փոխանակ 4 լարի՝ կրում է 12 լար, որոնցից 6-ը վերևը և 6-ը (մետաղեայ) ներքևից ռեզոնանսի համար: Աղեղը (СМЫЧОКЪ) ղեռ պարզ, հասարակ կազմութիւն ունի: Քեամանին շինում են մասնաւոր արհեստանոցներում կամ իրենք, աշուղները. իսկ աղեղի մազը (ձարը) գնում են հայ բոջաններից:

Քեամանին մի ժամանակ ծառայելուց յետոյ հայ աշուղին ծանր թուաց, նրա աստանդական կեանքի համար մեծ ու անյարմար էր այս գործիքի շարժելը: Քեամանուն յաջորդեց եւրոպական գործարաններից դուրս եկած թեթև սկրիպկաները—ջութակները, բայց դարձեալ այնպիսի բռնուածքով, ինչպէս—քեամանը, այսինքն վեօլինչելի նման և ոչ այնպիսի, ինչպէս ջութակ ածում է եւրոպացին:

ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԸ

III. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

VI ¹⁾

Նախորդ գլուխներում մենք կանգ առանք այն հաւատալիքների ու սնապաշտութիւնների վրայ, որոնք հայ կրօնական աշխարհայեցողութեան մէջ կազմում են մեռեալների պաշտամունքի ամբողջ շէնքը: Առաջին հայեացքից կարող էր թուալ, որ այդ պաշտամունքը մեր ժողովրդի ներքին կեանքի նշանակութեան համար մի աննշան երևոյթ է, ուշադրութեան անարժան մի բան: Սակայն երբ խորագնին ուսումնասիրում ենք հայ ժողովրդի մտաւոր—բարոյական կեանքը, վերլուծում ենք նրա հասարակական ձևերի ներքին բովանդակութիւնը, տեսնում ենք, որ մեռեալների կուլտը նշանաւոր դեր է խաղում հայերի սոցեալ—կուլտուրական զարգացման պատմութեան էջերում: Դարե՛ր են անցել—դնացել հայ ընտանիքի զարգացման մէջ, փոփոխուել են նրա արտաքին ձևերը սոցեալ—տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ, բայց չեն փոխուել նրա ներքին գոյութեան բաղկացուցիչ տարրերը, դեռ չեն յեղաշրջուել այն մտապատկերները ու ռամկական փիլիսոփայութեան հայեացքները, որոնցով ղեկավարւում էր հայ ընտանիքի մտաւոր—բարոյական կեանքը:

Կրօնական մտապատկերների ազդեցութեան ներքոյ մարդու մէջ, կարելի է ասել, ծագում են արեւակցական

1) «Ազգագրական Հանդէս» XII գիրք:

կապերի առաջին հասկացողութիւնները: «Երբ տնտեսական և այլ պայմաններից առաջանում են սերնդական կազմակերպութիւններ, մանաւանդ հայրիշխանութիւնը, որտեղ բոլոր իրաւական հիմնարկութիւնները ստացած են, այսպէս ասած, որոշ ձևեր, կրօնական մտապատկերները նշանաւոր չափով վերափոխւում են: Իսկապէս այն տարրերը, որոնք նախորդ շրջաններում միմիայն ուրուագծուած էին և տակաւին չէին զարգացել շնորհիւ մարդկային խմբակցութիւնների անկատար կեանքին, սկսում են աւել շեշտակի ձևակերպուել և դուրս են վանում նախնական կրօնական աշխարհայեցողութիւն¹⁾: Եւ ահա մեռեալների պաշտամունքը, հանգուցեալների հոգիների յիշատակի համար յաճախ կատարուող երկրպագութիւնը փոխւում է և ընդհանրաւորում նախահայրերի պաշտամունքի, նախահօրը երկրպագելուն: Երկրպագելով իրենց նախահայրերին իւրաքանչիւր մարդկային խմբակցութեան անդամները շաղկապւում են սերտ կապերով, նրանց մէջ դարձնում է արեւնակցական ազգութեան գաղափարը, սերնդական միութեան ըմբռնումը:

Նախահայրերի կուլտը այսպիսով սկզբներում լոկ սերնդական բնաւորութիւն էր՝ կրում: Բոլոր սերնդակիցները, մանաւանդ ագնատական կազմի մէջ միացած են լինում իրար հետ այն գաղափարով, թէ սերուած են մի նախահօրից, որին և հանապազ երկրպագում են, թէ իրենք ծագում են մի նահապերից, որը դառնում է նրանց պաշտամունքի կենդրոնական անձնաւորութիւնը: Սակայն ինչպէս առօրեայ սովորական կեանքում, նոյնպէս էլ անցեալի վերաբերմամբ նախնական մարդու միտքը թոյլ էր իրական յիշողութիւններով և ամեն ինչ պահպանւում էր նրա յիշողութեան մէջ գերբնական բացատրութիւններով: Ուստի զարմանալի չէր, որ նախահօր գաղափարը ժամանակի ընթացքում մոռացութեան էր տրւում, նրա նշանակութիւնն իբրև մի աստուածային էակ, որ երբեմն

¹⁾ Харузинъ հատ II էր. 213.

տիրապետում էր նախնի սերնդակիցների մտածողութեան ու հաւատի մէջ, սկսում է ազօտանալ, նուազել: Նրա կրօնական ազդեցութիւնը, որ երբեմն ահ ու սարսափ էր առաջացնում սերնդի անդամների մտապատկերների մէջ, այժմ գոյութիւն ունի լոկ իբրեւ մի յիշողութիւն, մի լեզենդա, որ այդ նախահայրը հանդիսանում է հերոսիբայց ոչ աստուածային էակի գաղափարով. հերոսի, որը պահպանւում է շատ անգամ ժողովրդի բանականութեան մէջ միսիայն նրանով, որ իր անունով է կոչւում ամբողջ ազգը, ամբողջ ժողովուրդը, որի անդամները երբեմն կազմում էին մի սերունդ:

Այսպէս են գոնէ բացատրում հին ազգերի դիւցաբանութիւնները՝ օրինակ լաթինացոց, յոյների, հրէաների՝ զանազան սերնդների անունների նշանակութիւնները: Հայկական դիւցաբանութիւնն էլ բերում է մի շարք օրինակներ այդ ուղղութեամբ: Հայերի անունն առաջացել է, ինչպէս պնդում է մեր պատմագիր Մովսէս Խորենացին, Հայկ նահապետից: Հայկի սերնդից անջատուած որդիները, տեղափոխուելով նոր երկիրներ, նոր սերունդներ առաջացրին, որոնք կոչւում էին այդ նոր նահապետների անուններով: «Արմենակը (Հայկի որդին) թողեց իր եղբայրներից երկուսին՝ Խոռին և Մանավազին բոլոր իրենց ընտանիքով, նոյնպէս և Մանավազի Բազ որդուն Հաբը կոչուած տեղերում: Սրանցից Մանավազը ժառանգեց Հաբը. իսկ նրա Բազ որդին աղի ծովի հիւսիս-արեւմտեան եզրը և գաւառին ու ծովին իր անունը դրեց: Սրանցից, ասում են, սկսուել են Մանավազեան, Բզնունի և Սկունի անուանուած նահապետները: Իսկ Խոռը բազմացաւ հիւսիսային կողմերում և շէնքեր շինեց: Սրանցից, ասում են, ըսկսուել է Խոռխոռունի ազգի մեծ նախարարութիւնը» ¹⁾: Վերջապէս մի բնորոշ փաստն էլ այն է, որ հին օտար ժողովուրդները հայերին անուանում էին Արմէն, Արամ նա-

¹⁾ Մովսէս Խորենացու պատմութիւնը, աշխարհաբար թարգմ. Խ. Ծ. Վ. Ստեփանէի. գիրք Ա. գլ. ԺԲ.:

հապետի անունով. նահապետի, որ օտարների աչքերում նոյն հերոսի նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ իրենց սերնդի նախահայրերը ¹⁾:

Նախահայր-ցեղապետի կուլտը, որ կարող է արտայայտուել կամ ժողովրդի մտապատկերների մէջ ապրող իբրև հերոսացրած անձնաւորութիւն կամ լոկ մի յիշողութիւն, թէ պատկանում են մի սերնդին, ծագել են մի ընդհանուր սերնդից՝ այդ կուլտը այնուամենայնիւ շարունակ փոփոխւում է, ընդունում զանազան նոր ձևեր: Երբ ցեղը, սերունդը տնտեսական պայմանների ազդեցութեան տակ տարրալուծւում է զանազան նոր խմբակցութիւնների, վերջինները իրենց նահապետների կուլտը սահմանափակում էին միմիայն նրանով, որ պաշտում, յիշատակում են լոկ մօտակայ հանգուցեալ հայրերին: Սերնդակիցները հոգս են տանում և կատարում մեռեալների կուլտի համաձայն պահանջելիք ծէսերն ու սովորութիւնները միմիայն վերջերը մեռած, ժամանակով իրենց աւելի մօտիկ հանգուցեալների վերաբերմամբ: Իսկ խոր հնութեան և աւելի ուշ ժամանակներում եղած սերնդակից մեռեալների յիշատակը պահպանում են նրանով, որ այդ բոլոր հին հոգիներին մի անունով, մի տիտղոսով են պատւում, կոչելով «նախնիք» կամ «պապեր» նման հոովմէացիներին, որոնք իրենց սերնդական հին հանգուցեալներին անուանում էին *manes, lares* կամ նման յոյներին, որոնք նոյն այդ նշանակութիւնն էին տալիս «նախնիք» կամ «պապեր» բառերին: Նոյն իսկ շատ ժողովրդների մէջ, ինչպէս լատինացոց մէջ *manes* և այլն, սովորութիւն կար այդ նախահայրերի յիշատակը յաւերժացնել, շինելով կուռքեր և այլ նման արձաններ, որոնց տեղաւորում էին իրենց տանը, յատուկ սենեակում:

Ահա այս տեսակ պաշտամունքի մենք հանդիպում ենք հայ ժողովրդի կեանքում: Արշակունի թագաւորական սերունդը համարում էր իրեն աստուածային գոյացումից

¹⁾ Անդ.:

բղխած: Այդ հիման վրայ հայ թագաւորները սովորութիւն ունէին իրենց նախնիքների յիշատակը պահպանել զանազան արձանների կերպարանքով. այդ արձանները յայտնի են հայ պատմութեան մէջ «հայրենի կուռք» կամ «պատկերք նախնեաց» անուններով ¹⁾:

Նախնիքների, սերնդի նախահայրերի այդ կուռք պահպանուել է նաև ժամանակակից հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ: Ճիշտ է այժմ այլ ևս գոյութիւն չունեն կուռքերի և այլ արտաքին նիւթական կերպարանքներին երկրպագելու սովորութիւնը, բայց դրա փոխարէն պաշտամունքի առարկայ են դառնում այն օջախները, որոնք պատկանելիս են եղել կամ կառուցանուել են այդ նախահայրերից, նաև գերեզմանները, եթէ վերջիններս ժամանակների ընթացքում կարողացել են պահպանուել ժողովրդի, սերնդի յիշողութեան մէջ: Բորչալիում Լոռիս-Մելիքեանների տոհմի մէջ մնացել է այդ սովորութիւնն իբրև որոշ պաշտամունք: «Սրանք իրենց նախահայր համարում են Ս. Օհան Օձնեցուն, որի աճիւնի վրայ եկեղեցի են կառուցել և նրա գերեզմանն էլ պաշտում են, նրա հողը իբրև օխնութիւն, դեղ են գործածում համարեա ամեն տեսակ հիւանդութիւնների դէմ: Նորապսակները, եթէ նոյն իսկ ուրիշ պիւղում կատարած լինեն պսակադրութիւնը, նախ և առաջ գնում են համբուրելու Օհան Օձնեցու գերեզմանը: Ամեն տարի Զատիկի կանաչ կիրակէին Լոռիս-Մելիքեան ամբողջ տոհմը տօնում է Ս. Օհան Օձնեցու տօնը, իրեն միջից դրամ հաւաքելով, հասարակական մատաղ է կտրում և պատարագ մատուցանում ու հոգեհանգիստ կատարում Ս. Օհան Օձնեցու գերեզմանի վրայ»: ¹⁾ Նոյն տեղը նմանապէս երկրպագելու տեղ է ծառայում Աղալօ Քալանթարեանի օջախը, որ աւանդա-

¹⁾ Մովսէս Խորենացի՝ հայոց պատմութիւն. գիրք Բ, դ. է. գիրք Բ. գլ. ԽԺ.

²⁾ Ազգագրական Հանդէս, Բորչալուի գաւառ, Ե. Լալայեանի եր. 115.

բար համարում է Քալանթարեան տոհմի նախահօր բնակարանը¹⁾։

Գանձակի գաւառի շատ գիւղերում հարս ու փեսան, պսակադրութիւնից վերադառնալով, նախ ուղևորում են համբուրելու գիւղի օջախից և ապա գնում տուն։ Գիւղի օջախը մի սովորական օջախ է, բայց որպէս ժողովուրդը հաւատում է, դա պատկանելիս է եղել գիւղի հիմնադրին և կամ առաջնակարգ ու երկար ժամանակ պիւղ կառավարող անձին։ Հոմանիշ նշանակութիւն ունեն նաև Վարանդայի գիւղերի օջախները. այստեղ գրեթէ իւրաքանչիւր գիւղում կայ մի կամ երկու օջախ, որ սրբատեղի է համարում։ Եկեղեցի չեղած գիւղում պսակի խորհուրդը թոնրի և կամ այսպիսի օջախների վրայ է կատարում։ Կիրակի և տօն օրերն էլ շատ կանայք գնում են, ուխտ են անում այդ օջախների վրայ։ Այս օջախները ժողովրդի աւանդութեամբ պատկանելիս են եղել գիւղի հիմնադիրներին։

Յետագայում հանգուցեալ նախահայրերի վերաբերմամբ գոյութիւն ունեցող սերնդական—կրօնական մտապատկերները սերնդի կամ ցեղի տարրալուծմամբ սկսում են սեղմուել և շրջափակուել։ Սերնդական կրօնը փոխարկում է ընտանեկանի. սերնդական պաշտամունքը, որ մի ժամանակ միացնում, շողկապում էր սերնդին պատկանող բոլոր անդամներին, վերափոխւում է ընտանեկան կուլտի, աւելի լուս աւած՝ գերդաստանական կրօնի։ Այդ ընտանեկան պաշտամունքը պարտաւորեցուցիչ բնաւորութիւն է կրում միմիայն ընտանեկան համայնքի բաղկացուցիչ տարրերի համար, որոնք պաշտում, յիշատակում են, ինչպէս և մի ժամանակ սերնդական կազմակերպութիւնները, բացառապէս իրենց, միմիայն սեփական գերդաստանին պատկանող ոգիներին, իրենց հովանաւորող նահապետներին։ Ընտանեկան պաշտամունքը, գերդաստանական կրօնը դարձաւ նախնական ընտանիքի կազմի հիմ-

1) Անդ.

քը, նրա իրաւական ու բարոյական կեանքի ղեկավարը: Այդ պաշտամունքը զարգացրեց հաւատալիքների ու կրօնական մտապատկերների մի շտեմարան, որով կարգաւորուում էին հասարակական յարաբերութիւնները թէ հին ժողովրդական կեանքում և թէ ներկայումս, որտեղ տակաւին տիրապետում է սովորութեան իրաւունքը: Ընտանեկան այս պաշտամունքի մէջ ամենագլխաւորն ու ամենաէականը օջախի կուլտն է:

Կ

Օջախը ընտանիքի գաղափարի մարմնացումն է: Ժողովրդական լեզուի մէջ ընտանիքը կոչուում է «օջախ». ուրեմն այդ երկու բառերը հոմանիշ նշանակութիւն ունեն: Հին յոյներն էլ ընտանիքը անուանում էին *ἐπίστον* որ բառացի թարգմանութեամբ կը նշանակէ օջախի շուրջը (*ἐστὶν*—օջախ): Նախընթաց գլխում ցոյց տուինք, թէ սերնդական պաշտամունքը կենդրոնանում է սերնդական օջախի վրայ, որն ըստ աւանդութեան կառուցուած է լինում սերնդի նախահօրից: Եւս առաւել սրբազան նշանակութիւն պիտի ունենան ընտանեկան օջախները, որոնք երբ նկատի առնենք, թէ ընտանեկան պաշտամունքը զարգացել է սերնդական, ցեղական պաշտամունքից, պէտք է իրենց մէջ պարփակէին այն գաղափարը՝ թէ կառուցուած են եղել ընտանիքի նախահօր, նահապետի ձեռքով: Այդ օջախները կազմում են ընտանիքի հիմնադիրների կենդանի արձանները:

Չը կայ հայ ժողովրդի մէջ մի տուն, որ չունենայ իւր օջախը անշէջ կրակով: Այդ օջախի շուրջն է կենդրոնանում տան թէ տնտեսական և թէ բարոյական—հոգեւոր կեանքը: Մարած է օջախը—ոչնչացած, խորտակուած է ընտանիքը: Այդ գաղափարն են պարունակում իրենց մէջ հայ ժողովրդի բերանում տարածուած անէծքներն ու օրհնանքները: «Քանդուի օջախդ», «օջախդ հանգչի», «օջախիդ ծուխը կտրուի, վերանայ մնայ»,

«Քո հօրդ օջախը քանդուէր՝ դու միջից դուրս չըգայիր», «Օջախիդ անկողնորում սուն դառնաս, որդի», «Օջախիդ մուխն ու ծուխն անպակաս էլնի»: Երդումներ. «Ստի օջախը Աստուած մարէ, անցկացնէ», «Օջախս մարի, թէ խօսքս յետ առնեմ, չկատարեմ», «Շէն օջախիդ մոխիր որ ըլնեմ, ինձ համար հերիք ա»: Օջախի և ընտանիքի հոմանիշ նշանակութիւնն երևում է և մի շարք սովորութիւններից, որոնք հայ ժողովրդի կեանքում այնքան ամուր են արմատացած, որ մինչև օրս տեսնում ենք նրանց իրական ոյժը: Նոր տուն շինելիս առաջին անգամ հին տան օջախից են վերցնում կրակը, այն էլ տան ամենամեծի ձեռքից և ապա տանում են նոր տունը և առաջին անգամ նրանով վառում նոր օջախը, որով և սկսում է նորակազմ ընտանիքի կեանքը: Ժողովրդի կարիքով այս նոր բաժանուող գերդաստանի կեանքը շարունակութիւնն է հին գերդաստանի, ուրեմն օջախն էլ միևնոյնը պիտի լինի: Նոյն այդ գաղափարն են ներկայացնում այն խօսքերը, երբ աղջիկ ուզելու գնալիս ասում են. «Մենք եկալ ընք մըն հսփուր մոխիր եր ծնինք քու օջախէդ, տանենք մեր օջախին նհետ խառնենք»¹⁾: Նոյն նշանակութեամբ խօսքեր են ասում Սիսիանում. «Երբ գանք ձեր բարի օջախէն մին ճրագ կպցնենք»:

Ժողովուրդը, հաւատալով, որ օջախը կառուցուած է նախահօր, տան նահապետի ձեռքով, բնականաբար օջախի հետ պիտի միացնէ և այն սրբազան յիշատակը, որ տաժում է գէպի իւր ընտանեկան նախահայրը, նահապետները, որոնցից առաջացել, սերունդ է ներկայ ընտանիքը: Օջախը դառնում է մի սրբազան յիշատակարան, նոյն իսկ նրա հետ կապուած և միանգամայն խառնուած է ընտանեկան նահապետների կուլտը: Օջախի այս տեսակ սուրբ նշանակութիւնը գտնում ենք հին յունաց և հռոմէացոց պատմութեան մէջ: Հին կլասիկ գրողների յիշատակների մէջ ստէպ գտնում ենք, որ նրանք միևնոյն ի-

¹⁾ Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ, եր. 105—106.

մաստով են ըմբռնում օջախի և ընտանեկան աստուածների նշանակութիւնը: Յոյներն իրենց ընտանեկան աստուածներին անուանում էին *ἑστίαι* կամ *ἑστιαὶ* *ἡσυχία* *ἡσυχία* և մի տարբերութիւն չէր գնում օջախի ու պինատիկայի (ընտանեկան աստուածներ) միջև. նոյնպէս է հասկանում և Վիրգիլիոսը իր «Էնէական» քերթուածքի մէջ. երբ Էնէասը փոխադրում էր իւր հետ սեփական տան օջախը, վերջինիս նա անուանում էր *լար* (*lares*—տնային աստուած) Աստարայի անունով, որով այդ օջախի մէջ կարծես Էնէասը տեսնում էր իւր նախահօր հոգին: «Ուստի—ասում է Ֆիւստէլ դը Կուլանտը—պէտք է եզրակացնել, որ տան օջախը սկզբներում մեռեալների պաշտամունքի հանգանակն էր և օջախի քարի տակ հանգչում էր նախահայրը, այդ տան հաստատողը. ահա այդ նախահօր յիշատակին էր վառում կրակը օջախի վրայ, և այդ օջախը իւր կրակով յաւէտ կանգուն էր պահում նրա յիշատակը և ներկայանում էր իբրև նրա հանապազ արթուն հոգին»:

Նահապետական պաշտամունքի տևողականութեան շնորհիւ է, որ օջախի կուլտը մնացել է մինչև օրս և այնպիսի մեծ սրբութեամբ պաշտում ժողովրդի մէջ, որ շատ տեղ ոչ մի տարբերութիւն չեն գնում օջախի և եկեղեցու միջև: Օջախը մի սրբազան տեղ է, մի սրբութիւն է, որին երբեք պղծել, կեղտոտել չի կարելի: Եկեղեցի չեղած գիւղերում եկեղեցական խորհուրդները՝ պըսակ, մկրտութիւն և այլն կատարում են օջախի կամ թոնրի վրայ: Ինչպէս վերը տեսանք, շատ տների օջախները նոյն իսկ ուխտատեղերի նշանակութիւն են ստանում:

Ի դէպ, այստեղ յիշենք, որ այժմ շատ գիւղերում օջախներ չեն շինւում, այլ թոնիրներ, որոնք ընտանեկան տնտեսութեան մէջ նոյն դերն են կատարում, ինչ և օջախը: Ահա այդ թոնրի վրայ հայ գիւղացիք նոյն հայեացքներով ու հաւատալիքներով են նայում, ինչպէս և օջախի

վրայ. կարելի է ասել, որ օջախի պաշտամունքի հետ կապուած բոլոր սովորութիւններն ու ծէսերը անցել են թոնրի կուլտին. ներկայումս օջախն ու թոնիրը միևնոյն նշանակութիւնն ունեն ժողովրդի աչքում:

Պարզ է, որ օջախը, յինելով մի սրբութիւն, որի հետ կապուած է ընտանիքի գոյութիւնը, պիտի կանգուն և անխախտ մնայ ու ազատ որևէ խորտակիչ հանգամանքներից: Ուրեմն ընտանիքի անդամների վրայ դրած է մի պարտականութիւն՝ հոգ տանել օջախի կանգունութեան և յարատեւութեան վրայ¹⁾: Այդ պարտաւորութիւնը բնականաբար պատկանում է տան մեծին, տանուտէրին, որ ուղիղ գծով սերւում է տան նախահօր զարմից, նախահօր, որ կառուցել է առաջին անգամ այդ օջախը: Հայրենական օջախ և տանուտէր, ընտանեկան օջախ և տան նահապետ՝ սա իրարից անբաժանելի հասկացողութիւններ են, որոնք ընտանիքի գոյացման առաջին օրերից 'ի վեր պահպանուել են հայ ժողովրդի աշխարհայեացքում: Այս հասկացողութեան վրայ է հիմնուած patria potestas-ի՝ հայրական իրաւունքի գաղափարը, որ այնպէս սրբազործուած ու անշեղ տիրապետում է նահապետական ընտանիքում:

Patria potestas-ը ընտանիքի յարատեւութեան նիւթական զրաւականն է, որը օջախի պաշտամունքի մէջ ստանում է հոգևոր-բարոյական հասկացողութեան նշանակութիւն: Ժողովրդի ըմբռնումով՝ միայն pater familias-ը, ընտանիքի նահապետը, տանուտէրը կարող է այդ օջախի սրբութիւնը պահպանել, որով և կը պահպանուի ընտանիքի կանգունութիւնը: Ահա այս տեսակէտից ընտանիքը շահագրգռուած է, որ նահապետի սերնդական զարմը չը կտրուի, չանհետանայ. ուստի անհրաժեշտ է, որ արու զաւակներ ծնուեն: Հակառակ դէպքում patria potestas-ի ներկայացուցչի չգոյութեամբ կը վերանայ օջախի պաշտամունքը, ուրեմն և ընտանիքի յարատեւութիւնը: Թէ ինչու արու զաւակները, այսինքն տղամարդիկ և ոչ կա-

1) Համեմ. մեր այս յօդուածի սկիզբը «Ազգ. Հանդ. գ. XII:

նայք են լինելու օջախի պաշտպանները — դա բացատրւում է հին ժողովրդների մէջ տիրապետող պաշտամունքների պատմութիւնից:

Ինչպէս արդէն առիթ ունեցանք վերը շեշտելու, օջախի պաշտամունքը սերտ կապ ունի մեռեալների պաշտամունքի հետ. իւրաքանչիւր մեռեալ հանդերձեալ կեանքում սպասում էր իւր ժառանգներից միայն, որ հոգ տանեն իւր յիշատակը յարգելու ¹⁾. որդիները պէտք է յիշատակէին միշտ իրենց հայրերին: Յոյներն այս գաղափարը արտայայտելու համար գործածում էին մի շատ բնորոշ բառ *πατρῴειον* ինչպէս և լատինացիք *parentare* բառը, որովհետև մեռելներին յիշելիս նրանք դիմում էին միշտ իրենց հանգուցեալ հայրերին, ընտանիքի նախահայրերին: Իսկ նախահայրերին պաշտում էին միայն արեւական գծով — այն հասկացողութեամբ, որ միայն այրն, տղամարդն է օժտուած խորհրդաւոր բնական մի ուժով, այն է արգասաբեր, պտուղ արտադրող ընդունակութեամբ: Բացի այդ՝ անպայման պահանջւում էր, որ մեռեալների յիշատակողները, հանգուցեալների հանդերձեալ կեանքի մասին հոգ տանողները լինէին նրանց արեւակից, ուղղակի ազգականները. օտարները իրաւունք չունէին այդ պարտականութիւնները իրենց վրայ վերցնելու, հակառակ դէպքում հանգուցեալների հոգիները բարկանում էին և մեծ չարիքներ կարող էին բերել ուղղակի ազգականների գլխին: Այսպէս էր հին Հնդկաստանում, Յոյների և Լատինացիների մէջ: Նոյն այդ գաղափարը տիրապետում էր հայերի մէջ և այժմս էլ տիրապետում է:

Բորչալիում գաւակ և մասնաւորապէս արու գաւակ չունեցող ընտանիքը մեծապէս վշտանում է, որ իւր օջախը պիտի հանգչի, որ իւր գերեզմանն օրհնող չպիտի լինի, որ իւր ընտանեկան անունն այլ ևս ոչ ոք չպիտի

1) Ե. Լալայեանի՝ Բորչալուի գաւառը՝ «Աղգագր. Հանդ» գ. XI, էրես 132.

կրէ¹⁾։ Գանձակի գաւառում հայերը կարծում են, որ արու գաւակը տան սիւնն է, ծերութեան նեցուկը, օջախի վառ վառողը, ծնողների յիշատակ պահպանողը, նրանց դերեզման օրհնել տուողն է²⁾։

Արու գաւակի, մանաւանդ անդրանիկ արուի ծննդի անհրաժեշտութիւնը մի համատարած, խոր արմատացած գաղափար է հայ ժողովրդի աշխարհայեացքի մէջ։ Հէնց այդ պատճառով ժողովրդի սովորութեան իրաւունքը թոյլ է տալիս ապօրինի կամ երկրորդ կնոջ հետ ապրելու պահանջը, երբ օրինաւոր կինն ամուլ է կամ շարունակաբար աղջիկներ է ծննդաբերում։ Այս տեսակ կնապահութիւնը թոյլատրում էր նաև հին հռովմէական օրէնքով, որ յայտնի էր concubinat անունով։ Գանձակի գաւառում ամուլ կնոջ ամուսինը մի երկրորդ կին է բերում յատկապէս երեխայ ունենալու նպատակով և հասարակական կարծիքը, որ ընդհանրապէս դատապարտում է ապօրինի կնապահութիւնը, այսպիսի դէպքերում շատ ներողամիտ է գտնւում³⁾։

Ժողովրդի հասկացողութեան մէջ այս տեսակ ապօրինի կենակցութիւնը ու միայն արու գաւակ՝ ունենալու գաղափարն է իւր մէջ պարփակում, իբրև օջախի յարատեւութեան անհրաժեշտ պայման, ուստի նա ստանում է որոշ խորհրդաւոր նշանակութիւն։ Concubinat-ը կատարւում է մեր սովորութեան իրաւունքի համաձայն, որոշ ծէսերի ու սովորութիւնների պահպանողութեամբ. գրւում են պայմանագրեր, հրաւիրւում են վկաներ, զնում են նոյն իսկ եկեղեցու դուռը կենակցութեան, փոխադարձ համաձայնութեան երդումը կռելու։ Այս կենակցութեան գաղափարը, ինչպէս երևում է, գոյութիւն է ունեցել հայոց հին պատմութեան շրջանում և շարունակել է զարգանալ մինչև մեր օրերը։ Այդ սովորոյթը նոյն իսկ որոշ

1) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, եր. 59.

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ. հատ. Բ, եր. 43.

3) Անդ.

իրաւաբանական նշանակութիւն է ստանում և տեղ զբա-
նում Մխիթար Գօշի հայոց դատաստանագրքի մէջ: Դա-
տաստանագրքի առաջին մասի Ժ. գլխում կարդում ենք.
«Ապա եթէ յաղագս անժառանգութեան տեսանիցէ զայրն
որումեալ ու ցաւակցեալ ըստ օրինակին Աբրահամու և
Սառայի, տացէ համարձակութիւն առնուլ կին՝ առցէ,
բայց մի լիցի զամուսն և ծննդեան ի միասին պահել»:
Concubinatus-ի գոյութիւնը հայ սովորութեան կեանքի մէջ
թէ կովկասի և թէ Տաճկահայաստանի՝ հայերի մէջ ստա-
ցել է հասարակական-ժողովրդական սանկցիա. սա արտա-
յայտում է այն պայմանագրերից, որոնք շատ անգամ զբ-
րաւոր կերպով կազմում են կենակցող զոյգի երկու կող-
մի միջև:

Այսպիսի բնորոշ պայմանագրերի պատճէններ քա-
նիցս լոյս տեսան մեր ընթացիկ մամուլի էջերում.
շատ հետաքրքիր է այդ տեսակ պայմանագրերից մէկը, որ
գտել է պ. Ե. Լալայեանը Գանձակի գաւառի Գետաշէն
գիւղում: Առաջ ենք բերում այդ պայմանագրի բնորոշ
կտորները. «Ես նէրքոյ անվանեալ յէլիսէբօդպօլու կավա-
ռի ի գողն Գէտաշէնու բնակիչ Գրիգոր Դահրամանովս
տալիս եմ իմ հօժար կամովս իմ թոռ Մարգարիտ Յարու-
թիւնովին քեզ Բրեջերեցի Բէկլար Աւանեսովիդ գոնոջ
տեղ, որ դանես քեզ մօտ պահես մինչև Մարգարիտ Յա-
րութիւնովի մահն. եթէ իցէ որ մէկ բակասութիւն բա-
ղայի մեր մէջ ես Բէկլար Օվանեսովս բարդաւորվում եմ
100 մանէթ. տալ Յարութիւնովիդ և թէ Աստուած տայ
երախայք լինի այն ժամանակ բեզկէ այս բայմանաթուղթը
ոչնչանայ մենք մնանք սրբութեամբ մինչև մեր երկուսիս
մահը, ինչպէս որ նա ինձ գին ես նրան մարդ, թէ իմ
աւանեսովիս առաջի գինը յիշանուի ես պարտ եմ Մար-
գարիտի հետ պսակվել և թէ մարգարիտ յարութիւնովս
մեռնի ես աւանեսովս բարդ եմ իմ խարջովս թաղեմ...
և բեզկէ ոչնչանայ այս բայմանաթուղթը»¹⁾:

¹⁾ Ազգագրական հանդէս՝ Բորչալուի գաւառ, հատ X, եր. 136

Ժառանգ, առաւելապէս արու զաւակ ունենալու զա-
ղափարը պարփակւում է նաև ցնիկնայտութեանը և որդե-
գրութեան սովորութիւնների մէջ: Հայ ժողովրդի մէջ մի
ընդհանրացած սովորութիւն է, երբ որևէ ընտանիք չու-
նի ոչ մի արու զաւակ, այլ միայն աղջիկ ունի, տնփեսայ
է բերում: Իրենց աղջկան ամուսնացնում են այնպիսի
երիտասարդի հետ, որը յօժարւոյն է բաժանուել միան-
գամայն իր հօր տնից, ընտանիքից և, պսակուելով աղջը-
կայ հետ, ընդունում է աղջկայ հօր ազգանունը, տեղա-
փոխւում է բնակութեան համար աներանց տունը: Մի
խօսքով՝ դառնում է աներանց օջախի անդամ, գերդաս-
տանի արու ժառանգը: Իսկ այն դէպքում, երբ չեն ունե-
նում ոչ մի զաւակ, գերդաստանը դիմում է որդեգրու-
թեան: Սովորաբար որդեգրում են ազգականներից մէկին:
Որդեգրողին անց են կացնում երեք անգամ տանտիրու-
հու շապկի միջով ամուսնու ներկայութեամբ: Այս ծիսա-
կատարութիւնով սովորութեական իրաւունքը կարծես ու-
զում է սիմբոլիկա՝ ձեռով ներկայացնել, թէ որդեգիրը
իբր ծնւում է այդ կնոջից, ուստի այսուհետև կարող է
անուանուել այդ օջախի զաւակ: և ստանալով այդ ընտա-
նիքի ազգանունը՝ դառնում է նրա անմիջական ժառանգը¹⁾:

VI

Վերը առաջ բերած միջոցներով հայ ժողովուրդը նա-
խանձախնդիր էր միշտ արու զաւակ՝ ընտանիքի ժառանգ
ունենալու հարցը յաջող լուծելու: Այդ եղանակով սովոր-
ութեական իրաւունքը հնարաւորութիւն էր ապրիս անշեղ
պահպանելու օջախի կուտը, յարաւանութիւն ապա ընտա-
նիքի գոյութեանը, որով իբր պահպանւում էր նաև նրա
մեռեալների գոյութիւնը միւս աշխարհում:

Օջախը այսպիսի մեծ նշանակութիւն ունենալով ըն-
տանեկան կազմի մէջ, դառնում է մի կենդրոն, որի շուր-

1) Зелинский—Народно-юридические обычаи у армянъ, եր.
7. Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի զաւառ, «Ազգագր. հանդ.» գիրք X. եր. 132

ջը պատում է ամբողջ գերդաստանական կեանքը և կա-
 տարւում է ամբողջ գերդաստանի գոյութեան պատմու-
 թիւնը: Օջախի հետ են ամրացած գերդաստանի անդամնե-
 րի անձնաւորութիւնները, օջախի հետ է շաղկապուած
 գերդաստանին պատկանեալ այլ շնչաւոր և անշունչ առար-
 կաների ներկայութիւնը: Ուստի իւրաքանչիւր նոր երևոյթ
 ամեն մի նոր գործողութիւն, որ կարող է տեղի ունենալ
 գերդաստանի կեանքում, միշտ կապում են օջախի՝ ընտա-
 նեկան գոյութեան այդ նշանաբանի հետ: Այդ օջախի
 պահպանը՝ տան մեծը, տանուտէրը՝ միշտ աշալուրջ հե-
 տեւում է, որ սրբութեամբ կատարուեն այն ծէսերն ու
 կարգերը, որոնք կցորդ են օջախի պաշտամունքի հետ.—
 այն օջախի, առանց որի, ըստ ժողովրդական փիլիսոփա-
 յութեան, անկարելի է ըմբռնել ընտանիքի ինքնուրոյն գո-
 յութիւնը: Մտնում է կամ աւելանում է մի նոր անդամ
 գերդաստանի մէջ, պակասում է կամ հեռանում ընտանի-
 քի անդամներից մէկը՝ կատարւում են որոշ ծէսեր օջախի
 առաջ. ձեռք են բերւում գերդաստանի համար նոր անա-
 սուններ և տնտեսական կեանքին վերաբերեալ նոր առար-
 կաներ—կրկին կատարւում են որոշ ծէսեր օջախի առաջ:
 Այստեղ հայր մտածում է, որ օջախը, լինելով գերդաստա-
 նի նախահօր յիշատակը, սրբազան արձանը, ներկայ գեր-
 դաստանական կեանքի հովանաւորողն ու պաշտպանն է:
 Օջախի մէջ անձնաւորւում է ընտանիքի էութեան գաղա-
 փարը, օջախի մէջ է կենդրոնանում ընտանիքի սկիզբն ու
 վախճանը: Ամեն ինչ պէտք է կատարուի, անցնի օջախի
 վրայով, որպէսզի նախահայրերը, միշտ տեսնելով, որ ի-
 րենց օջախները տակաւին շարունակում են կանգուն մնալ,
 տարածեն իրենց հոգածողութիւնն ու օգնութիւնը իրենց
 կենդանի մնացած սերնդակիցների վրայ, պահպանեն տա-
 բողջ սերնդի, իրենց զարմից, արիւնից առաջացած ժա-
 ոանգների կեանքը: Այդ նախահայրերը կարող են զայ-
 րանալ, շատ բարկանալ, երբ տեսնեն, որ իրենց օջախի
 շուրջը պատում են օտար, իրենց արեան խորթ անձինք,

որ այդ օջախին ձեռք են տալիս իրենց սերնդին չպատկանող էակներ ու առարկաներ:

Այդ նպատակով ահա գերդաստանի տանուտէրը, նահապետը, որպէսզի չպղծուի օջախը և տան վրայ չիջնի նախահայրերի զայրոյթն ու բարկութիւնը, միշտ դիմում է որոշ ծիսակատարութիւնների: Ներմուծուող ու աւելացող նոր անդամը, որպէսզի համարուի այդ գերդաստանի բաղկացուցիչ մասն և իրաւունք ունենայ յարելու գերդաստանի սերնդական նախահայրերի կուլտին, անշուշտ պէտք է հայցէ վերջինների գութը, պէտք է դիմէ նրանց, որ իրեն էլ ընդունեն իբրեւ սերնդակից: Եւ այդ բոլոր ծիսակատարութիւններն ի հարկէ կատարուում են օջախի՝ նախահայրերի այդ կենդանի ու սրբազան արձանի առաջ. օջախի, որ սերնդական գաղափարի մարմնացումն է, ներկայ գերդաստանի գոյութեան նշանաբանը:

Այդ հիման վրայ հին ընտանեկան պաշտամունքը պահանջում էր անպայման, որ միայն օջախի ներկայութեամբ կամ օջախի առաջ ծնուածը իրաւունք ունի ծառայելու այդ օջախին: Սովորութեական իրաւունքի մէջ պահպանուել են այս տեսակ հայեացքներ: Բորչալիում տղաբերքը օջախի մօտ է կատարուում¹⁾: Գանձակի գաւառում «ծնունդը կատարուում է օջախի մօտ, ծննդկանի երեսը դէպ արեւելք դարձրած. իսկ գիշեր ժամանակ, երբ տան անդամներին չի կարելի հեռացնել, որպէսզի ծննդկանը օջախի առաջ ազատուի, ծննդաբերութիւնը կատարուում է տան մի անկիւնում, որ կարպետներով առանձնացրած է. այստեղ բերում և դնում են օջախից մոխիր, որի վրայ էլ կատարուում է ծննդաբերութիւնը²⁾: Նոյն այդ իմաստն է պարունակում իր մէջ և այն սովորութիւնը, որ շատ տեղերում երեխայի մկրտութիւնը կատարում են եկեղեցու փոխարէն օջախի կամ թոնրի վրայ:

1) Ե. Լալայեան՝ Բորչալուի գաւառ, «Ազգագր. Հանդ.» գիրք X, երես 184:

2) Նոյն՝ Գանձակի գաւառ, հատ. Բ. երես 48:

Ընտանիքի անդամը ամուսնանալով, բերում էր գերդաստանական համայնքի մէջ մի նոր անգամ՝ մի կին, որ մինչև այդ պատկանում էր մի այլ ընտանիքին, երկրպագում, ծառայում էր իր նախորդ ընտանիքի նախահայրերի հոգիներին, պաշտում էր նախկին տան օջախը: Բայց ահա այժմ այդ կինը մտնում է մի օտար ընտանեկան շրջան, բոլորովին իրեն խորթ պաշտամունքի մթնոլորտ. նա երկրպագելու, պաշտելու է մի նոր օջախ: Փեսացուն, պրսակուելով ստիպուած է բաժանել իր կնոջ հետ սեփական ընտանիքի կուլտի ու հաւատի բոլոր կանոնները, կրօնական բոլոր ծէսերը, որոնք կազմում են իր ընտանիքի յարատւութեան ու անշէջ գոյութեան միակ գրաւականները, այն թանգազին աւանդը, որ իր սերնդի նախահայրերը ժառանգել են սրբութեամբ ու կտակել են պահպանելու և ազատելու ամեն մի օտար ձեռքից պղծուելուց: Ուստի հարկաւոր էին որևէ սրբազան ծէսերով նորամուտ հարաին նոր ընտանեկան կուլտին մասնակցելու իրաւունք տալ, հարկաւոր էր մօտեցնել ու ընտելացնել այն պաշտամունքին, որին նա պէտք է ենթարկուի այժմ: Որպէսզի նա կարողանայ երկրպագել և ծառայել նոր օջախին, կարողանայ նրա կրակի պահպանը դառնալ, անհրաժեշտ էր որոշ ծիսակատարութեամբ իրականացնել այն կապը, որ հաստատուելու էր օջախի և հարսի միջև: Այդ նպատակով էլ լատինացիների և յոյների մէջ պսակի մի խորհրդաւոր սովորութիւն գոյութիւն ունէր, որ բաղկացած էր երեք գործողութիւններից. *traditio, deductio in domum, confarreatio*.

Առաջին գործողութիւնը կայանում էր նրանում, որ աղջկայ հայրը նորափեսայի և ազգականների ներկայութեամբ ընտանեկան օջախին զոհեր էր մատուցանում և իր *patria potestas*-ի իրաւունքով ազատ էր կոցուցանում և բաժանում իր աղջկան հայրական օջախի պաշտամունքից, իւր ընտանեկան հաւատալիքներին ենթակայութիւնից: Այս ծէսով աղջիկը խզում էր ընդ միշտ իր կապը

հայրենական օջախից: Երկրորդ գործողութիւնը պարփակում էր իւր մէջ այն բոլոր ծիսակատարութիւնները, որոնք անհրաժեշտ տեղի են ունենում նորապսակների աղջկայ հօր տանից դուրս գալու վայրկեանից մինչև տղայի տան շէմքը հասնելը: Այս գործողութեան մասին երկար կանգ չենք առնում, որովհետև մեր նիւթին այնքան էլ չի վերաբերում: Երրորդ գործողութիւնը ներկայացնում է առաջին գործողութեան հակառակ իմաստը: Նորահարսը նորափեսայի կամ սրա հօր ձեռքով մօտեցնում է իւր ամուսնու տան օջախին և կանգնում էր սրա առաջ: Նորահարսի վրայ սրսկում են օրհնած ջուշ, որով աղջիկը մաքրւում է իր նախկին կեանքից. ապա նորեկը մօտենում է, երկրպագում օջախին և համբուրում է այն. կատարւում են նորանոր գոհաբերութիւններ ու աղօթքներ: Այստեղ աղջիկը մտնում է մի նոր ընտանեական կրօնի մթնոլորդ, նոր գերզաստանական նախահայրերի հաւատի ազդեցութեան տակ. նրա առաջ մի նոր օջախ է կանգնած նոր պաշտամունքով, հարկաւոր է կապուել այդ նոր օջախի հետ, հայցել նրա հովանաւորութիւնն ու գութն իւր վրայ, պէտք է աղօթել ու խընդրել, որ այդ օջախն ընդունի նոր հարսին, իբրև ընտանիքի մի նոր հարազատ զաւակի:

Ահա այսպիսի մի խորհրդաւոր ծիսակատարութիւն պահպանւում է հայ սովորութեան իրաւունքի մէջ և յիշեցնում է մեզ հին լատինական traditio,ն և confarreatio-ն:

Փանծակում, երբ հարսին տանում են հօր տանից դէպի փեսայի տունը, հետևեալ ծէսն է կատարւում. հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով դուրս է գալիս իւր առանձնարանից և մօտենում է տան օջախին, ծունը է խոնարհում նրա առաջ և մի քիչ մոխիւր վերցնում: Հարսի հայրը բռնում է աղջկան ձեռքից և յանձնում է փեսի հօրը, իսկ փեսան կանգնած է լինում հարսի մօտ: Աղջիկըն ու փեսան ձեռք ձեռքի ստուած պատում են թոնրի:

շուրջը և ապա համբուրում. այստեղ աղջիկը վերցնում է հօր տան թոնրից մի բուռ մոխիր և լցնում գրպանը. ուրիշ հայ գաւառներում, ինչպէս Վարանդայում, մոխիր վերցնում է փեսան աղջկայ հօր տանից և լցնում իր գրպանը: Այս նկարագրած ամբողջ սովորութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կատարւում է ու պահպանւում մինչև այժմըս գրեթէ բոլոր հայ գիւղերում:

Այնուհետև, երբ հարսը մտնում է փեսայի տունը, հարս ու փեսան նախ և առաջ դիմում են օջախին կամ թոնրին. երեք անգամ շրջում են նրա շորս բոլորքը, ապա շորում ու համբուրում են: Այստեղ հարսը, կամ եթէ փեսան ունի գրպանում մոխիր, ածում է հօր տանից բերած մոխիրը թոնրի մէջ: Շատ անգամ էլ հարսը իր հետ խունկ է բերած լինում, որը նոյնպէս թափում է թոնրի մէջ: ¹⁾ Այդ միջոցին փեսայի ծնողները մօտենում են և հենց այդ օջախի մօտ օրհնում են նորապսակներին և իրենց ծնողական իրաւունքով նորահարսին համարում են տան հարազատ, նոր օջախի անդամ, որ անարգել ու անվախ ծառայելու է նոր օջախին ու մասնակից է լինելու նոր օջախի և սրա հիմնադիր նախահայրերի պաշտամունքին:

1) Ե. Լալայեան. Գանձակի գաւառ.

ՊՌՈՅԳ ԵՒ ՏՈՒԱՅՐ

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆԻ

Հեղին աշխարհի մարդիկ ամուսնանալն իրրե պարտք էին ճանաչում: Համայնքի հիմն ու յարատևութիւնն ընտանիքի մէջ տեսնելով, նոքա ամուսնութեան նպատակը սուրբ էին համարում: Նոցա հայեացքով պէտք էր ամուսնանալ, որպէսզի իւրաքանչիւր ոք իւր սերունդին յաջորդ և իւր հայրենիքին պահպան և պաշտպան յարուցանէ: Եւ այդ է պատճառ, որ ամուսնանալու ժամանակ այնքան չէին առաջնորդւում սիրոյ թելադրութեամբ, ինչպէս այդ յատուկ է ներկայիս մարդուն, այլ հաշոււմ էին թէ ինչպէս յաջող հատուցանեն այդ պարտքը: Այդպիսի հաշուի արդիւնք է այն որ հեղին աշխարհում կանուխէն հաստատուեցաւ սովորութիւն՝ ամուսնութեան փոխադարձ խոստումն տալուց յառաջ ապահովել կենսակցութեան և զաւակների ապագայի նիւթական պայմանները: Այդպիսի ապահովութեան գրաւականներն էին պնդյն և տուայրը: Առաջինը կնոջ բերած բաժինքն է, իսկ երկրորդը մարդու տուած ընծաները: Առանց այդ գրաւականների տեղի ունեցած՝ ամուսնութիւնը, թէև արգելուած չէր, ապօրինի մի բան էր համարւում, որի հետեանքները ժառանգներին էր ըզգալի: Այնպէս որ մինչև անգամ հեղին աշխարհի հասարակական բարքերի մէջ յաճախ սովորական էր այն, որ բարերարների կամ հաստատութիւնների հաշուով պոռոյգ էր պատրաստւում չքաւորների համար:

Երկուստեք փոքր ի շատէ անկախ և ապահով կենսակցելու նպատակով յառաջացած այս սովորոյթը տարածուեցաւ և հեղին քաղաքակրթութեան շրջանակի մէջ մտած երկրներում: Հոովմայեցիք էլ նոյնպիսի գաղափարներով էին առաջնորդւում. ուստի և ամեն տեղ օրինական պահանջների շարքը դասեցին նոքա այդ սովորութիւնը, որ յետոյ մտաւ և հոովմէական օրէնսդրութեան մէջ: Թէև հայերն իրանց յատուկ տեղական սովորութիւններն ունէին, սակայն պոռոյգի և տուայրի կիրարկութիւնը ծանօթ էր թէ նոցա և թէ բոլոր այն ազգերին, որոնք կառավարւում էին հոով-

մէական (ապա և բիւզանդական) օրէնքներով: Թէ հայերին ծանօթ էր, գուցէ և շատ սովորական, պոռոյգի և տուայրի գործածութիւնն, այդ տեսնում ենք նախ և յառաջ այն կանոնագրքից, որ կոչւում է Նոմոս: Այդտեղ, ի թիւս այլոց, կան օրէնքներ պոռոյգի և տուայրի մասին: Թէ ո՞վ, երբ և ի՞նչ հանգամանքների մէջ է կազմել Նոմոսը, որոշակի ասել դժուար է: Յայտնի է սակայն, որ նորա մէջ բովանդակուած են հռոմէական օրէնքներն այնպիսի խմբագրութեամբ, ինչպէս կարող էին լինել բիւզանդական առաջին կայսրների ժամանակ. իբրև օրէնադիր յիշուած են Կոստանդին, Թէոդոս և Լևոն Թագաւորների անունները: Արևելեան ազգերի համար մինչև այժմ պահուած են Նոմոսի հին Թարգմանութիւններն ասորի արար և հայ լեզուներով. դրա իսկապէս ազատ փոխադրութիւններ են տեղական պէտքերին յարմարեցուցած տեղական բարբառներով: Հնագոյն օրինակներից մէկն, ասորի բարբառով Չ. դարու սկզբներին (510—520 թ.) գրուած, պահուած է այժմ Լոնդրայում. այդ օրինակն հաւանօրէն ^{176/477} թուին գրուած գաղափարի պատճէնն է: Այսպիսով մենք ունենք Նոմոսի հնագոյն օրինակն Ե. դարում կազմուած, անշուշտ, այն քրիստոնեայ ազգերի համար, որոնք գտնուում էին բիւզանդական կայսրութեան արևելեան նահանգներում: Նոմոսի հայերէն օրինակը փոխադրուած է ասորերէնից ¹⁾ Թէ ո՞ւմ ձեռով և երբ, յայտնի չէ. այդ խնդրի լուսաբանութեան համար մեզ պակասում է հայերէն գրչեայ օրինակների բաղդատութիւնը. յայտնի է միայն, որ ԺԲ. դարում Գօշ Մխիթար օգտուել է հայերէն Նոմոսից իւր դատաստանագիրքը կազմելու ժամանակ. ապացոյց այն սերտ աղբնչութիւնը, որ կայ Նոմոսի և դատաստանագրքի շատ յօդուածների մէջ ²⁾:

Նոմոսում որոշուած են, ի թիւս այլոց, օրէնքներ պոռոյգի և տուայրի մասին ³⁾: Այս օրէնքների տրամադրութիւնն այսպէս է.

¹⁾ Նոմոսի ասորերէն, արաբերէն և հայերէն օրինակները միասին, նոցա Թարգմանութիւնն և լուսաբանութիւնը գերմաներէն լեզուով հրատարակուած են 1880 թուին վերնագրովս «Syrisch Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert, von Dr K. G. Bruns und Dr E. Sachau, Leipzig.» այստեղից են քաղուած և մեր վերոյիշեալ տեղեկութիւնները Նոմոսի մասին:

²⁾ Տես Նոմ. (ձեռ) Ա. Բ. Գ. դ. ծգ. ծե. ծգ. և այլն. և Դատաստանագիրք (տպ. էջմ.) Բ. կր. կգ. կդ., զգ. զէ. Ա. ճը. ճթ. և այլն:

³⁾ Պոռոյգ և տուայր յունարէն ծագումն ունին. առաջինն է «προίξ», այլ կերպ և քերչի, լատիներէն dos. իսկ երկրորդն է «donatio», լատ. donatio. դոցա հոմանիշ են բառերս պաշտպանական

Երբ մարդիկ ուզում են ամուսնանալ, նախ պէտք է փոխադարձ համաձայնութիւն կայանայ գոյգի մէջ պոռոգի և տուայրի մասին, որոնք պէտք է գրի առնուին. այդ գիրն է, որ մնում է իբրև օրինական դաշն ամուսինների և նոցա զաւակների համար ապագայում: Պոռոգի արժէքին պէտք է հաւասար լինի տուայրի արժէքը. այդպէս էր մայրաքաղաք Կ. Պոլսում և արևմտեան նահանգներում. իսկ հայսրութեան արևելեան երկրներում այդպէս չէր. այնտեղ պոռոգի արժէքի կիսին պէտք է հաւասար լինէր տուայրը ¹⁾: Եթէ մէկն իւր դստերը նշան դնելու ժամանակ խոստանար պոռոգ և այդ գրուէր դաշինքի մէջ, եթէ ամուսինն երկրորդ օրն այն չստանար լիովին, պահանջելու էր նոյն իսկ օրն ինչ որ պակաս էր մնացել. եթէ ծնողը չկարողանային լրացնել պարտաւոր էին մուրհակ տալ փեսային պակասորդի համար որոշ ժամանակին լրացնելու պայմանով. երբ նոքա այդ պակասը լրացնէին, պարտաւոր էին փեսայից անդորրագիր առնել, որ բաւարարութիւն ստացել է. իսկ եթէ պակասորդը չլրացնէին և հինգ տարի շարունակ փեսան պահանջ յայտնած չլինէր, նա այլևս կորցնում էր իրաւունքը, թէ որ ձեռին մուրհակ չկար ²⁾:

Եթէ կինն իւր պոռոգն աճեցնում է իւր ծնողաց կամ ազգականների կողմից նոր ստացուած գոյքերով կամ կարողութեամբ, այն էլ պէտք է յանձնէր մարդուն և նորանից թուղթ առնէր իւր պոռոգին աւելացնելու և նորա հետ միասին աճեցնելու համար ³⁾:

Ըստ այժմ տեսնում ենք, որ կնոջ պոռոգն երկու տեսակ է. առաջինն է այն, որ նա ստանում է ծնողներից ամուսնութեան ժամանակ և երկրորդն այն, որ նորան հասնում է յետոյ իբրև նուէր կամ իբրև ժառանգութիւն ծնողներից և ազգակիցներից. երկուսն էլ պէտք է ապահոված լինին գրաւոր կերպով. և այդ երկուսի վերայ էլ հաւասար կերպով օրէնքը սահմաններ է որոշում, աչքի առաջ ունենալով կեանքի այլ և այլ պատահմունքները:

Այսպէս՝ եթէ կինը մեռնի և զաւակ չթողնի, պոռոգի տէրը նորա ամուսինն է. այդպէս էր հին օրէնքը. սակայն Լևոն Ա. հայսրը (457—474 թ.) սահմանեց, որ եթէ կնոջ հայրը գեռ կենդանի է, պոռոգի կէսը լինի նորան, իսկ կէսը մարդուն: Եթէ

(պոռոգ) և վարձանք (տուայր). առաջինն, անշուշտ, կապ ունի յունարէն πασγὰς բառի հետ, որ այլ կերպ ասւում է և θάλαμος այդ է նորապսակների առանձնասենեակը:

¹⁾ S. Syr. Röm. Bechfsbih. P. 40 կամ հ.յ. 45.

²⁾ S. անդ. L. 126. P. 46:

³⁾ S. անդ. L. 13. հ.յ. 63:

հայրը մեռած լինի, այն դէպքում մարդը ժառանգում է ամբողջ պոռոգն իւր զաւակների անունով. եթէ զաւակներ չկան, կինը կարող է իւր պոռոգի կէսը կտակել ում որ կամենայ ¹⁾։

Եթէ կինը մարդուց բաժանուի առանց օրինական պատճառի, իրաւունք չունի հետը տանելու ոչ իւր պոռոգն և ոչ իւր տուայրը, իսկ եթէ մարդու մահով լինի ամուսնութեան լուծումը, կինն ստանում է ամբողջապէս թէ պոռոգն և թէ տուայրը։ Եթէ կնոջ մահով լուծուի ամուսնութիւնը, զաւակ ունենան թէ ոչ, մարդն ստանում է ամբողջ տուայրն և պոռոգի կէսը, միւս կէսն յետ է տալիս աներոջ և այլն ²⁾։

Եթէ ամուսիններն իրարուց բաժանուել ցանկանան, այն որ ուղղում է բաժանուել, թուղթ է ուղարկում միւսին և յայտնում նորա յանցանքը։ Եթէ մարդն է յանցաւոր, տալիս է կնոջն ամբողջ պոռոգն ու տուայրը. եթէ կինն է յանցաւոր, տալիս է մարդուն միայն պոռոգը։ Եթէ այր և կին սիրով են ապրում և ամուսնութիւնը լուծւում է մարդու մահով, կինն ստանում է ամբողջ պոռոգն և տուայրը, զաւակ լինի թէ ոչ ³⁾։

Եթէ միկին իբրև պոռոգ իրեն հետ բերէ աղախին կամ ոչխարի հօտ և այլն, և եթէ աղախինը զաւակ ծնի, կամ խաշինքն աճին, և մարդ ու կին բաժանուել ուզենան, այն ժամանակ կնոջը կը հասնի աճի կէսն և ամբողջ պոռոգը (գլուխը), իսկ աճի միւս կէսը կը հասնի մարդուն ⁴⁾։

Մի կին իրաւունք չունի, քանի դեռ իւր հայրը կամ պապը չեն նշանակել, իւր պոռոգի համար կտակ անել և ժառանգ նշանակել. նմանապէս և մի տղամարդ, որի հայրը կամ պապը կան, կը տակ անելու իրաւունք չունի ⁵⁾։

Եթէ մէկն երկու կին է առել, մէկն առանց պոռոգի և միւսը պոռոգով, և երկուսից էլ զաւակ ունի, ժառանգութիւնն հասնում է այն զաւակներին, որոնց մայրը պոռոգ ունէր ⁶⁾։

Եթէ մէկը զաւակներ ունի այնպիսի կնոջից, որը պոռոգ չունէր, և կամենայ կտակով նոցա իրեն ժառանգ նշանակել, կարող է այդ անել այն պայմանով, որ կտակում չիշէ, թէ նոքա իւր զաւակներն են ⁷⁾։

1) Տ. անդ. Լ. 29. հյ. 72։

2) Տ. անդ. Լ. 92. հյ. 46—50։

3) Տ. անդ. Բ. 38. հյ. 47—49։

4) Տ. անդ. Լ. 105. հյ. 80. Լ. 123. հյ. 90։

5) Տ. անդ. Լ. 18. հյ. 69. Լ. 20. հյ. 70։

6) Տ. անդ. Լ. 36. Բ. 16. հյ. 12 և 73։

7) Տ. անդ. Լ. 35. Բ. 15։

Բոլոր այս օրէնքների հիմնական սկզբունքն, ինչպէս տեսնում ենք, այն է, որ բիւզանդական պետութեան սահմաններում ամուսնութիւնն այն ժամանակ էր ճանաչւում օրինական, երբ ամուսինների մէջ հաստատուած էր դաշն, որի մէջ գրով նշանակուած էր պոռոյգն և տուայրը: Այն ամենն ինչ որ այդ սկզբունքին համեմատ չէր, թէև ներելի, բայց օրինական չէր, ինչպէս երևում է ժողովրդական խնդիրների լուծումից:

Դաշն դնելու մասին կայ սակայն բացառութիւն այն ազգերի նկատմամբ, որոնք իրենց յատուկ ծէսերն ունեն: Այսպէս Նոմոսի մի յօդուածն ասում է.

«Է աշխարհ որ ունի սովորութիւն իմն, զի զպոռոյգն և ըզտուայրն չգրեն ի թղթի, այլ միայն պարզաբար ամուսնանան և առնուն զպսակն աւրհնութեան. ընդունի աւրէնքս զայնպիսին որպէս զայնոսիկ, որ գրեն զպոռոյգն. և որդիքն, որ լինին, ժառանգեն զինչսն հաւրն, և լինի այս ըստ Նոմոսի և ըստ սովորութեան երկրի»:

Ապորի օրինակից երևում է, որ այստեղ խօսքը ձևականութեան վերայ է. ամուսնացողները նախ բերանացի համաձայնութիւն են կայացնում *παρρηγοσία* որ օրէնքի յառաջ նոյն զօրութիւնն ունի, ինչոր պոռոյգի թուղթը (որ կոչւում էր *φερνά*) և երկրորդ՝ նորա արտաքին հանդիսաւորութեամբ հռչակում են իրենց ամուսնութիւնը, որ տեղի է ունենում, ինչպէս ասորին է որոշում, երբ այրը «կուսութեան օրհնաբանեալ պսակով» զարգարած կնոջը նորա ծնողաց տանից իւր բնակարանն է տանում և այն էլ, ինչպէս արարեթնումն է յիշուած, հրապարակական հանդիսով և ուրախութիւններով¹⁾: Այս ձևականութիւնը խոչընդոտն չէ սակայն, որ այր և կին համաձայնին պոռոյգի և տուայրի մասին, որոնք դարձեալ մնում են, ինչպէս կարելի է մակարերել Նոմոսի ԾԲ. յօդուածից, տեղական սովորութիւնների համեմատ:

Այս ամենից հետևում է, որ Նոմոսին նայելով, հոովմէական օրէնքն ընդունում էր տարբեր ձևեր ու սահմաններ այն ազգերի համար, որոնք ունէին իրենց ծէսերը: Նախ՝ այն ինչ տէրութեան արեւմուտքի և Կ. Պօլսի համար պարտաւորական էր, որ պոռոյգի և տուայրի արժէքն հաւասար լինէր, արեւելեան նահանգներում ներելի էր, որ տուայրի արժէքն հաւասարէր պոռոյգի կիսին: Եւ երկրորդ՝ այն ինչ տէրութեան ընդհանուր օրէնք էր ամուսինների և նոցա ժառանգների իրաւունքը ճանաչել այն

¹⁾ Տ. անդ. Լ. 93. P. 418, Ar. և 52, հայ 52 (վերջինն ըստ մեր գրչեայ օրինակի):

դաշնագրով, որ կարևոր էր պոռյգի և տուայրի համար, միւս երկրներին իրաւունք էր տրուած իրենց տեղական սովորոյթներով վարուել և իրրե վաւերական փաստ ամուսնութեան ընդունում էին փոխադարձ բերանացի հաւանութիւնն և հանդիսական տեղափոխութիւնը մի տանից դէպի միւսը:

Յայտնի է, որ Հայերը դեռ Մեծն Տիգրանի օրերից գտնւում էին յարաբերութեան մէջ Հռովմայեցւոց հետ. ժամանակի ընթացքում Հայաստանի շատ զաւառներ հռովմէական նահանգ դառան. իսկ քրիստոնէութեան դարերում բիւզանդական կայսրութիւնը, որ նոյն հռովմէական օրէնքներով էր կառավարւում, շատ սերտ առնչութիւն ունէր Հայոց ներքին գործերի հետ, մանաւանդ Գ. դարի վերջերից սկսած, երբ Հայաստանի արեւմտեան կէսը կայսրութեան երկիր դառաւ: Այն իրողութիւնը, որ Հայոց եկեղեցական կանոններին կից գոյութիւն ունի Նոմոսը, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հռովմէական օրէնսդրութիւն, նաև այն հանգամանքը, որ Նոմոսի մէջ բաւական տեղ են գրաւել պոռյգի և տուայրին վերաբերեալ յօդուածները, տեղիք են տալիս մտածելու, որ Հայոց մէջ սովորական է եղել նոյն կրկնակի—երկույթը՝ այն է բանաւոր հաւանութեամբ, կնոջ հանդիսական տեղափոխութիւնը դէպի ամուսնու տունը և, ուր որ սովոր են եղել գրաւոր դաշն զնելու, պոռյգի կիսին հաւասար տուայրը: Շատ հիմքեր կան մտածելու, որ Հայոց մէջ գրաւոր դաշն հաստատելը սովորական չէ եղել. գլխաւոր հիմքն հէնց այն է, որ նոքա Նոմոսի ԾԲ. յօդուածի զօրութեամբ ազատ էին առանց դաշինքի ամուսնանալ տեղական սովորութեամբ. քանի որ այդ աւելի դիւրին և կարճ էր, բնական է, որ այդ և ամենից աւելի գործ էր դրւում. այդ սովորոյթին հետեւելով, պոռյգը դառնում է «անգիր պարգևք, որ կոչի աւժիտ» ինչպէս որոշում է Մխիթար Գօշ, իսկ տուայրի տեղն անցնում են զանազան ընծաները, որոնք Մխիթար անուանում է երեստեսէք, երեսաց տեսոյ և այլն: Ըստ այսմ Հայոց մէջ եղել է օժիտի և երեստեսէքի սովորութիւնը. երկուսն էլ կամաւոր, ոչ պարտաւորական և ոչ սահմանաւոր, պարգևներ են առանց գրի, առանց հաստատութեան, կախուած իւրաքանչիւր կողմի կարողութիւնից և ընտանեկան յարմարութիւններից 1): Գուցէ նոյնն է եղել և շատ հին ժամանակներում դեռ քրիստոնէութիւնից յառաջ, ինչպէս տեսնում ենք Արտաշէսի վիպասա-

1) Երեստեսէքի տարրեր արտայայտութիւններն են ներկայիս, 1, նաղդ կամ բաշլըղ (գլխագին) 2, երեստեսուք, խալաթ, յերաւան կամ յերևան, ծաղ և 3, բերանրացէք (տ. Գօշ Մխ. Դատ. Ա. Ճիւս ծնթ.). թուի թէ սովորականն է երեստեսէքը, որի հո-

նութեան մէջ: Այնտեղ էլ կայ բանաւոր համաձայնութեան ձևը. այդ է յիշեցնում այս հարցմունքը. «Եւ ուստի տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրոց ընդ քաջագէտոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»: Այնտեղ էլ կայ տուայրի (երեստեսէքի) գաղափարը. «Եւ հանեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն... Ընկեց ի մէջը օրիորդին Ալանաց»: Այնտեղ էլ յիշուած է պոռոյգի և տուայրի մասին. «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիս ի հարսնութեանն Սարինկան»: Հաւաստի է սակայն, որ քրիստոնէութեան դարերում Հայոց մէջ հովմէական պոռոյգն և տուայրը նոյնութեամբ պահուած չեն, այլ սովորական էր օժիտն և երեստեսութիւնը: Այդ երևում է Գօշ Մխիթարի Դատաստանագրքից, որ կազմուել է ԺԲ. դարում հին աւանդութիւնների և կանոնների հիման վերայ: Մխիթար նախ հարկ է համարում նկարագրել մահմեդականների սովորոյթը: Յայտնի է, որ նոքա է. դարից սկսած տիրապետող էին մեր երկրում. նոցա սովորոյթը կարող էր տեղ գտնել Հայոց մէջ. այդ է, անշուշտ, տեղիք տուել Մխիթարին նախ յիշելու նոցա սովորութիւնը, որպէս զի ապա մերի տարբերութիւնը ցոյց տալով, զգուշացնէ. նա ասում է թէ մահմեդականներն յառաջ կտրում են կնոջ անձին դին, որ կոչուում է մահր, և որ հռովմայեցիք անուանում են տուայր. յետոյ որոշում են կնոջ բաժինն իւր հօր տանից, և այդ կոչուում է պոռոյգ. երբոր մարդն ամուսնութեամբ տէր դառնայ կնոջը, մահրն անդառնալի մնում է կնոջը, իսկ երբ զաւակ լինի, մարդը կարող է տիրել պոռոյգին բայց ոչ մահրին: Այս նկարագրութիւնը տալուց յետոյ Մխիթար ասում է. իսկ մեր մեզ այդպէս չէ: Մեր մէջ մարդը տալիս չէ կնոջն անձին գին (տուայր), այլ քիչ բաներ, որոնք և կոչուում են երեսաց տեսոյ. կինն իւր բաժինքով գալիս է մարդու տունն և լինում է մարդու ձեռին: Կնոջ մահրից յետոյ, թէ որ զաւակ կայ, նախ հոգալու է հոգու բաժինն, և ապա նորա բաժինքի մնացորդը զաւակներինն է. թէ զաւակ չկայ, թէ և միքանիսը ծնուած լինին, նորա բաժինքն հասնելու է ծնողներին կամ եղբայրներին: Եթէ պոռոյգը ոսկեղէն կամ արծաթեղէն է, կամ նոյն իրերը կամ նոցա գինը պէտք է վերադարձնել: Եթէ կենդանիք են, աճի կէսն և ամբողջ գլուխը: Հանդերձեղէնը, որ միասին են մաշել, նոյք նութեամբ պէտք է վերադարձնեն: Իսկ օժիտը պէտք է չյիշուի

մանիշներն են երեստեսնելիք, երեսջուր և այլն: Գիւղացի լեռնականների մէջ ընդհանրացած է բաշլըղ (գլխարկին) կոչուած տուրքը, որ այժմ, կարծես, վերջանալու վրայ է:

(երևի ինչոր մարդն է տուել): Եթէ մարդ ու կին երկար ժամանակ են միասին ապրել, մարդը պարտաւոր է իրենից բաժին հանել կնոջ, մահուան ժամանակ «իբրեւ տան տիկնոջն»¹⁾: «Եթէ պատահի մարդուն իւր հօր տանը մեռնել, կամ նորանից բաժանուած, իւր ստացուածքի համար կարող է խօսք անել, ինչպէս կամենայ, բայց կնոջ բերածը պէտք է վերադարձնէ եւ ինչոր երեսեսեւեքի համար («երեսաց տեսոյ») նորան տուել է, նոյնը պէտք է կնոջը մնայ, որովհետեւ այն նորա անձի գինն է եւ այլն»²⁾: «Սովորութիւն է, որ կիսն իւր բաժնով մարդու տունը դնայ... ինչ կիսն որ իւր բաժնով մարդու մօտ գնայ, կամ մարդը մեռի կնոջ տունը (տնփեանայ), և յետոյ մահ պատահի մարդուն, կիսը կարող է դուրս գալ քանից իւր բաժնով եւ ինչոր երեսեսեւեք է կոչուում, այն էլ իւր հետ քանել, մանտաւոր քէ որ գրեւով եւ վկաներով հաստատուած է, որովհետեւ այն է նորա անձի գինը»³⁾:

Այս խօսքերից պարզ տեսնուում է այն, որ Մխիթար իւր յիշեալ կանոնական յօդուածները կազմելիս աչքի առաջ ունեցել է Նոմոսը. էականն այն է, որ կիսն հայրական տանից բաժին պիտի ունենայ և մարդն էլ կնոջն ընծաներ պիտի տայ. այդ նոյն պոռոգն ու տուայրն է առանց գրի:

Հին աշխարհը գիտէր դաստիարակել նոր սերունդ ընտանիք ունենալու և պահելու համար: Պոռոգն և տուայրն այդ ընտանիքի միակ նեցուկը չէին: Կար մի այլ գանձ, աւելի ճոխ, աւելի հաստատուն. այդ էր աշխատանքն ու տնտեսութիւնը: Նախ ընտանիքի մէջ էին ձեռք բերում մարդիկ աշխատելու և տնտեսելու ունակութիւնը: Նոյն գործօնների առաջնորդութեամբ ընտանիքից դուրս էին գալիս նոքա աշխարհ շինելու և կառավարելու համար: Եղիւ այն համայնքին, որ անհոգ և շռայլ ընտանիքներ ունի. թշուառութեան խանձարուրներ են այդպիսիները, քանի որ նոքա մտւցանում են իրենց մէջ լոկ աշխարհաւեր մի սերունդ:

Կարճը է արդեօք նոր աշխարհն ընտանիք պահել, հրաժարուելով նոյն երկու գործօնների առաջնորդութիւնից. ամենևին ոչ, սակայն ժամանակիս մարդուն վիճակուած է և մի նոր պարտք, այն է աշխատանքին և տնտեսութեանն այնպիսի ուղղութիւն տալ, որ նորահաս սերունդը զուրկ չմնայ ժամանակակից կրթութեան բարիքներից. այս վերջիններս են հին նոր գոյգրի ամենալաւ պոռոգն ու տուայրը:

1) Տ. Գօշ Մխ. Դատաստանագիրք Ա. ճիւղ:

2) Տ. անդ. Ա. ճիւղ:

3) Տ. անդ. Ա. ճիւղ:

Վ Ա Յ Ո Յ Ձ Ո Ր

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Գլխի յարգարանք. Նախ սանրում են մազերը և 1—4 ծամ հիւսում: Գունքերի մօտի մազերն էլ ոլորում են և բկի տակ միմեանց հետ հանգուստում, եթէ, ի հարկէ, այդքան երկար են, իսկ եթէ ոչ՝ թելով կապում են: Ապա վերցնում են լաչակը, որ 3 արշին երկարութեան և 2 արշին լայնութեան եռանկիւնաձև սպիտակ, բարակ կտոր է, կամ գունաւոր չիթ, և կապում են գլխին այսպէս. մի ծայրը ձգում են գլխին, մի անգամ փաթաթում բկի վրայով և ծայրը բկի մօտ ճխտում. յետոյ սրա վրայից դնում են պոլը գազաթին, լաչակի միւս ծայրը յետ են դարձնում, ձգում գլխին, այս միւս կողմից առաջին հաւասար կախ ձգում և ծայրը տանում միւս ծայրի հետ հանգուստում, այնպէս որ երեսի երկու կողմից կրկնակի, իսկ յետևից՝ մի տակ (զաթ) եռանկիւնաձև կախ է ընկնում:

Պոլին մօտ 10 սանտիմետր տրամագծով, 3 սանտիմետր լայնութեան և մօտ մի սանտիմետր հաստութեան փայտէ շրջանակ է, վերան շոր փաթաթած և յետևի երկու կողմերից մի շորէ ժապաւէն՝ «քուղ» կապած, որը՝ գլխին դրած ժամանակ անց են կացնում բկի տակ:

Պոլին ոմանք շինում են և՛ կարգոնից, միայն այսպիսիների յետևի մասը փոքր ինչ թեքուած են անում:

Պոլու վրայից կապում են ճակասաւնոց—պոլու լայնութեան թաւշեայ կամ շալի կտոր, վերան կլապիտոնով կամ գոյնզգոյն ուլունքներով, փիլաքներով (դեղին թիթեղի մանրիկ շրջանակներ) ասղնեգործած:

Պոլի վրայից ձգում են եռանկիւնաձև ծալուած բաղադի (մետաքսից) կամ ռալ, որի աջ ծայրը բթի, իսկ ձախը՝ բկի տա-

կից անցկացնելով տանում, ծոծրակի մօտ իրար հետ հանգուտում են: Այսպիսով բերանը, հետեապէս և երեսի կէսը, ծածկւում է. իսկ նորահարսի երեսը ամբողջովին ծածկում են, այն էլ առնուազը մի, իսկ առ առաւելը՝ չորս տարի, շալի կամ բաղդադի փոխարէն մեծակ ձգելով գլխին: Մէտակը եռանկիւնաձև, դեղնագոյն, կարմիր և կամ կանանչ գոյնի մետաքսեայ կամ հասարակ կտոր է, որ ոչ մի զէպքում սև կամ սպիտակ չի կարող լինել: Մէտակը ձգում են գլխին ուղիղ մէջ տեղից, այնպէս որ եռանկիւնաձև կողմը կախում է երեսի վրայ և ամբողջովին ծածկում նրան, միւս երկու ծայրերը յետ են դարձնում և ծոծրակի մօտ միմեանց հետ հանգուտում:

Աղջիկները, նոյն իսկ նշանուած ժամանակ էլ, գլխներին միայն մի եայլուղ կամ շալ են ձգում և բլի մօտ հանգուտում:

Խալ.—Հնումը գեղեցկանալու տենչով երեք ասեղ միասին կապած խրում էին ճակատին, այտերին, քթի կողքերին, բազուկներին և ծծերին. և երբ արին էր դուրս գալիս՝ սուրմա էին ցանում վերան և մատով հուփ տալիս: Սուրման մտնում էր ծակերի մէջ և սև բծեր յառաջացնում, որ մի առ ժամանակ մնում էր և իբր գեղեցկութիւն նկատում: Այժմ այլևս չեն անում:

Սուրմա.—Սևիկ և մեծ աչքերն աւելի գեղեցիկ համարուելով, թէ հնումը և թէ այժմ, կանայք արուեստօրէն սեպնում են «սուրմա քաշելով»: «Սուրմա» պատրաստելու համար կովի իւղ են ածում ձիթեճրագի մէջ, պատրոյգ դնում, վառում և մի որևէ բան բռնելով պատրոյգի վրայ՝ մուրը հաւաքում: Ահա այդ սև մուրը, որ կոչւում է սուրմա, միլչով (երկու վերջուկաչափ սրածայր փայտ), վերցնում են և քսում կուպերի եզրին, որպէս զի սեանան և մեծ ցոյց տան:

Սուրման ընդհանրապէս քաշում են գեղեցկանալու նպատակով, սակայն կայ երկու բան ևս, որոնք քաշում են՝ աչքերից հոսող ջուրը և քորը կտրելու նպատակով: Սրանք կարմիր եւ սպիտակ քուրթան են: Կարմիր թութիան պատրաստում են ոստուղ և ջաֆարդար հաւասարաչափ ածելով մի կաւէ ամանի մէջ, մի երեսիայի միզել են տալիս վերան և յետոյ դնում կրակին եփ տալիս, մինչև որ մէզը բոլորովին գոլորշիանում է, ապա վերցնում են մանրում, մաղում են բարակ շորով ու ածում հաւի ոտից հանած կաշւէ քսակի մէջ պահում: Առաւելապէս հաց թխելիս, կամ շաբաթը երկու կամ երեք անգամ, երբ յաճախ թոնրի մէջ կուսանուլուց, սաստիկ ծխից, աչքերից ջուր է հոսում, միլչիով վերցնում են և քաշում աչքի աղբիւրակները, որպէսզի ջուրը դադարի հոսելուց:

Սպիտակ թուրքիան գործ են ածում աչքի քորը կտրելու համար: Նազդողի դուռը (այսինքն խակ խաղող) թուրքիայի (այսինքն արծիճի ?) հետ դնում են կրակին, հալում, յետոյ երբ պաղում, պնդանում է, մանրում են, մաղում, և հաւի ոտի կաշուց շինած քսակի մէջ պահում, և հարկաւոր եղած դէպքում միւլնով քաշում աչքերին:

Անուշահոտութեան համար չորացած մեխակը բուստի հետ անց են կացնում թելի վրայ և կապում վզին, հանդերձի տակ, այնպէս որ չի երևում, թէպէտ և հնումը երևացնում էին:

Ականջները ծակելը և գինտ անցկացնելը թէ հնումը և թէ այժմ շատ սովորական է:

Հանդերձ.—Նախ հագնում են ռապիկ, շապկեններ, ապա արխալուզ (խալուզ), որ իջնում է մինչև ծնկները և սրա վրայից դայրայ: Վերջինս կարում են չթից, շատ պարզ է, սեղմում է մէջքում և իջնում մինչև ոտները: Կուրծքը կոճկում է չափաւոր: Սրա վրայից կապում են գոգնոց, երբ աշխատում են:

Ոտներին հագնում են գուլպա և քոշ:

Տղամարդկանց հանդերձները միանգամայն նման են միւս տեղերի հայերի, մանաւանդ գանձակեցիների հանդերձներին, ուստի և զանց եմ առնում կրկին նկարագրելու, առաջարկելով կարգաւ իմ «Գանձակի գաւառ» աշխատութեան մէջ ¹⁾:

ԱՄ ՈՒՍ ՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հասակ.—Վայոց-ձորի բնիկները թէ հնումը և թէ այժմ ամուսնանում են աղջիկները՝ 13—17, իսկ տղաները՝ 16—35 տարեկան հասակում: Աւելի վաղ ամուսնանալու դէպքեր գրեթէ չէին պատահում, որովհետեւ 1) երկիրը լեռնոտ լինելով բաւական ուշ են հասունանում և 2) սարդարը այս կողմերից իւր հարեմի համար աղջիկներ չէր հաւաքում, ուստի և բնակիչները ստիպուած չէին լինում իրենց աղջիկներին մատաղ հասակում ամուսնացնելու՝ հարեմն ընկնելու վտանգից ազատելու յուսով: Սակայն և

¹⁾ Բնակարաններն էլ զլխատուն են, ուստի տեսնել իմ «Զանգեզուրի» գաւառ աշխատութեան մէջ:

այնպէս՝ 18 տարին անց աղջիկը «պռաւած» էր համար-
ւում:

Ամուսնացողների հասակի համեմատութիւնը. — Գրե-
թէ առանց բացառութեան միշտ ամուսինն էր հասակով
մեծ լինում կնոջից, այն էլ 5-15 տարի: Հազիւ էր պատահում,
որ այրի տղամարդն ամուսնանար զեռահաս աղջկայ հետ,
ինչպէս և՛ այրի կինը ամուրի երիտասարդի հետ:

Ամուսնացողներն ըստ ազգութեան. — Վայոց-ձորի
բնակիչները չափազանց խուսափում են օտարազգիներին
աղջիկ տալուց, իսկ նրանցից աղջիկ առնում են միայն
այն դէպքում, երբ վերջինս ընդունում է լուսաւորչական
հաւատը: Այսպէս՝ տեղական մի ոռւս ոստիկան ամէն մի-
ջոցի դիմել էր մի քահանայի աղջկայ հետ ամուսնանա-
լու, սակայն չի կարողացել յաջողեցնել, նրան ընդդի-
մադրել են ոչ միայն քահանան, այլև աղջիկը և ժողո-
վուրդը:

Խաչիկում մի չափահաս աղջիկ իւր մօր վատ վար-
քի պատճառով ուզողներ չունենալով՝ սիրահարուել է
մի Զովմաչումախեցի թուրք երիտասարդի վրայ, որ ի-
րենց հարեանի տանը ծառայելիս է եղել: Երբ այս մասին
իմացել են Խաչիկեցիները, իրենց միջից մի գումար են
հանգանակել, և տալով մի թեթեամիտ երիտասարդի՝ ա-
մուսնացրել են այդ աղջկայ հետ, որպէսզի վերջինս դա-
դարի թուրքին սիրելուց. սակայն աղջիկը ոչ միայն չի
ընդհատել իւր յարաբերութիւնն այդ թուրքի հետ, այլև
չորս ամսից յետոյ մօր ձեռնտուութեամբ նրա հետ փա-
խել է: Գիւղացիները սաստիկ զայրացել են և ստիպել են
մօրը հեռանալու Խաչիկից, իսկ հօրն այնքան թաւել են,
մինչև որ նա դիմել է ոստիկանին՝ և յետ խել իւր աղ-
ջկան թուրք առևանգողի ձեռքից:

Նոյն Խաչիկ գիւղից Ամիրզադայի աղջկան փախցրել
է մի քուրդ և անցել Տաճկաստան: Ամիրզադան իւր հա-
մագիւղացիների հետ սպանել է այդ քուրդի մի բարեկա-
մին և մի քանի հոգի ուղարկել Տաճկաստան՝ իւր աղջկան

օրոնելու: Սրանք Վանում գտել են այդ աղջկան ու քըր-
դին և երկուսին էլ սպանել:

Ինչպէս ասացի, բոլորովին ներողամտութեամբ են
վերաբերում, երբ օտարազգի աղջիկը կամ տղան լուսա-
ւորչականութիւն է ընդունում և ամուսնանում հայի հետ:
Այսպէս՝ Ազնաբերդցի Խաչատուր Պիլիկուն (Փիլիպպոս)
փախցրել է գիւմուշխանեցի Սաֆար-Ալու եղբօր աղջկան,
տարել էջմիածին, լուսաւորչական մկրտել, և ապա հետը
ամուսնացել:

Բնիկները խուսափում են նաև աղջիկ տալու Դարա-
լագեազի գաղթականներին, որովհետև, ասում են, նրանք
վատ են հարս պահում, թէ շատ են ճնշում և թէ շատ
աշխատեցնում: Սակայն չեն քաշում գաղթականների
աղջիկը ուղելուց, գիտենալով որ նա՝ իրենց մօտ աւելի-
լաւ վիճակի մէջ լինելով՝ գոհունակութեամբ կապրի:

Աղջիկ փախցնել.— Թէ անցեալում, և թէ այժմ տե-
ղի է ունենում աղջիկ փախցնելը, որի թէ պատճառները
և թէ փախցնելու կերպը միանգամայն նոյնն են, ինչ որ
Հօռիինը: ¹⁾

Օրորոցայ խաղ.— Այս սովորութիւնը ևս եղել է հնու-
մը և այժմ էլ կայ: Սրա պատճառները և եղանակը ևս
միանգամայն նման են Հօռու սովորութեան ²⁾:

Ամուսնացողների փոխադարձ համաձայնութեան
մասին հնումը բոլորովին հոգս չէին քաշում: Նոյն իսկ
մեծ ամօթ էր համարում, որ ամուսնացողները հետաքը-
բրուէին այս հարցով և կամ իրենց ցանկութիւնը յայտ-
նէին: Արանց ծնողներն էին կատարում ընտրութիւնը և
կամ ընդունում կամ մերժում առաջարկը: Աղջիկն ընտրե-
լիս՝ ուշադրութիւն էին դարձնում նրա մօր վերայ, հետևե-
լով այն առածին՝ թէ «ծերիկը տես՝ զօտիկը առ, մէրիկը
տես՝ աղջիկն առ»: Իսկ տղայի արժանաւորութիւնը չա-
փում էին նրա հօր արժանաւորութեամբ. նախանձելի էր

¹⁾ Տես իմ «Բորչալուի գաւառ» աշխատութեան մէջ:

²⁾ Անդ.

համարում «հալալ կաթնակեր» հարսնացուն և «հօր որդի» փեսացուն:

Սակայն վերջին ժամանակներս երիտասարդներն իրենք սկսել են «սէր կապել», հարսնացու ընտրել, որին իրենց սէրը արտայայտելու համար ուղարկում են մի խնձոր: Եւ եթէ աղջիկն էլ բաժանում է նրա զգացմունքները, վերցնում է խնձորը և նրա մէջ չորացած մեխակներ ցցելով՝ յետ ուղարկում:

Թոնրի հարսանիք.—Թէպէտ Ղարաբաղում գոյութիւն ունեցող թոնրի հարսանիքի սովորութիւնն այս բնիկների մէջ չկայ այժմ, սակայն մօտիկ անցեալում դեռ ևս տեղի էր ունենում հետեւեալը, որ հաւանականօրէն զրա մնացորդն է.—Հարսը հօրանց տնից տղի տունը տանելիս՝ երեք անգամ պտտւում էր թոնրի շուրջը և չոքում համբուրում նրա շուրթը:

Աղջիկ ուզել.—Հարսնացուն ընտրելուց յետոյ նախ կողմնակի կերպով աշխատում են իմանալ թէ կըտան, ապա տղայի հօրեղբայրը կամ մօրեղբայրը և կամ մի ուրիշ մօտիկ ազգական, բայց ոչ երբէք հայրը, գնում է նրանց տունը և տան մեծից խնդրում աղջկայ ձեռքը:

Այս առաջարկը սովորաբար անում են հետեւեալ ձևով.

Աստու ետևրովը ուզում ենք ձեր աղջիկը մեր այս ինչ տղին:

Կամ՝ էկել եմ ձեր օջախից մի բուռը հող տանեմ:

Կամ՝ էկել եմ ձեր ճրագից մին կրակ տանեմ:

Որքան էլ տրամադիր լինեն տալու, այնուամենայնիւ իսկոյն խօսք չեն տալ, այլ մի քանի օր կը ձգձգեն, որպէսզի «գնան դան էւել տքանան»:

Մերժելիս էլ քաղաքավարութեամբ պատճառաբանում են, թէ «էս տարի կարալ չենք տալ, հացերնիս պակաս է», կամ «Մեր օջախի ճրագի պատրուքը հալա չենք պատրաստել», կամ «Մեր օջախի ճրագը չի վառուել այ-

սինչի տանը» և կամ ուղղակի՝ «Քուկորցրածդ մեզանում չկայ»:

Մինչև դրական պատասխան տալը խնամախօսներին զգուշանում են հիւրասիրել, որովհետև «որ էլչուն (խնամախօսին) հաց տաս՝ բետմա աղջիկդ էլ տաս»:

Վերջապէս երբ յայտնում են իրենց համաձայնութիւնը, խնամախօսները հանում են իրենց գրպանում պահած մի շիշ օղին և շնորհաւորելով՝ մի մի բաժակ խմում, ապա վերադառնում, և նոյն օրուայ երեկոյին մի քանի ուրիշ տղամարդկանց և պառաւ կանանց հետ գալիս են աղջկայ տունը՝ բերելով իրենց հետ մի քանի շիշ օղի և միքիչ չոր մրգեղէն: Աղջկայ տէրն էլ հրաւիրած է լինում իւր մօտիկ ազգականներն ու ազգականուհիները: Տղայի կողմի ամենատարիքաւորը ուղղելով խօսքը աղջկայ կողմի ամենատարիքաւորին՝ խնդրում է աղջկայ ձեռքը, և երբ սա «Տար, խէրը տես» ասելով յայտնում է իրենց համաձայնութիւնը, իսկոյն սկսում են խմել խնամախօսների բերած օղին և շնորհաւորում ասելով. «Աստուած շնորհաւոր անէ, Աստուած բարի վայելում տայ, ամէնի ազապին էլ բորջ (պարտք) լինի»: Անմիջապէս՝ մի արծաթէ մատանի և մի եայլուղ յանձնւում է ամենատարիքաւորին, որ օղին խմելուց յետոյ տալիս է աղջկայ մօրը: Աղջիկը ոչ միայն ներկայ չի լինում, այլև տանը չի մնում, գնում է մի բարեկամի տուն: Բացակայ է լինում նաև նշանադրուող երիտասարդը: Փոքր ինչ յետոյ ընթրում են և ցրւում: Այս արարողութիւնը կոչւում է *նշանդրեմ*:

Բարգեւան.—Մի քանի օրից յետոյ տղի ծնողները հրաւիրում են իրենց մօտիկ ազգականներին, ինչպէս և քահանային, հիւրասիրում սրանց մի թեթև ընթրիքով, և ապա սրանց հետ միասին գնում են հարսնացուի տունը, տանելով իրենց հետ բաւականաչափ մրգեղէն, կերակրւոյնք, մի գառան կամ ուլի խրով (թոնրում խորոված գառ կամ ուլ), մի գլուխ շաքար, հարսնացուի համար մի ձեռք հանդերձ կամ մի բաղդաղի և մի զոյգ քօշեր: Հարս-

նացուի տանը, ուր նոյնպէս հրաւիրուած են լինում բարեկամ տղամարդիկ և կանայք, ընթրիք է տրուում, որի ժամանակ տղի տնից բերուած խրովը դրուում է երեցփոխի առաջ, սա էլ յօգուտ եկեղեցու մի բուբլի պահանջելով տղի տիրոջից՝ կտրատում է և բաժանում սեղանակիցներին: Ընթրիքից յետոյ առաջ են բերում տղի տանից բերուած շաքարը և մրգեղէնի հետ մի քիչ բաժանում, որ բերանները քաղցրացնեն: Ընթրիքից յետոյ հարսնացուն երեսը ծածկած նշանադրութեան ժամանակ բերուած եայլուղով՝ մի հարսի առաջնորդութեամբ գալիս է համբուրում բոլոր հրաւիրեալների ձեռքերը, սկսելով քահանայից: Երբ նա հեռանում է, երբեմն էլ հէնց նրա ներկայութեամբ, հարսնացուի կողմից մի ազգական վերցնում է մի ափսէ և հրաւիրում փեսացուի կողմի ազգականներին «եղեսեւնուկ» — հարսի երեսը տեսնելու պատճառով նուէր տալ: Նախ տալիս է քաւորը — 2-3 ռ. և ապա միւսները: Ամեն անգամ նուէր հաւաքողը բարձր ձայնով կանչում է. «էլիկ (ժողովուրդ), աւանջ դրէք, շէն մնայ մեր այսինչը, Աստուած նրա որդուն էլ էս ուրախութիւնը փոխ անէ, այսքան մանէթ. շէն մնայ, շէն կենայ»:

Վերջապէս՝ բոլոր նուէրները հաշուելուց յետոյ յանձնում են հարսնացուի հօրը: Այս գումարն իրաւունք չունեն ծախսելու, այլ օժիտի հետ վերադարձնելու են, և սա մնում է որպէս հարսի առանձին սեպհականութիւն:

Սրանից յետոյ հրաւիրուածները ջրուում են, միայն փեսացուի հայրն ու մայրը գիշերում են այդտեղ. պարզ է, որ փեսացուն եկած չի լինում:

Հետեւեալ օրը հարսնացուի տանից հրաւիրում են երեկոյեան հարսին երեստեսնուկ տուողներին, ճաշ տալիս և մի-մի զոյգ գուլպա նուիրում, ի տրիտուր նրանց տուած նուէրներին:

Երբեմն կասկածելով թէ մի գուցէ փեսացուն յետ լինի՝ այն երեկոյին օրհնել են տալիս նշանը. — քահանան ընթրիքից յետոյ հարսնացուի ներկայութեամբ, առանց

փեսացուին, օրհնում է նշնի մատանին, գինով լի մի բաժակի մէջ ձգած, և տալիս հարսնացուին, որ վերցնում է և հեռանում, գինին խմում, ու մատանին դնում աջ ձեռքի միջամատին, հաւատալով, որ այդ մատի երակները միացած են սրտի երակներին, հետեւապէս և՛ դրա ազդեցութեամբ կարելի է սրտանց սիրել ամուսնուն:

Բարգեահից յետոյ փեսացուն մի գիշեր աներոջից ծածուկ գնում է իւր հարսնացուին տեսնելու, տանելով իւր հետ մրգեղէններ: Չոքանչը ծածուկ ընդունում է նրան, հիւրասիրում ձուածեղով և ցոյց տալիս հարսնացուն: Երբեմն զոքանչներն էլ սաստիկ խստապահանջ են լինում և ցոյց չեն տալիս հարսնացուն, այսպէս՝ Կնիշիկից մինը եկել է Խաչիկ աներանց տունը, մինչև կէս գիշեր նստել, տեսել է, որ հարսը առաջ չեն բերում, վեր կացել գիշերով վերադարձել է իրենց գիւղ:

Սակայն այժմ գրեթէ բոլորովին վերացել է այս կեղծ ամօթխածութիւնը և փեսացուներն օրը ցերեկով այցելում են իրենց աներանց տուն, և մինչև անգամ մի քանի գիւղերում, ինչպէս Գնդեվազում, ընդունուած է փեսայանջ կազմել, այսինքն հանդիսաւոր կերպով փեսին տուն հրաւիրել, և այս կատարում է այսպէս. Նշանադրութիւնից մի քանի օր յետոյ հարսնացուի մայրը հրաւիրում է փեսացուին իրենց մօտ և սա քաւորի և մի քանի հասակակից ընկերների հետ գնում է, դռան առաջ կանգնում և ներս չի մտնում, մինչև որ զոքանչը ընդառաջ չի ելնում և մի ծնած կով, կամ նոյնպիսի ոչխար, չի խոստանում նուէր ուղարկել հարսանիքից մի քանի օր յետոյ: Երբ փեսացուն ներս է մտնում, զոքանչը օրհնում է նրան ասելով. «Մեր տունը, մեր մալ ու դովլաթը քեզ փէշքէշ, ոտդ բարի լինի, Աստուած խէր տայ քեզ, դու և իմ աղջիկը մի բարձի ծերանաք, հայր Աբրահամի հացն ուտէք, օխտը որդով սեղան նստէք»:

Փեսացուի աները և միւս հասակաւոր տնեցիները չլիտմամբ բացակայում են: Շուտով ընթրիք են տալիս,

որից յետոյ հարսնացուն և փեսացուն և հիւրերին թէյ է մատուցանում, շաքարի փոխարէն մեղր ածելով, որպէսզի նշանադրուածները քաղցը, սիրով լինեն: Յետոյ հիւրերը երեստեսնակ նուիրելով հարսնացուն գնում են, իսկ փեսացուն մի քիչ էլ մնում է հարսնացուի հետ փոքր ինչ ժամանակ անցկացնելու:

Բաժին կամ հարսնաւիայ.— Առաջները վեց ամսից մինչև 3 տարի նշանադրուած էին մնում, և այս երկար ժամանակամիջոցում նշանաւոր տօներին խնամքները միմեանց ընծաներ էին ուղարկում, որո՞ք բաժին կամ հարսնաւիայ, փեսաւիայ էին կոչւում: Այժմ հետզհետէ կարճանում է այս ժամանակամիջոցը և վերանում է այդ բաժին ուղարկելու սովորութիւնը:

Ջրօրհնէֆին փեսացուի տանից ուղարկւում է հարսնացուի տունը 10 ֆունտ բրինձ, մի քանի ֆ. իւղ, մոմ 20 կոպէկ քահանային աջհամբոյր տալու:

Տեսառնընդառաջին հարսնացուի զոքանչը մի քանի բարեկամ կանանց հետ 14 հատ գաթայ, աղանձ և՛ մի ղլխի մետաքսեայ թաշկինակ առած գնում է խնամոնց տունը և հարսին ու խնամի կոնանց տանում եկեղեցի: Այստեղից ձեռներին վառած մոմեր վերադառնում են հարսնացուի տունը, բարձրանում կտուրը և հարսնացուն երեք անգամ թռցնում տէրնդազի զէզի վրայից, որպէսզի ապագայում շատ զաւակներ ունենայ:

Բարեկենդանին տղայի տանից ուղարկւում է գաթայ, մաղայ, հալուայ, աղանձ, եայլուղ, հայելի, քոշ: Հարսնացուի տանից էլ վերադարձնում են խոնջան, գուլպաներ, քիսա, զաւուղներ դնելով:

Ծաղկազարդին փեսացուի տանից գաթայ, հալուայ և տապակած հաւ է ուղարկւում: Հարսնացուն անշուշտ եկեղեցի են տանում, ուր նրա ձեռքը մոմ են տալիս ու սկսուորը և տալերը փող (20-ական կոպէկ) են նուիրում:

Ջաւկին դարձեալ տղայի տնից ուղարկւում է ներկած ձուեր (մօտ 100 հատ), 10 ֆունտ բրինձ, 3 ֆ. իւղ:

10 զոյգ մում, մի զոյգ կօշիկ, մի մետաքսէ գլխի թաշկի-
նակ, հայելի, չոր մրգեղէններ և մի բուբլի փող աջհամ-
բոյրի համար: Ասկա նախ տղայի և յետոյ հարսի տնեցիք
այցելում են միմեանց և շնորհաւորում Զատիկը:

Համբարձմանը տղի տնից ուղարկւում է ձու, գա-
թայ, հալուայ և մի թաշկինակ, իսկ հարսնացուի տանից
յատուկ փեսացուին՝ որ ընկերների հետ քէֆ անէ՝ գա-
թայ, հալուայ, հաւ, դոլադ և այլն:

Վարդապետիւն.—տղայի տնից մրգեղէններ և զայմադ:

Ս. Խաչիւն.—գարձեալ տղի տնից խըրով—թոնրի մէջ,
ձաւարի ճաշի վրայ քաշ տուած և խորոված մի ուլ,—գա-
թայ, հալուայ, մրգեղէններ և հարսնացուին մի հանդերձեղէն:

Քաւառ.—Այս բնիկների մէջ ևս քաւորը տոհմական է և
փոխւում է միայն այն ժամանակ՝ երբ սանամայրը երե-
խաներ չի բերում և կամ շարունակ աղջիկներ է ունե-
նում և կամ երեխաները մեռնում են: Այսպիսի դէպքե-
րում ասում են, որ «քաւորի ոտը խէրով չի»: Նոյն ակ-
նածուկիւնն ու չխօսկանութիւնը, որ ունեն միւս գա-
ւառների սանամայրերը դէպի իրենց քաւորներն այստեղ
ևս տիրում է, մինչև իսկ Խաչիկ գիւղում Թառանը երեսը
ծածկում էր, որովհետև քաւոր Ղազարը հանդիպակաց
լերան վրայ, երկու վերստ հեռու գութանն էր քշում:

Տօներին քաւորին բաժին (նուէր) ուղարկելու սովո-
րութիւնն այս բնիկների մէջ չկայ:

Բարգեաճ կտրեֆ.—Հարսանիքից 8-10 օր առաջ փե-
սացուի հայրը մի քանի բարեկամների և քահանայի հետ
գնում է հարսնացուի տունը, տանելով 5-10 շիշ օղի, ուր
հրաւիրւում են նաև աղջկայ մօտիկ մի քանի բարեկամներ:
Փեսացուի օղին խմելուց և հարսնացուի ճաշը ուտելուց
յետոյ՝ քահանայի առաջարկով երկու կողմերն էլ ընտրում
են մի քանի միջնորդներ (վէքիւններ), որոնք երկար և յա-
մառ սակարգութիւնից յետոյ որոշում են թէ՛ պսակի օրը
և թէ՛ ինչ է տալու փեսացուի հայրը՝ հարսնացուի հօրը,
որ մօտաւորապէս հետևեալն է լինում.

Բաշլըդ—30-50 բուբլի:

Եօթը խալաթ.—1. Վի արխալուղացու:

2. Եօթը գազ գիւղի յիթ հարսնացուին գայրացու:

3. Երեք գազ ղանաւուզ՝ փեսացուի համար մի շապիկ կարելու:

4. Մի գոյգ քոշ հարսնացուի հօր համար:

5. Մի լաշակ կամ գլխի շալ հարսնացուի մօր համար: Այս նուէրը կոչւում է կաթի գին:

6. Մի չուխայ հարսնացուի եղբօր համար, որ եղբօր կապայ է կոչւում:

7. Մի մետաքսէ հայլուզ հարսնաքուռը համար:

2-3 փութ միս կամ մի ոչխար:

2-3 փութ գինի և $1/2$ -1 փութ օղի:

Շորձեւեթ.—Վատարւում է պսակից մի քանի օր առաջ և միանգամայն նման է Լօռում տիրող սովորութեան. փեսացուի մայրը հրաւիրում է բարեկամ կանայք, հիւրասիրում է նրանց ճաշով, ապա ցոյց տալիս կտորեղէնը և ընտրում մի բախտաւոր համարուած կին՝ շորերը ձևելու: Սա էլ մկրատը գնում է կտորի վրայ, բայց չի կտրում, ասելով թէ լաւը չէ՝ չի կտրում, մինչև որ թէ փեսացուի մօրից և թէ միւս կանանցից նուէրներ չի ստանում: Ապա կանանցից շատերը մի մի բան վերցնում են իրենց տանը կարելու:

Սովորաբար շորձեւեթի օրը փեսացուն քաւորի և քահանայի հետ այցելում է գիւղի սգաւոր պները, ուր քահանան հոգոց է ասում, քաւորը իւր հետ վերցրած օղուց մի մի բաժակ տալիս է բոլորին ու մխիթարանք խօսում, և փեսացուն հրաւիրում է սգաւորներին իւր հարսանիքին:

Այլու-մաղեթ.—Հարսանիքն սկսելու նախօրը օրը, սովորաբար հինգշաբթի, փեսացուի տանը հրաւիրւում են բարեկամ կանայք, որոնք ճաշելուց յետոյ ընտրում են մի բախտաւոր, կսկիծ չը տեսած, ամուսինը գլխին (կենդանի), հասակաւոր կին և խնդրում հարսանիքի ալիւրը մաղել: Սա էլ երկար բարեմախտութիւններ անելուց յետոյ սկսում

է մաղել: Ուրիշ ծխակատարութիւններ չկան. ինչպէս
ուրիշ տեղեր, միայն հացը եփելիս հացթուխին նուէրներ
են տալիս մի քանի կոպէկ և առաջին թխուած հացը, հը-
նումը, վերցնում պահում էին, և երբ հարսին բերում
էին սկեսրանց տուն, այդ հացը տալիս էին նրան՝ որ
բրդէ մի ափսէի մէջ և յետոյ շաղ տայ գետնին: Ապա
մի աւել էին տալիս ձեռքը, որ աւելէ այդ հացը, եթէ
դէպի ներս, օջախն էր աւելում, դուշակում էին որ բախ-
տաւորութիւն է բերելու, իսկ եթէ դէպի դուրսը՝ սկսում
էին արտնջալ, որ հարսը քանդելու է այդ տունը:

Գիւնաքաղիւն. — Նոյն հինգշաբթի երեկոյեան հրաւի-
րում են մօտիկ ազգականն տղամարդկանց և նրանց միջից
ընտրում մի մարտնչեւ (մառանապետ), որի կառավա-
րութեան է յանձնուելու գինին, օղին, հացը, պանիրը,
միսը և այլն:

Սա էլ ընտրում է երկու օգնական, որ աղի են կոչ-
ւում և երկու սւրիշը, որ ֆռակչի (օգնական) են անուան-
ւում:

Սաղիների պարտականութիւնն է մի ձեռում գաւով
գինի, միւսում մի ափսէի մէջ դրած երկու բաժակ բրո-
նած գինի բաշխել հրաւիրեալներին, իսկ քոմակչիներինը
լիքը գաւը ձեռին կանգնել սեան մօտը, և երբ սաղու գի-
նին պարպի, այդ լիքը տայ նրան և նրա դատարկ գաւը
տանի մառանապետին: Բացի սրանցից ընտրում են նաև
մի քաւաղա-սովորաբար տան մէջ ամենից յարգուածին,
մի քեյվանի (խոհարարուհի) պառաւներից և սրան մի
քանի օգնական կանայք, խաղաք կանչող և 2-10 կանչող-
ներ, այսինքն հրաւիրողներ:

Ապա սրանց բոլորին հացով հիւրասիրելուց յետոյ,
հրաւիրում են, որ ընտրուածներն իրենց պաշտօնն ստանձ-
նեն:

Սկսում են գինին կարասից գաւերի մէջ ածել, պա-
րաստել, ուստի և՛ այս սովորութիւնը կոչւում է գիւնա-
քաղիւն:

Հետեւեալ օրը, ուրբաթ, կէսօրին, կանչողները շրջում են ամբողջ գիւղը և թամադայի ցուցմամբ մարդկանց հարսանիքի հրաւիրում:

Ով մտադիր է լինում ամբողջ հարսանիքին մասնակցելու և կանչ (նուէր) տալու՝ գալիս է, ով մտադիր չէ՝ մերժում է, ասելով. «Աստուած շնորհաւոր անէ»:

Հրաւիրեալներին ճաշով հիւրասիրելուց և լաւ խմեցնելուց յետոյ՝ հրաւիրում են գաւիթը, ուր դառուլ զուռնէն շարունակում է ածել: Իսկոյն առաջ են բերում մի եգ: Թամադան բղաւում է. «Օրհնեա՛ Տէր, պատուելի ժողովուրդ, խնդրեմ իրաւունք տուէք եզը մորթենք»:

— Իրաւունք ա, գնացէք մորթէք, Աստուած շնորհաւոր անէ, ձայն են տալիս այս ու այն կողմից:

Նգի ոտները կապում, վայր են գլորում, իսկոյն դառուլին ոտը դնում է եզան վզին, թոյլ չտալով մորթել, մորթողն էլ բարձրացնում է դանուկը և բղաւում. «Դանակը կտրում չի, խալաթս բերէք»: Տանտէրը թամադի հրաւերով մի թաշկինակ կամ 20-30 կ. նուիրում է մորթողին, այդքան էլ թմբկահարին, որը ոտը յետ է քաշում և թոյլ տալիս մորթելու:

Անմիջապէս աղջիկները և հարսները սկսում են կաքաւել, «ձեռնահախ խաղալ»: Այստեղ կանգնած է լինում նաև թագաւորը իւր քաւորի և փեսեղբօր հետ: Նրբեմն նախ քան եզը մորթելը՝ թագաւորը մի գրչահատով փոքր ինչ կտրում է եզան վիզը, արիւնոտում դանակը և բերնին դնելով պոչից քաշած մի մազ՝ փակում, դնում գըրպանը: Այսպէս ֆնում է մինչև առագաստի երեկոն, երբ նորից բաց է անում դանակը, և այս բոլորն այն յուսով, որ կապ չընկնի—չկորցնի առնաւանդութիւնը:

Կաքաւին յաջորդում է պարը—եայլին— և մի սաղի, պարի մէջ տեղ կանգնած, գինի է մատակարարում պարողներին:

Պարը շարունակւում է մինչև մութն ընկնելը, երբ դառուլ զուռնի առաջնորդութեամբ կաքաւելով ու պարե-

լով մի քանի երիտասարդներ ու աղջիկներ մինի մէջքին բարձած Յ փ. միսն ու բարգեահկտրէքի երեկոյին խոտացած նուէրները՝ տանում են հարսնացուի տունը, ուր փոքր ինչ պարելուց և հիւրասիրուելուց յետոյ վերադառնում են: Այս նուէրներ տանողը կոչւում է աղուէս, և սա աշխատում է հարսնացուի հաւանոցը մտնել, մի քանի հաւ ծածուկ մորթել և հետը բերել: Երբեմն մսի փոխարէն մի կենդանի ոչխար են ուղարկում հարսնացուի տունը, այս դէպքում երկու մոմ են վառում նրա եղջիւրների վրայ, և վզին մի հայլուղ փաթաթում:

Գլուխ վերաննել.— Միսը հարսնացուի տուն տանելուց յետոյ մականները վերադառնում են, շրջապատում թագաւորին, նրան նստեցնում մի փայտէ աթոռի վրայ, որի տակ մի վառած մոմ են դնում, կողքերին էլ կանգնում են քաւորն ու փեսաղբէրը: Գլխիս է սափրիչը, գինով թրջում թագաւորի գլուխն ու երեսը, և «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով սափրում, յետոյ միւրուքից մի քիչ թողնում է և կանչում. «Էկէք, թագաւորի հաւատարմի, էկէք, ածլիս կտրում չի»: Նախ քաւորը, ապա փեսաղբէրը և բարեկամները համբուրւում են թագաւորի հետ, «Աստուած շնորհաւոր անէ, բարով վայելես» ասում, և մի քանի կոպէկ դնում նրա ձեռք տուած հայելու վրայ: Մի տղայ էլ, առնելով թագաւորի տնից մի թաշկինակ, ձեռին բռնած պար է գալիս և ապա նուիրում սափրիչին:

Չի պահանջւում, ինչպէս ուրիշ տեղեր, որ քաւորն էլ անպատճառ սափրուի:

Նոյն երեկոյին մարդ կանչողները թամաղուկարգարութեամբ ցրւում են գիւղը և հրաւիրում հարսնեւորներին. տան մեծերից մինն էլ գնում է եկեղեցի և ժամուորներից ում ցանկանում է՝ հրաւիրում է:

Եկողները ծալապատիկ նստում են թամաղայի ցոյց տուած տեղերում: Մէջ տեղում, թոնրի վրայ, դրուած է լիւնում կաթսաները, որոնց մէջ եփւում են եթէ ուտիս է՝

շիւա, իսկ եթէ պատ՝ շորվա: Տան մի անկիւնումն էլ թաղի է կապած լինում, և մի բարձ գրած, որի վրայ կանգնած է լինում թագաւորը, կողքին քաւորն ու փեսաղբէրը: Սրանք նստում են միայն այն ժամանակ, երբ քահանան իրաւունք է տալիս և կանգնում լամէն անգամ, երբ մի ծերունի ներս է մտնում: Մի քիչ յետոյ ընթրում են, որի ժամանակ խմում են երկու խնամու, թագաւոր-թագուհու և քաւորի, ինչպէս և ամբողջ հասարակութեան և հարսնեւորների կենացը, չմոռանալով ոչ ոքի, որովհետեւ առածն ասում է. «Թուխը ճտերով, շուրթը բոլորով»: Ընթրիքից յետոյ մի գաւ գինի և մի բաժակ դնում են մէլիքի (տանուէրի) առաջ, սա էլ ածում է և հիւրասիրում ում ցանկանում է:

Այս ժամանակ թագաւորը, քաւորը և փեսաղբէրը գալիս քահանայի առաջ չոքում են, սրտնց մօտ էլ բերում դնում են մի սկուտեղով թագաւորի հանդերձը՝ չուխան, արխալուղը և գդակը:

Քահանան օրհնում է հանդերձը և ստանում խաչհամբոյր, որ դնում են Մաշտոցի վրայ: Յետոյ քահանան ձայն է տալիս. «Ազապ-պաշին ով ա ըլնում, գայ»: Ցանկացողներն առաջ են գալիս. սկսւում է սակարգութիւն. վերջապէս երիտասարդներից մինը վճարում է քահանային 20 կ.-1 բ. և վերցնում հանդերձների մօտ դրուած թուրը, կապում իւր մէջքին, և յետոյ հանում թագաւորի չուխէն և հէնց այստեղ, բազմութեան մէջ, հազցնում է. արխալուղը հագի արխալուղի վրայից, և յետոյ չուխէն, միայն մի թևը չի անցկացնում. ապա բղաւում է խալաթ բերէք: Եւ երբ մի թաշկինակ են նուիրում, հազցնում է և՛ թևը: Յետոյ այս ազապ-պաշու առաջնորդութեամբ քաւորը, թագաւորը և փեսաղբէրը համբուրում են քահանայի և հարսնեւորների ձեռքերը: Վերջը քահանան խաչակրն բռնում է գդակը և իւր ձեռքով դնում թագաւորի գլխին: Անմիջապէս դաւուր-զուռնան նորից սկսում է նուագել և կաքաւն ու պարը վերսկսւում են:

Հետզհետե հասակաւոր հարսնեւորները ցրւում են, և սրանցից պատուաւորներին «մարդ կանչողները» մոմերը ձեռներին ուղղեկցում են մինչև տուն:

Հինա տանեալ—Մի տասնեակ տարի առաջ այս սովորութիւնը դեռ ևս պահպանւում էր, բայց այժմ բոլորովին վերացել է: Ազապ-պաշին դաւուլ գոռնու առաջնորդութեամբ գնում էր քաւորի տուն և նոյն ձեով բերում հինան մի սկուտեղի մէջ քաւորակնոջ գլխին դրած: Այդ կինը հինան «խաղացնում էր», այսինքն իւր գլխին դրած պար էր գալիս, յետոյ դնում էր քահանայի, ծերերի առաջ, որոնք «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով ճկոյթները ճխտում էին հինի մէջ և մի քանի կոպէկ ձգում սկուտեղի վրայ՝ յօգուտ այդ բերող կնոջ: Յետոյ տանում էին թագաւորին, որ նոյնպէս նուէր էր տալիս և ձեռները հինա դնում:

Ապա նոյն դաւուլ գոռնով և նոյն, քաւորակնոջ գլխին դրած հինան տանում էին հարսնացուի տունը, ուր նոյն կերպ պար էին ածում, նուէրներ հաւաքում և հարսի ձեռները հինա դնում:

Հետեւեալ օրը, շաբաթ առաւօտեան, փեսացուի տան կտրին դաւուլ գոռնան ածում է «սահարի» եղանակը, որ նշան է թէ ճաշը արդէն պատրաստ է. իսկոյն միկնոյն հարսնեւորները գալիս են հարսնետուն և բռնում իրենց նախկին տեղերը: Անմիջապէս սաղիները մի ձեռքում կոնդ, միւսում սրուակ, ուսին էլ մի սրբիչ ձգած հերթով մօտենում են հարսնեւորներին և ջուր ածում ձեռներին՝ լուացուելու: Ապա մի մի բաժակ օղի են մատուցանում, որ «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով խմում են: Մի քիչ յետոյ սփռոցները ձգում են և մատուցանում են բողբաջ ու սուլմա: Թամազի առաջարկով խմում են 1) երկու խնամիների, 2) թագաւորի և թագուհու ու 3) Մայր Թոռի ու միաբանութեան, և վերջում՝ շոշրիկների (հարս բերողների) կենացը: Հարսնացուի տունը գնալ ցանկացողները գինիով շնորհակալութիւն են յայտնում: Ապա դա-

ուել զուռնան զուրս է զալիս և սկսում դռանը ածել, մինչև որ «կաղնառոր»—ծառայողները—ևս ճաշեն: Հարսնացուին նուէր տարուելիք հանդերձներն էլ—մի դէյրա, վերարկու, քոշ, մէտակ (երեսի ծածկոց), քամար, չամիչ և այլ մրգեր—մի սկուտեղի վրայ դարսած հանում են դուռը: Այս ժամանակ քաւորի քոյրը կամ հարսը պար է գալիս և «կանաչ կարմիր» (մի կարմիր թաշկինակ) կապում թագուորի կրծքին, աջ ուսից ձախ կոնատակը, ապա վերցնում է հարսի շորերի խոնչան (սկուտեղը) և թագուորի, քաւորի, փեսեղբոր և հարսնուորների հետ, դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ, գնում հարսնացուի տունը, ճանապարհին «կոնախաղ» (կաքաւ) և եայլի (պար) պարելով, երբեմն և՛ հրացան արձակելով: Փեսացուի հայրն ու մայրը չեն գնում:

Հարսնացուի տանն արդէն հաւաքուած են լինում ազգականները և երբ «հարս բերողները» գալիս են, սրբանք ընդ առաջ են ելնում, սկսում են պարել: Քաւորի քոյրը ևս կաքաւում է՝ խաղացնելով հարսնացուի շորերը: Ապա մտնում են ներս, նստում: Շոր բերողը մի խալաթ (մի թաշկինակ նուէր) ստանալով գնում է հանդերձը քահանայի առաջ: Մի քիչ յետոյ հարսնացուի կողմից ևս ճաշ է տրուում այս բոլոր հարսնուորներին. մատուցանում են միայն բոգբաշ: Այստեղ օղի չի բաշխւում, այլ միայն գինի: Սեղանը կառավարում է հարսնացուի թամաղան, որ նոյնպէս նախապէս ընտրուած է լինում: Ծաշի ժամանակ թագաւորը իւր քաւորի և փեսեղբոր հետ նրստած է լինում յատկապէս իրեն համար պատրաստուած քախսի վրայ, որի ծայրին էլ նստում է սգապ-պաշին, շարունակ հսկելով, որ թագաւորի քոշերն ու վերարկուն չգողանան:

Թագաւորը գլխարկը գլխին ծանր ու մեծ նստում է, նա չի վերցնում գլխարկը, որովհետև նա օրհնուած է քահանայից և փոխարինում է թագին, նա այն կրում է նաև

եկեղեցում¹⁾։ Նա և՛ հաց չի ուտում, մինչև որ աները չի մօտենում և մի ոչխար կամ մի այլ նուէր իբր «բերան-բացէք» տալիս։

Ճաշից յետոյ քահանան օրհնում է հարսնացուի հանգերձը, խաչհամբոյր հաւաքում։ Ապա շարսնաքուրը, որ սովորաբար լինում է շարսնացուին կար ու ձե սովորեցնողը, վերցնում է հանգերձը և տանում, տան կապերտով առանձնացրած մի անկիւնում հագցնում հարսնացուին։ Յետոյ կանչում են քաւորին, որ 50 կ.-3 ռ. նուէր տալով հարսնաքրոջ, վերցնում է հարսնացուի գօտին, երեք անգամ պտտեցնում գլխով և «Աստուած երեք աղայ մի աղջիկ տայ» ասելով կապում մէջքին ու վերջը՝ Աստուած շնորհաւոր անէ բղաւում։

Մինչ այս՝ բազմութեան մէջ հարսնացուի տանեցիներից մի կին պարում է և մի կանաչ թաշկինակ կապում թագուորի կրծքին, ձախ ուսից՝ աջ կոնատակը, արգէն կապած կարմիրի վրայ, որով և՛ լրանում է «կանանչ կարմիրը»։ Ապա այդ միկնոյն անձը մի մի զոյգ գուլպա է դնում թագաւորի, քաւորի և փեսեղբօր առաջ, որոնք անմիջապէս հագնում են և իրենց հները նուիրում թագաւորի քոշերը պահպանող ազապ-պաշուն։

Յետոյ փեսացուի կողմից մի ծերունի բռնում է հարսնացուի կոնից և բերում, կանգնեցնում փեսացուի կողքին։ Քահանան ձեռք-ձեռքի է տալիս և օրհնում։ Յետոյ հարս ու թագուոր խոնարհւում են, համբուրում հարսնացուի ծնողների ձեռքերը և շարժւում դէպի դուռը, սակայն դռան առաջ կանգնած է լինում հարսնեղբայրը և չի թոյլ տալիս անցնելու, մինչև որ մի քանի ըուբլի նուէր չի ստանում։ Այս միջոցին էլ դաւուլ զուռնան ածում է՝

Տանում են, տանում են, տանում են,

Աղջիկը մօրից հանում են երգի տխուր եղանակը։

¹⁾ Հնումը եղեգնեայ փոքրիկ խաչի վրայ մետաքսէ գոյնըգոյն թելեր էին փաթաթում, ցցում մի խնձորի կամ նռան մէջ և դնում այդ գլխարկի ծայրի մէջ։

Հարսնացուի մայրը սկսում է հեկեկալ:

Հարսնուհիներն ահագին աղմուկով, հրացաններ արձակելով, պարելով ու կաքաւելով ազապ-պաշու պարզած դրօշակի¹⁾ առաջնորդութեամբ գնում են եկեղեցի: Թագաւորի աջ կողմից գնում է քաւորը, ձախից՝ փեսաղբերը, իսկ յետեից թագուհին՝ աջ կողմում հարսնաքուրը, ձախում՝ հարսնաղբէրը: Հարսնաքուրը բռնում է թագուորի չուխից, որպէսզի թագուորի և թագուհու միջով մարդ չանցնի, ապա թէ ոչ՝ «թագուորը կապ կընկնի».—կը կորցնէ առնականութիւնը:

Շատ անգամ «հարսերողները» հարսնացուի տանից կճուճի խփեր և գաթայ են գողանում, ու ճանապարհին պարելով երևան հանում, և այս այն յուսով, որ թագուհին բերանը խփի պէս խուփ լինի, սկեսորջը դիմադարձութիւն չանի, և նրա բաղդը հացի, գաթի պէս զամթով լինի:

Մի քանի սաղիներ էլ ձեռներին մի-մի ափսէի վրայ դրած բաժակներ ու մրգեղէն՝ սրան նրան գինի են տալիս, երբեմն էլ մօտենում են թագուորին և մինչդեռ գինու բաժակը մօտեցնում են նրա շրթունքներին, բոլոր շրջապատողները բարձր ձայնով կանչում են. «Լուսը լուսաւորչին, հաւատը Գրիստոսին, օրհնեալ է Աստուած, անոշ, անոշ, անոշ. ուրայ»:

Երբ մօտենում են եկեղեցու դռանը, քաւորը մի քանի կոպէկ է նուիրում ժամակոչին՝ որ փակած դուռը բանայ, յետոյ հանում է իւր կողքից կախած թուրը և ծայրը դնում է դռան կամարին, և այդպէս բռնում, մինչև որ թագաւորն ու թագուհին անցնում են: Այսպէս և ուրիշ գոնեերից անցնելիս թրով խաչաձև գիծ է քաշում դռան գլխին: Այստեղ քահանան սկսում է կատարել պսակի խորհուրդը, իսկ զըսում մականները շարունակում են պարել, գօտեմարտել: Սրանցից մի քանիսն էլ հսկում են, որ ոչ ոք

¹⁾ Գաւազանի ծայրին մի մեծ թաշկինակ կապած:

եկեղեցու կառուրի քար չձգի, որպէսզի թագաւորը չկապուի, չեն թոյլ տալիս որ քառասունքոտ կին կամ նոր պսակուած երիտասարդ, հարս, եկեղեցի մտնի, որպէսզի հարսնացուն քառասունքակոխ չլինի (ամուլ մնայ, կամ երեխաները չապրին): Եկեղեցումն էլ թագաւորի ազգական պառաներից մինը մի կողպէք երեք անգամ կողպում է, բաց անում և ապա կրկին կողպում և պահում զրպանում, որ թագաւորը կապ չլինի: Այս կողպէքը արձակում են առագաստի օրը:

Եկեղեցում, երբ քահանան սուրջառ ձգում է թագուհու ու թագաւորի գլխին, վերջինս 1—5 ը. իբր նուէր գնում է թագուհու բոլի մէջ: Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ քահանան Աւետարանը տալիս է թագաւորի, խաչը քաւորի և մի մոմ թագուհու ձեռքերը և հրաւիրում հարսնեւորներին խաչհամբոյր ձգել:

Ապա թագաւորի վրան շուրջառ ձգած ¹⁾, Աւետարանը և երկու վառ մոմ ձեռներին դուրս են գալիս եկեղեցուց և միևնոյն կերպ, միայն տարբեր փողոցով, վերադառնում են հարսի տունը: Ծանապարհին գառ, ոչխար են բերում և թագաւորի առաջ պարկեցնելով դանակը քաշում են, որ մորթեն, «թագաւորին մատաղ» անեն, բայց քաւորը դրամական նուէր է տալիս և չի թողնում մորթելու: Բարեկամներն էլ «խոնչա» են բերում, այսինքն մի սկուտեղի մէջ դրուած մրգեր, ձուածեղ, հալուայ, եփած ձուկ, հաւ, գինի են բերում և հիւրասիրում ինչպէս թագաւորին, այնպէս և հարսնեւորներին: Պարը, գօտեմարտը և հրացանաձգութիւնը աւելի սաստիկ է տեղի ունենում: Վերջապէս հասնում են հարսի տունը: Հարսնամէրն ընդ առաջ է գալիս, մի գոյգ գուլպա խալաթ տալիս քահանային, համբուրում թագաւորի ձեռի Աւետարանը, վերցնում մոմերը, հանգցնում և տալիս Ժամհարին. ապա համբուրում է նորապսակներին և ներս հրաւիրում: Հարսը անմիջապէս առանձնանում է իւր սովորական անկիւնում, իսկ փեսան

¹⁾ Խաչիւում այլ ևս չեն ձգում, այլ միայն Գնդեւազում:

իւր փոքրիկ շքախմբով նստում է թախտի վրայ և հարսի բարեկամ կանանց հետ ժամանակ անց կացնում, որովհետեւ բոլոր հարսնեւորները իսկոյն ցրւում են:

Կանանց համար ամենալաւ առիթ է բացւում փեսին մօտից տեսնելու, նրա հետ խօսելու, ուստի և հաւաքւում են նրա շուրջը, գուլպա, քիսա, տոլաղ, թաշկինակներ նրան նուիրում իբր բերանբացէք և իրենց հետ խօսել տալիս: Փեսան էլ իւր կողմից մրգեղէններ է բաժանում նրանց ու մօտիկներին թաշկինակներ նուիրում: Դարձեալ սկսւում է կեր ու խում, և այս անգամ փեսան հիւրասիրւում է մեղրախառն ձուածեղով:

Երեկոյեան մարդ կանչողները դարձեալ հրաւիրում են հարսնեւորներին թագուորի տունը, ուր ընթրում են և յետոյ, ցրւում բացի երիտասարդներից, որոնք դառուլ գոռնի առաջնորդութեամբ գալիս են հարսի տունը, թագուորի հետ միասին գուարճանալու, ուտելու, խմելու: Երբ ուշ գիշերին սրանք ևս ցրւում են, թագուորը միայն մնում է այստեղ գիշերելու: Եւ երբ տանեցիները քնում են, փեսայի համար մի առանձին անկիւնում կամ ուրիշ սենեակում անկողին են պատրաստում, ու տան հարսներից մինը նորահարսի կռնից բռնած՝ բերում է փեսայի մօտ ու ինքը հեռանում: Թագուորը մի նուէր է տալիս հարսին իբր «քերականացեֆ», որ իրեն հետ խօսի, որից յետոյ սիրախօսում են մինչև լոյս:

Կանչ.— Կիրակի առաւօտեան մարդ կանչողները դարձեալ հաւաքւում են հարսնեւորներին թագուորի տունը և այստեղից դառուլ-գոռնի առաջնորդութեամբ, պարելով, հրացան արձակելով գնում հարսի տունը: Այս անգամ արդէն թագուորի հայրը նոյնպէս գնում է, իսկ մայրը՝ ոչ: Մի թեթեւ նախաճաշիկ անելուց յետոյ թագուորի տանից բերուած զինին սաղիկներն ածում են բաժակները և տալիս թագուորին, իսկ սա՝ բաժանում է ծերունիներին և պառաններին, նրանց ձեռք համբուրելով, սրանք էլ երկար բարեմաղթութիւններ անելով խմում են: Մի քիչ յետոյ

էլ նորահարսն է առաջ գալիս և համբուրում նախ ծնող-
ների և ապա միւսների ձեռները, յետոյ արդէն թագուորը
քաւորի և փեսեղորը հետ առջևից, իսկ նորահարսը հարս-
նեղորը և հարսնքրոջ հետ՝ յետևից ուղեւորւում են դէպի
թագուորի տունը: Նորափեսայի հայրը փոքր ինչ մնում է
նորահարսի տանը նրա ծնողներին մխիթարելու և թոյլ
չտալու հարսնամօրը շատ լաց լինելու:

Նորապսակների այս գնացքը ամենից հանդիսաւոր և
ամենից աղմկալիւն է լինում: Պարում են, կաքաւում,
հրացաններ արձակում, բարեկամները խոնջաներ են բե-
րում, սա ու նա գառ, ոչխար բերում մատղելու. ձի են
բերում, իբր նուիրում են, քաւորից խալաթ ստանում: Եր-
բեմն էլ կտրիճ երիտասարդները կտրում են ճանապար-
հը և առաջարկում քաւորին կամ կտրիճ գուրս բերել ի-
րենց հետ գօտեմարտելու՝ կամ խալաթ տալ: Շատ անգամ
մականները յանձն են առնում գօտեմարտել. գնացքը կանգ
է առնում, հարսնեղորները շրջան են կազմում և գօտե-
մարտիկները փորձում են իրենց ուժերը, եթէ հրաւիրող
գօտեմարտիկն է յաղթում, քաւորը մի խալաթ է տալիս
նրան իբր տուգանք, իսկ եթէ մականը՝ մի բաժակ գինի
են տալիս և գովաբանելով նրան՝ առաջ անցնում:

Երբ մօտենում են թագուորի տան դռան, կտուրից
մինը, յաճախ թագուորամէրը, մրգեղէններ է շաղ տա-
լիս նորապսակների գլխին, հարսնեղորները խոնւում են և
սկսում ժողովել: Թագուորամէրը ընդառաջ է գալիս, համ-
բուրում թագուորին ու հարսին և մի նուէր, օր. մի թաշ-
կինակ, նուիրում հարսնքուրին, յետոյ թագուորահէրն է գա-
լիս, նոյնպէս համբուրում թագուորին ու թագուհուն և մի
նուէր, օր. մի ոչխար, ձի, չուխայ և այլն, խոստանում
տալ հարսնեղորը: Երբեմն բարեկամ կանայք էլ մի-մի
թաշկինակ կամ շալ բերում ձգում են նորահարսի գլխին՝
իբր նուէր:

Ի վերջոյ նորապսակները մտնում են ներս, անցնե-
լով քաւորի թրի տակով. հարսը գնում է մի առանձին

սենեակ, ուր յատկապէս իրեն համար տեղ է պատրաստուած լինում, սակայն այդ տեղը մի փոքրիկ տղայ բռնած է լինում: Հարսը մի զոյգ փոքրիկ գուլպաներ ¹⁾ նուիրում է այդ տղային, որ վեր կենայ և տեղը իրեն աայ:

Թագաւորի բարեկամ կանայք անմիջապէս շրջապատում են նրան և սկսում են զբաղեցնել նրան, սակայն նա բոլորից էլ հարանութիւն է անում, ոչ ոքի հետ էլ չի խօսում:

Մի քիչ յետոյ առանց կանչելու բոլոր հարանւորները գալիս խմբւում են և նստում ճաշի:

Այս անգամ տան տէրը ամէն կերպ աշխատում է գոհացնել իւր հիւրերին և որքան կարելի է շատ խմացնել, որպէսզի առատածեռն դառնան ու կանչին մեծ նուէր տան: Ծալից յետոյ մականները, հարս ու աղջկայ հետ, դաւուր-գուռի առաջնորդութեամբ, գնում են քաւորի տանից խոնչան բերելու. սա լինում է մի խոնչի մէջ զրած մի աման հալուայ, գաթայ, հաւ, մրգեղէն և 5—15 ր. կանչի դրամ: Այս խոնչան մի հարսի գլխի դրած պարելով գալիս են, հանդիսականների առաջ էլ խոնչան պար է ածել տալիս կանչ-անող մարդուն, որ սովորաբար նախրաչին է լինում: Կանչը կանչողը վերցնում է խոնչից հալուան ու փողը, մնացածը յանձնում տնեցիներին, ապա բարձր ձայնով կանչում:

«Ա՛յ Թագաւորի մականի»:

Մականները ձայն են տալիս.—Ամմէն, ամմէն:

Կանչողը շարունակում է.

«Աստուած Զեզ բարի հրամմէ. շէն կենայ քաւորը, Աստուած իրան ազաւներին արժանացնի, յիշացել ա մեր Թագաւորին 15 մանէթ: Տունը շէն, շէն կենայ»:

—Շէն կենա, շէն, ձայն են տալիս բոլորը:

Քաւորին մի բաժակ գինի և մի քիչ հալուայ են տալիս:

¹⁾ Գուլպաները կոչւում են գօտկուում գիւլպա, որովհետեւ նորահարսի գօտիկում են պահուած լինում յատկապէս այդ երեխային տալու համար:

Յետոյ նորահարսի հայրն է նուէր տալիս, և կանչողը նուէրն յիշելիս աւելացնում է. «Յիշացել ամեր թագաւորին մին աղջիկ, 100—200 ռ. բաժինք, 5—10 ռ. փող»:

Ապա միառմի յիշելով՝ նուէրներ են հաւաքում բոլոր հարսնեւորներէց, որից գոյանում է 100—300 ռ. և տալիս թագաւորի հօրը:

Այժմ կանչը հետգհեաէ վերանում է:

Կանչից յետոյ հեռաւոր բարեկամներն ու ծերունիները ցրւում են, մնում են միայն մօտիկներն ու երիտասարդները, որոնք պարը շարունակելով թագաւորն էլ մէջ են առնում և 7 պտոյտ (պատ) պարեցնում: Հէնց այս միջոցին թագաւորը իւր քաւորի և փեսեղբօր հետ բարձրանում է կտուրը, քաւորի թուրը դնում են հերթիկի վրայ, թագաւորը չոքում, Յ անգամ ծուռը է դնում և համբուրում թուրը, ապա երկու հոգի վերցնում են թուրը և փոքր ինչ բարձրացնում, միասգամայն պահելով հերթիկի վրայ: Յետոյ թագաւորը մի հաւի ոտից բռնած խփում է թրին այնպէս՝ որ գլուխը կտրուի ընկնի հերթիկից ներս՝ պարողների բռնած շրջանի մէջ: Թագաւորին հետևում են քաւորը, փեսաղպէրը, երբեմն և ուրիշներ: Այս գլխատուած հաւերը հաւաքում են, պահում որ յետոյ ազապները քէֆ անեն:

Երբ նորահարսը լրացնում է պարի եօթերորդ պտոյտը, պարը ընդհատւում է, և դաւուլ-գուռնան բարձրանում է կտուրը, ուր թագաւորն է պար բռնում, պարագլուխը մերկ թուրը ձեռին բռնած նայնպէս 7 պտոյտ է անում և կրկին իջնում տունը:

Այստեղ նորահարսին բերում մէջտեղը կանգնեցնում են, մի կին էլ կանգնում է մօտը՝ մի սկուտեղ ձեռին:

Սկսւում է կանչ յօգուտ նորահարսի: Նախ թագաւորի մայրը և ապա միւս կանայք են տալիս: Կանչ հաւաքող կիներ բարձրաձայն յայտարարում է. «Շէն կենայ, շէն այսինչը, հարսին բաշխեց այսքան մանէթ»:

Վերջը հաշւում են նուիրած փողերը, գումարը յայտարարում և տալիս

հարսի սկեսրոջը, իբր հարսի առանձին սեպհականութիւն:

Այնուհետեւ շարունակում են պարել, և հետզհետէ ցըրուել:

Պաշի օր.—Երկուշաբթի օրը թագուորի տունը հրաւիրւում են տղամարդիկ, որոնց ճաշին մատուցանում են միայն խաշ, այս պատճառով և՛ այդ օրը կոչւում է խաշի օր: Ճաշից յետոյ թագաւորը իւր ազապներով սկսում է զուարճանալ. նա բարձրանում նստում է թախտի վրայ, ազապները մօտենում են նրան և գանգատւում, թէ այսինչ ազապը իւր պարտաւորութիւնները կարգին չկատարեց, այսինչ տեղ քո զօրքիդ ծարաւ թողեց, մի ուրիշն որոշեալ հացը չտուեց և այլն, և այլն: Թագաւորը քննութիւն է կատարում և մինին մեղադրելով տուգանքի է ենթարկում, հրամայելով, որ նրան սեանից կապեն, կնոջ հետ միասին թսկով շերտեն, մի ոտը ծալեն և կապեն, և այլն: Տուգանքը լինում է հաւեր և գինի, որ իսկոյն առնում են և քէֆ անում:

Հետեւեալ երեքշաբթի և չորեքշաբթի օրերը թագաւորի տունը սաստիկ խառնուած է լինում. իրենց մօտ իջած հիւրերին ճանապարհ են ձգում, գրեթէ ամբողջ գիւղից հաւաքած ամանեղէնը, գդալները և այլն վերադարձնում են. տունը մաքրում, կարգի բերում: Այս խառնակ օրերում նորահարսը քնում է հարսնքուեր հետ:

Թագը վեր ընկի.—Չորեքշաբթի երեկոյեան հրաւիրում են քահանային թագը վերցնելու: Քաւորը թուրը և սրա պատեանը խաշած և բռնում է քահանայի առաջ չոքած հարս ու թագուորի գլխներին, որոնց առաջ դրուած է լինում մի բաժակ գինի: Թագուորի կանաչ կարմիրն էլ կապած է լինում: Քահանան քանդում է նարօտը, վերցնում գինին տալիս թագուորին, որ կէսը խմէ, յետոյ քանդում է կանանչ կարմիրը, իրեն վերցնում և ապա առնելով բաժակը թագուորից տալիս հարսին՝ որ ֆնացածը խմէ:

Գիշերը առադաստ են մտնում: Հնումը սաւանը ցոյց

էին տալիս մօտիկներին, երբեմն էլ կտրից 3 անգամ հրացան էին արձակում, ի նշան նորահարսի կուսութեան:

Առաւօտեան հարս ու փեսին մեղրով ձուածեղ և խաւիժ են տալիս: Թագուորն ուտում է և անմիջապէս տանից հեռանում, աշխատելով մարդկանց մէջ չերևալ:

Գլխաւորայ.—Ութ օրից նորահարսի մայրը մի քանի բարեկամուհիներ ի հետ հարսի հին հանգերձները, գաթայ, հալուայ, սապոն, սանր, լուցկի, ասիդ, թել, գուլպաներ և այլ մի քանի բաներ առած գալիս է նորահարսի մօտ, և նրա գլուխը լուանում: Խնամոնք հիւրասիրում են սրանց ճաշով, որից յետոյ բոլոր կանանց ներկայութեամբ բաց են անում բաժինքը, որ նորահարսին տղի տուն բերելու օրը, նրանից փոքր ինչ առաջ, բերած են լինում:

Մի ճարտարախօս կին նստելով բաժինքի մօտ, մօտ մի բուրջի նուէր է ստանում հարսի սկեսրոջից, և ապա մի մի վերցնելով ցոյց է տալիս հրաւիրուած կանանց և գովում:

Սովորաբար բաժինքը լինում է հետևեալը.

1 մաֆրաշ.

1 սանդուղ.

1 ձեռք անկողին—մի ներքնակ, մի վերմակ և մի բարձ.

1 հատ կարպետ.

1 հատ փալաս.

1 չարսաւ, որի մէջ կապում են անկողինը ցերեկները.

3—4 ձեռք սպիտակեղէն.

2—3 դէյրայ.

Մի քանի ամանեղէն:

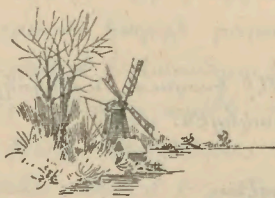
Բաժինքը բանալուց յետոյ նորահարսի սկեսուրը շնորհակալութիւն է յայտնում հարսնամօրը և մի շալ ընծայում նրան:

Այն ափսէն, որով հալուայ են բերած լինում նորահարսի տնից, այդ միեւնոյն օրը յետ չեն տալիս, որպէսզի թագուորը չմեռնի և հարսը յետ չգնայ:

Այնուհետև սկսւում է սովորական կեանքը, միայն մինչև մեծ պասի առաջին օրը չեն թոյլ տալիս նորահար-

սին՝ ջրի գնալու: Այդ առաւօտ միայն, շատ վաղ, նա գընում է ջրի և վերադարձին իւր հետ մի քանի չոփ է բերում: Այս չոփերը կոչւում են դոլդաք յոփի, և պահւում են մինչև ամառ, որպէսզի կաթի տակ վառեն, կաթը առատ լինի:

Ծաղկազարդին նորահարսին «հերանց են տանում», ուր մնում է մինչև համբարձում: Այս ժամանակ հերանք մի ձեռք շոր են կարում նրա համար: Համբարձման տեղը գալիս է տանելու նորահարսին և իւր հետ բերում է գաթայ, հալուայ: Նորահարսն էլ գնալիս մայրը հետը գընում է գաթայ, հալուայ, սկեսուրի և տեգրերի համար գուլպաներ:

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Կ Ա Մ

ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սահմանները.—Նոր-Բայազետի գաւառը կազմում է Երևան նահանգի հիւսիս-արեւմտեան մասը և տարածւում է 39° 55'—40° 40' հիւսիսային լայնութեան և 62° 2'—63° 41' արեւելեան երկարութեան աստիճանների միջև: Նրա սահմաններն են. հիւսիսից՝ Երևանեան նահանգի Աղեքսանդրապոլի գաւառը և Գանձակի նահանգի Ղազախի և Գանձակի գաւառները, արեւելից՝ նոյն նահանգի Ջիվանշիրի գաւառը, հարաւից՝ Երևանեան նահանգի Շարուր-Դարալագեազի և Երևանի գաւառները, և արեւմուտքից նոյն նահանգի Երևանի և Էջմիածնի գաւառները:

Նոր-Բայազետի գաւառի տարածութիւնն է 577585 դեցիւտին, 710 ք. սաժէն¹⁾, որից՝

Գիւղատեղի	1842 դես. 359 քառ. սաժէն.
(Այս հաշւում միայն տնատեղ)	1581 դես. 1910 ք. սաժէն.
Գերեզմանատեղի.	45 դես. 2164 ք. սաժէն.
Ճանապարհներ	2455 դես. 651 ք. սաժէն.
Վարելահող	122235 դես. 1668 ք. սաժէն,
Այգիներ	14 դես. 480 ք. սաժէն.

¹⁾ Труды Закавказского Статистического Комитета. Земельныя дачи Эриванской губ. вып. II. Дачи Ново-баязетского уезда. Тифлиς 1905 г.

Անտառներ	9823 դես. 1458 ք. սածեն.
Մարգագետին	14222 դես. 1069 ք. սածեն.
Արօտատեղի	288836 դես. 1950 ք. սածեն.
Ջրի տակ, ընդամենը՝	130822 դես. 1629 ք. սածեն.
որից 1) ջրանցքների տակ	121 դես. 658 ք. սածեն.
2) գետերի, վտակների և աղբիւրների տակ	455 դես. 693 ք. սածեն.
Չարդիւնաբերող հողեր	43 դես. 1683 ք. սածեն.

Իւր ընդարձակութեամբ Նոր-Բայազէտի գաւառը երևանեան նահանգի գաւառների մէջ բռնում է առաջին տեղը:

Նոր-Բայազէտի գաւառը բաղկացած է Սեանայ լճի գոգաւորութիւնից, Սողի կամ Մազրայի և կամ Գիլի դաշտավայրից և Զանգուի կամ Դարաչիչակի հովտից:

Սեանայ լճի գոգաւորութիւնը սահմանափակւում է հիւսիսից Փամբակի լեռնաշղթայի վերջաւորութեամբ և Շահ-դաղի լեռնաշղթայով, արեւմուտքից էջակ-Մէյդանու և Ահմանկանի, հարաւից՝ հարաւային Գոգչայի լեռնաշղթաներով, և արեւելքից՝ Կոնզուրօ-Ալանգեօզի լեռնաշղթայի հիւսիսային մասով: Այս գոգաւորութիւնը ուղղանկիւն եռանկիւնու ձև ունի, որի հարաւ-արեւելեան անկիւնը կտրուած է, և ներկայացնում է ամէն կողմից փակուած մի տարածութիւն, բացի այն մասից, որտեղից դուրս է գալիս Զանգու գետը: Այս գոգաւորութեան ամենամեծ երկարութիւնն է 112 վերստ: Մակերեսովը հաւասար է 4200 ք. վերստի, որից 1204,2 բռնում է լիճը:

Սողի կամ Մազրի եւ կամ Գիլի դաշտավայրը տարածւում է Սեանայ լճի հարաւ-արեւելեան անկիւնում, որովհետեւ Սատանխաչ գիւղից այն կողմը Շահ-դաղի լեռնաշղթան դէպի արեւելք ուղղուելով հեռանում է ծովի ափից: Այս դաշտավայրը սահմանափակւում է հիւսիսից Շահ-դաղի, արեւելքից Կոնզուրօ-Ալանգեօզի և հարաւից Ալլագեօլու լեռնաշղթաներով: Սրա երկարութիւնը հասնում է մինչև 30 և լայնութիւնը մինչև 20 վերստի:

Դարաչիչակի հովիտը, (որ Զընճըրլի լեռան ձորահովիտներից մինն է), տարածւում է Սեանայ լճի արեւմտա-հիւսիսային մասում, մօտ 35 վերստ երկարութեամբ. անսառնալից է և գեղեցիկ ամառանոցներ կազմում:

Լեռներ.—Այստեղ տարածւում են գլխաւորապէս Փոքր-Կովկասի ճիւղերը, որոնք շրջապատում են Սեանայ լճի գոգաւորութիւնը: Ամբողջ հիւսիս-արեւելեան սահմանագծում ձգւում է Շահ-դաղի լեռնաշղթան, որ միևնոյն ժամանակ կոչւում է նաև Արեւիք, Դիւնեյ կամ Հիւսիս-Արեւելեան Գոգչայի լեռնաշղթայ: Սա ըս-

կիզըն է առնում Սեմիոնովկայի բարձրութիւնից (6972 ոտ.), և ձգւում է լճի անմիջապէս ափի երկարութեամբ և տեղ տեղ ուղղահայեաց իջնում նրա մէջ: Նազեժդին գիւղին չհասած՝ ուղղւում է լճից փոքր ինչ արևելք, տարածելով դէպի լիճը բարձր ճիւղեր, որոնցից Աղ-Թափինը (8,550) մի մեծ թերակղզի է կաղմում, լճի մէջ ցցուած համանուն հրուանդանով:

Այս լեռնաշղթայի երկարութիւնը հասնում է 90 և լայնութիւնը մինչև 70 վերստի: Լեռնաշղթան հարուստ է հանքերով և պատած մացառով: Սրա գլխաւոր գազաթներն են.

Մարալիջա-դաղ	8565 ոտ.
Շիշ-թափա	7749
Սոխդ-բուլաղ	8722
Կիրկիդի-դաղ (Կոխդ-Աւմաղ)	9020
Այրիջա	8731
Ադա-թափա	8105
Շահ-դաղ	9573
Ալլա-դեօլլար	9789
Ղարա-Արխաչ	10081
Գինալ-դաղ	11057

Բարձրութիւններն են (перевалъ) Սեմիոնովկայի (7124 ոտ.), Ախ-եօխուշի (9500 ոտ. ոչ պակաս) և Սատանախաչի (9000 ոտ. ոչ պակաս):

Արևելեան կողմից այս միևնոյն Գինալ-դաղ կամ Կոնգուր-դաղից ձգւում է դէպի հարաւ Կոնգուրօ-Ալանգեօզի լեռնաշղթան, որ սահմանագծելով այս գաւառը՝ անցնում է Շարուր-Դարալագեզի և Նախիջևանի գաւառները: Այս լեռնաշղթայից Նոր-Բալաղէտի գաւառին կից գտնւում են հետեւեալ գազաթները. Ինագ-դաղ (18547), Ուռուքասար կամ հին Ռըմբասար (8828), Վզղալասի (9910), Կուսուր-դաղ (10,000), Քեքի-դաղ (11284):

Այս Քէթի-դաղ և Օարի-ել-Սարչալի գազաթների միջև արևմուտքից մօտենում է Կօնգուրօ-Ալանգեօզի լեռնաշղթային Հաւալային Գոգչայի լեռնաշղթան, որ այլապէս կոչւում է Կեօզալ-դարու կամ Ալլա-գեօլու: Սելիմի բարձրութեամբ այս լեռնաշղթան բաժանւում է երկու մասի, որոնցից արևելեանը կազմուած է երկու շարք հարախային լեռներից, որոնք միանում են Եանըղ կամ Ճանիկ գազաթում: Այս լեռնաշղթայի երկարութիւնն է 65 վերստ, լայնութիւնը 60—70 վերստ: Սրա հիւսիսային լանջերը տարածւում են մինչև Սևանայ լիճը, իսկ հարաւայինները մինչև Վարոց ձորի Արևելեան-Արփաչայի միջին հոսանքը: Այս լեռնա-

շղթայից Նոր Բայազետի գաւառում գտնւում են հետեւեալ նշա-
նաւոր գազաթները.

Քէթի գաղ.	11284
Ալլա-գեօլլարն պաշի	10031
Դիք-փիլաքան	11410
Գիւզալ-գարա	11606
Սողանլի	10926
Թուլուջա	11432
Հարա-դայա	11178
Եանրղ (Շահրուլաղ)	11178

Այս Հարաւային Գոկչայի լեռնաշղթային Թոփ-գաղ գազա-
թի մօտ միանում է Ահմանկան լեռնաշղթան, վաղուց հանգած
հրաբլխային ձագառաձև գազաթներով, որոնցից միքանիսի մէջ
գոյացել են բարձր, լեռնային լճեր: Այս լեռնաշղթայի լանջերը
տարածւում են հիւսիս՝ մինչև Ջանգու գետի ակունքը, արեւմուտք՝
մինչև Ատրեաման-գետակը, և Սեանայ լճի արեւմտեան ափերը:
Այս լեռնաշղթան հնումը կոչւում էր Գեղամայ լեռներ: Սրա նը-
շանաւոր գազաթներն են.

Թոփ-գաղ	9546
Իքիջիլար	8885
Արխաշան	10139
Դաւա-գէօղ	11344
Փոքր Աղ-գաղ	10906
Մեծ Աղ-գաղ	11500
Զիարէտ	10388
Ահմանկան կամ Ղըզըլղաղ	11844
Հարա-գաղ.	11438
Զիարէտ	10941
Ուշ Թափալար	10710
Հարա-չընգըլ	10115
Հարա-գաղ.	10623
Ուշ Թափալար	8281
Ջան-Թափա	8379
Ուշ Թափալար	8252
Իուղղա-Թափա	7734
Ինաի-գաղ	7817
Բողու-գաղ	7894

Այս լեռնաշղթային է պատկանում նաև Սեանայ լճի հարա-
ւային կողմում բարձրացող Սըչանլու և Աղմաղան կամ Արդըլ-
լահ-սար գազաթները: Այս վերջինը իւր անունն ստացել է, ասում

են, Արդուլլահ անուն մի մահմեդական երիտասարդից, որ քրիստոնէութիւն ընդունելու պատճառով նահատակուել է այդ լեռան գագաթին և որի գերեզմանը այժմ էլ ուխտատեղի է համարուում:

Գաւառի հիւսիս արեւմտեան մասում ձգւում է Փամբակի լեռնաշղթան, որի Թոփի-եօլ գագաթից դէպի հարաւ-արեւելք ձգւում է Կոչաչկոս կամ Էօակ-Մեյդան լեռնաշղթան, որ Բալըղ-չայի գետաբերանի և Ցամաքաբերդի միջև ուղղակի իջնում է Սեւանայ լճի մէջ: Այս լեռնաշղթայի երկարութիւնն է 20 վերստ, միջին բարձրութիւնը՝ 8000 ոտնաչափ:

Փամբակի լեռնաշղթայի Դաւա-տաշ գագաթից էլ ձգւում է դէպի հարաւ-արեւելք Զննիրլի կամ Միսխանի և կամ Պղնձահանքի լեռնաշղթան: Սրա երկարութիւնն է 35 վերստ, լայնութիւնը հասնում է մինչև 35 վերստի: Միջին բարձրութիւնը՝ 8500 ոտնաչափի: Այս լեռներն անտառապատ են, և կազմում են գեղեցիկ ամառանոցներ:

Լճեր.—Նոր-Բայազէտի գաւառի կենսատուն համարում է Սեւանայ լիճը, որ վերին աստիճանի գեղարուեստական տեսք ունի: Նրան առանց չափազանցութեան կարելի է նմանեցնել մի կապուտակ կապերտի, որ տարածուած է պորփուրեայ դաշտի մէջ: Պորփուրեայ լեռներ, կարմիր և մանիշակային գոյների ամենայն հնարաւոր զանազանութեամբ, սրանց նման և քարաժայռերը, անհեղեղ ձևերով, ամեն տեղ պորփուր, նոյն իսկ ամենաանշուք շինութիւնների մէջ, (օրինակ, մի ախոռ՝ որի պատերը շինուած էին այս գեղեցիկ քարի կոշկոռներով). թխորակ, բայց կարմրայատակ դիւրափուխր հողը կազմում է արտօրայք, որոնց շուրջը պարփանկում է մի թխականաչ երէզ: Սքանչելի տեսարան ¹⁾:

Այո, աւելի քան սքանչելի տեսարան, մանաւանդ երբ մարդ դիտում է վերջնալոյսը՝ փողփողուած այս լճի կապուտակ և վերին աստիճանի յստակ ջրերի մէջ, երբ նկատում է բլուրաւոր ձկների խայտալը և կամ ծովային հարուստ բուսականութիւնը լճի յատակում:

Այս լիճը Օրդակլուի և Քեօլանի-դւանի (նոյն գաւառի) բեւեռագիր արձանագրութիւնների մէջ կոչւում է «Suinia» որ ուրարտերէն «լիճ» կամ «աւազան» է նշանակում: Հաւանօրէն այս անունից ծագել է Սիւնիք խօսքը, որ դարձել է այս լճի և սրա վիճակի յատուկ անունը և «Սեւանայ» կոչումը, որ կրում է այժմ այդ լիճն ու նրա միջի կղզին:

¹⁾ Gilles, Lettre sur Caucase. 293 յիշ. Ալիշան, Սիսական. եր. 26:

Հայ մատենագիրները, առնելով Մ. Խորենացուց, կոչում են նրան Գեղամայ ծով, իսկ շրջակայքը՝ Գեղարքունի, յառաջացած համարելով Գեղամ նահապետի անունից, սակայն առելի հաւանական է, որ այն կոչումը ծագած լինի Օրդակլուեի բեկուագիր արձանագրութեան մէջ յիշուած Կիեհունի երկրի անունից, որ վերաբերում էր Սեանայ լճի հիւսիս-արեւմտեան մասին, այժմեան Օրդակլու գիւղի շրջակայքին¹⁾։

Թուրքերը այս լճին կոչում են Գեօզ-չայ—կապուտակ գետ, ինչպէս և Գեօզչայ-դարիա—կապուտակ լիճ, ի նկատի ունենալով նրա ջրի կապուտակ գոյնը։

Պարսիկները կոչում են Իարիաշիրիճ, այսինքն քաղցր-ծով, ի նկատ առնելով ջրի բարեհամ յատկութիւնը։

Ռուսները կոչում են Գոգչա և Սեւեզա, առաջինն առնելով թրքական Գէօզ-չայ կոչումից, իսկ երկրորդը՝ հայկական այն սխալ ստուգաբանութիւնից, թե Սեան անունը յառաջացել է Սե-Վանք խօսքերից, որ վերաբերում են լճի մէջ գտնուած կղզու վրայ կառուցուած Սե-Վանքին։

Սեանայ լիճը տարածւում է 40°8'50" և 40°38'8" հիւսիսային լայնութեան և 62°35'58" և 63°19'5" արեւելեան երկարութեան աստիճանների միջև։ Սե ծովի մակերեսից 6316 ֆ. բարձրութիւն ունենալով, նա առելի բարձր է քան նոյն իսկ Կարնոյ և Վանանդի բարձրաւանդակները։

Բռնելով 1204,2 ք. վերստ, կամ 24,68 ք. մղոն և կամ 125478 զեսեատին տարածութիւն, որ կազմում է այս գաւառի մակերեսի 230/0, ծովն առելի տկաճ է, քան ձուածն, ու ձրգւում է հիւսիս-արեւմուտքից դէպի հարաւ արեւելք։ Նրա շրջապատն է 212 վերստ, երկարութիւնը Պալլը-չայի բերանից մինչև Զաղալու գիւղը՝ 70 վերստ։ Լայնութիւնը՝ ամենաընդարձակ մասում (արեւելեան կողմում) հասնում է 31 վերստի, իսկ ամենանեղ մասում՝ մօտ 73/4 վերստի։ Այս մասը գտնւում է Աղա-թափա թերակղզու, (արեւելեան կողմից) և Շոր-գեօլ հրուանդանի (արեւմուտքից) միջև, որոնք այդ աստիճան մօտենալով միմեանց, լիճը կարծես բաժանում են երկու անհաւասար մասերի. սրանցից փոքրը հիւսիս-արեւմտեանն է, որ 340 ք. վ. տարածութիւն է բռնում և մտնում է ցամաքի մէջ հիւսիս արեւմտեան ուղղութեամբ, երկու, անանուն ծոցերով, մինը ելնովկա, միւսը Զուրուխլու գիւղերի մօտ։ Սրա երկարութիւնը հասնում է 25 վերստի, լայնութիւնը 14 վ.։ Այս մասի հիւսիս-արեւելեան և հարաւ-

¹⁾ Никольский: Клинообразные надписи Закавказья.

արեւմտեան ավերը փոքր ինչ հարաւ են քաշուած և նրան սեղանակերպ դարձնում, իսկ հիւսիս-արեւմտեան կողմից ներս է ընկնում մի հրուանդան (Յամաքարերդ)։ Միւս, հարաւ-արեւելեան աւազանը, որ բռնում է 860 ք. վերստ տարածութիւն, իւր ձևով յիշեցնում է գաղաթը կտրած մի ուղղանկիւն եռանկիւնի, որի հիմնագիծը կազմում է հարաւային ավեր, հիպոտենուզան հիւսիս-արեւելեանը և կատետը՝ արեւմտեանը։

Սեանայ լիճը իւր արեւելեան մասում մի ժամանակ ունեցել է մի ծոց, որից բաժանուել է մի շատ նեղ ջրանցքով։ Դարերի ընթացքում այս ջրանցքը լայնացել է, ու վերջ ի վերջոյ կազմել այժմեան կարճ ու նեղ նեղուցը, որով և՛ նախկին ծոցը փոխուել է առանձին լճակի։ Այս լճակը կոչւում է Գիլլի, ինչպէս նաև Մազրի, կամ Ձողի լճակ։ Տարածւում է Մազրի դաշտավայրի ճահճոտ մասում։ Նրա շրջապատն է 7 վերստ, իսկ ամենալայն մասը 3 վերստ։ Այս լճակի մէջ թափւում են բաւականաչափ գետակներ, տանելով իրենց հետ ահագին քանակութեան անօրգանական մարմիններ, որոնք նստում են լճի յատակին և այն աստիճան լցնում նրան, որ շատ տեղեր ճահճների են փոխարկւում։

Նկատուած է, որ Սեանայ լճի մակերևոյթը տարիների ընթացքում բաւական մեծ փոփոխութիւնների է ենթարկւում, այսպէս միայն անցեալ դարի սկզբից մինչև 1830 թուականը հետզհետէ ցածրացել է մինչև 9 ոտնաչափ, ապա սկսել է բարձրանալ և հասել է նախկին դրութեան 1843 թ. նորից նոյն չափ ցածացել է մինչև 1851 թ. ապա 9¹/₂ ոտնաչափ բարձրացել է մինչև 1860 թ. երբ կրկին սկսել է ցածանալ աւելի դանդաղ կերպով մինչև 1885 թ. 9 ոտնաչափ, երբ երեք տարի անփոփոխ մնալուց յետոյ կրկին սկսել է բարձրանալ, և այժմ էլ շարունակւում է բարձրանալ¹⁾։

Թէպէտ և կան միքանի ենթադրութիւններ ջրի մակերեւոյթի այս փոփոխութիւնը բացատրելու, սակայն դրանցից և՛ ոչ մինը չէ ընդունուած. և այս ճշտօրէն չի կարելի որոշել, մինչև որ տարիների ընթացքում լճի զանազան մասերում լիմնոգրաֆով չչափուի մակերևոյթի փոփոխութիւնը և չկատարուեն երկրաշարժական դիտողութիւններ։

Սեանայ լճի խորութիւնը ևս կատարելապէս չափուած չէ. և եղած թուերը միմեանցից շատ են տարբերւում. օր. գետերալ կոտուկովը, որին 1839 թուին յանձնարարուած է եղել չափել

¹⁾ R. Siger, յիշուած Իվանովսկու յօդուածի մէջ. Землеведение. 1895 № 3—4։

տալ լիճը, գտել է, որ մէջ տեղի խորութիւնը 1550 ֆուտից աւելի է, մինչդեռ նորագոյն չափումները, որ նշանակուած են Սեւանայ լճի մանրամասն քարտէզի վրայ, ամենամեծ խորութիւնը հասցնում են 361 ֆուտի: Այն ինչ պ. Իվանովսկու խնդրանօք ուսուցիչ Սարուխանեանը չափել է Նորադուզի և Ստա-թափի հրուանդանի միջև և գտել է 455 ֆ. աւելի խորութիւն: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ մինչև այժմ կատարած գիտողութիւնները ցոյց են տալիս, որ լճի հիւսիս-արեւմտեան մասը շատ աւելի խորն է, քան հարաւ-արեւելեանը կամ հորաւայինը:

Սեւանայ լճի ջուրը քաղցրահամ է և խմելու համար միանգամայն յարմար. նա այնքան մաքուր է և թափանցիկ, որ կարելի է խաղաղ ժամանակ նկատել 12—15 սաժէն խորութեան մէջ գտնուած իրերը. աւելի հաստ շերտերում նա փողփողում է կապտաւոյն-կանաչ գոյնով, որի պատճառով և՛ լիճը կոչուել է Գէօկ-չայ (կապտաւոյն գետ): Լճի մշտական ցածր ջերմութիւնը հաւասար է 40: Սովորաբար միայն ափերի մօտն է սառչում, իսկ խիստ ձմեռներին նաև ամբողջովին, սակայն միայն երկու ամիս: Գարնանը և աշնանը նա շատ մրրկայոյզ է, պարբերական քամիներից ամենից աւելի փչում է հիւսիս-արեւելեանը:

Սաստիկ ցուրտ ձմեռները, երբ լիճը ամբողջովին սառչում է, հետաքրքրական երեոյթ են ներկայացնում գիշերային շփոցները: Սրանք յառաջանում են սառցային ծածկոցի տակ ամբարուած գազերի, սաստիկ ցրտից սրաքուած սառցի ճեղքից մեծ ուժով գուրս ելնելիս:

Գեօք.—Նոր-Բայազետի գաւառը շատ հարուստ է լեռնային վտակներով, և գետակներով, ինչպէս և սառնորակ աղբիւրներով, որոնցից շատերը ամառը չորանում են: Սրանցից միայն մինը, Հրազդանը, սկիզբն է առնում Սեւանայ լճից և թափւում Արաքսի մէջ, իսկ միւսները, որոնց թիւը հասնում է 36, բոլորում են շրջակայ լեռներից և թափւում Սեւանայ լիճը:

Հրազդան կամ Հուրասանը երբեմն կոչւում է նաև Բջնիջուր Բջնի աւանի անունով, իսկ սովորաբար անուանւում է Զաւնգու: Այս անունը հաւանօրէն ստացել է արաբական տիրապետութեան ժամանակ այն Զէնգի գաղթականներից, որոնք մահմեդականութեան առաջին դարում թողնելով իրենց հայրենիքը՝ Զանգեբար կամ Զանգիբարը (Աֆրիկայի արեւելեան ափում), տեղափոխուել են Արաբիա, և այնտեղից, գուցէ, այս գետի ափը¹⁾: Այս անունը

¹⁾ Шопень: Истор. памятникъ состояныя Армянской области: кр. 247:

կարելի է յառաջացած լինի նաև այդ Ձանգի ցեղի մի զօրապետի անունից, որովհետև սրանք սովորութիւն ունէին իրենց անուան աւելացնել Ձանգի խօսքը:

Ձանգուն սկիզբն է առնում Սեանայ լճից ելնովկա գիւղի մօտ մի փոքրիկ վտակով, որ շուտով կորչում է ճահճային հովտում: Յետոյ Գոմաձոր գիւղի մօտ այս հովտի մէջ թափւում է մօտակայ յորդ աղբիւրի ջուրը, և Ձանգուն նորից երևում է իրրև մի գետակ: Նրա ջրի քանակութիւնը այս մասում կախուած է քամիներից, որոնք մղում են լճից ջուրը, ինչպէս և լճի ջրի մակերևոյթի փոփոխութիւնից:

Ուղղուելով դէպի արևմուտք, Ձանգուն կազմում է մի փոքրիկ ջրընկէց, իսկ Ռնդամալ գիւղի մօտ միանում է Միսխանա կամ Միսխան-չալի և կամ պղնձահանքի ջրի հետ, որ իւր վերին մասում կոչւում է Սոխլ-բուլալ: Այստեղից Ձանգուն հոսում է դէպի հարաւ և Ներքին Ախտա գիւղի մօտ սկսում է խորանալ ահագին փոսի մէջ, որ ինքը բացել է մարտի խանձողի կոյտի մէջ:

Աւելի և աւելի խորանալով այս փոսի մէջ՝ նա կտրում է թուխ արսիդիանի (վանակատ, սատանի եղունգ) կարծր շերտը: Այստեղ մօտ երկու վերստ տարածութեամբ նա հոսում է ապակաման ափերի միջով. որոնք տեղ տեղ մինչև 700 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեն, և որոնք ցրւացնելով իրենց վրայ ընկած արևի ճառագայթները՝ խտտեցնում են նայողի աչքերը:

Ձանգուն թափւում է Արաքսի մէջ Սարաջալար գիւղի մօտ: Նրա երկարութիւնն է 97 վերստ, որից 40 վ. Նոր-Բայազետի գաւառումն է, 8 վերստը սրա և էջմիածնի սահմանագծում, մընացածը էջմիածնի և Երևանի գաւառներում: Նրա թեքութիւնը իւրաքանչիւր վերստի վրայ հասնում է վերին հոսանքում 32 ոտնաչափի, միջինում 54, իսկ ստորինում 10-ի: Խորութիւնը լինում է մի արշին և աւելի. լայնութիւնը մինչև 10 սաժէն:

Սեանայ լիճը թափուող գետակներից նշանաւոր են. հիւսիսային կողմում Պալլը-չայ կամ Չուբուխլու, սկիզբն է առնում այն գոգաւորութիւնից, որ կազմւում է Փամբակու լեռնաշղթայի և նրա ճիւղ Կեչաչկոտի միջև, բերանը գտնւում է Չիբուխլու գիւղի հարաւային կողմը: Երկարութիւնը 18 վերստ է: Հաւանօրէն սա հին Ճապոնիկ գետն է, և այժմեան Չիպուխլու անունը՝ սրա աղաւաղութիւնը: Արևմտեան և արևմտահարաւային կողմերից. Քաւառ-չայ կամ Գաւառագետ, որի աղուները գտնւում են Աճմանկանի լեռնաշղթայի Աղ-դաղ և Ղըզըլ-դաղ գագաթների միջև, բերանը Նորադուզ գիւղի մօտ, Շօրգեօլ հրուանդանի ա-

ուջ: Անցնում է Նոր-Բայազետի հին քաղաքամասի միջով, ուր կայ մի քարե կամուրջ: Երկարութիւնն է 33 վերստ: Սրա մէջ թափւում են Ղուլալի և Դալի-դարդաւ վտակները: Երանոսի-չայ կամ Չագայ գետակ, Աղամխանի-չայ, Վալի-Աղալուի կամ Շիրին-չայ և կամ Շողագայ-գետակ, Ծակ-Բարի ջուր, Թագա-Բենդի կամ Նորաշենի և կամ Կողայ կամ Կողակայ գետակ, որ իւր անունն ստացել է համանուն ձկներից և որ իջնում է Արդլլահ-սարից. Գեօլ-չայ կամ Եղնաճիս և կամ Եզնաճիս գետակ, որի լայնութիւնը ու հոսանքի հանդարտութիւնը նրան փոքրիկ լճակի տեսք են տալիս: Հարաւային կողմից՝ Ասի-Եաման-չայ կամ Կոթայ գետ և կամ Իսխանագետ, որ կազմւում է Մեծ, Փոքր և Հիւսիսային Այրի-չայից, որոնցից առաջինը սկիզբն է առնում Ամմանկան լեռնաշղթայի, Հարաւային Գոգչայի լեռնաշղթայի միացման տեղում, երկրորդը այս վերջինից, առաջնից փոքր ինչ արեւելք, և երրորդը՝ Ամմանկան լեռնաշղթայի Արխաշան և Դաւա-գեօզի գագաթների միջից: Բերանը գտնւում է Ներքին Ատի-Կաման գիւղի մօտ: Երկարութիւնը 33 վերստ է. Ղարանլը կամ Կզնուճների գետակ, Թուխսուլու կամ Վարդենոց գետակ, Գիւզալ-դարայի-չայ կամ Դոլասակու գետակ, Ալիչալուի-չայ կամ Կոթիկ գետակ և կամ Կթանոց, որ հոսում է Վանաձանուց ձորակով, Գեօսակ-բուլաղ կամ Կարն-աղբիւր, որ միայն մի սաժէն երկարութիւն ունի, Ղրզըլ-վան-չայ կամ Եսփուզլու և կամ Մափնոցայ գետակ, որ 35 վերստ երկարութիւն ունի և Սեանայ լիճը թափուող գետերի մէջ ամենաերկարն է համարւում: Հարաւ-արեւելեան կողմից՝ Սոդ կամ Չոդ և կամ Մագրու գետակը, որ կազմւում է բաւականաչափ վերտակներից՝ ինչպէս՝ Չախրլու կամ Ղրզըլ-բուլաղ և կամ Կարմրաղբիւր, Ղրիւ-բուլախ կամ Կալերու ջուր, Ղոշա-բուլախ կամ Վասակաշենի ջուր, Քեթի-չայ, Դամուր բուլախ կամ Արաւաշի գետակ, և այլն: Սրանք բոլորն էլ սկիզբն են առնում Քէթի-դաղ լեռից և հոսելով Մագրի դաշտավայրով՝ թափւում են Գիլլի լճակի մէջ: Արեւելեան և հիւսիս արեւելեան կողմից՝ Շիզդայա, Շրնփուր կամ Շամփուր և կամ Շնփուլա, Ճիլ, Արաւուն, Աղ-բուլաղ, կամ Գեթիկ, Թոխլունա կամ Դախսիկ, Գիւնէ կամ Արեգունցի:

Երկարացնական տեսակէտից այս գաւառը դեռ լաւ ուսումնասիրուած չէ, սակայն միանգամայն պարզ է, որ սա հանգած հրաբուդիների և քաօսական անկարգութեամբ սփռուած խանձողի ահագին կոյտերի¹⁾ մի երկիր է:

1) Մանաւանդ Օրդակլուի շրջակայքում, Սեանայ լճի արեւմտա-հիւսիսային սփում:

Այստեղ, լճի հարաւ-արեւմտեան ափի երկարութեամբ ձրգ-
ւում են հրաբլիւային հանգած լեռներ, իսկ մի քիչ հեռու բարձ-
րանում են Սհմանկան լեռնաշղթայի ամենաբարձր կոնաձև գա-
զաթները, որոնցից գրեթէ ամեն մինն ունի հրաբլիւային բերան,
դատարկ, կամ ջրով լի, կաղմելով մի փոքրիկ լճակ: Ենթադրու-
մ է, որ Սհանայ լիճն էլ հրաբլիւից է յառաջացել, սակայն դեռ ևս
պարզուած չէ թէ ինչպէս:

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

Արծաթա-արհիւսային հանք.—Նկատելի է նախկին պղնձահան-
քի գործարանից 15 վերստ հարաւ-արեւմուտք:

Պղնձահանք.—Բաշ-Ապարան գիւղից 10 վերստ դէպի հիւ-
սիս-արեւելք, Միսխանայ գետը ձախ կողմից թափուող փոքրիկ
վտակի ափին: Այստեղից 225 սաժէն դէպի հարաւ-արեւմուտք
գտնւում էր պղնձահալական գործարանը:

Պղինձ գտնւում է նաև Մայմէղ լեռան (10,170') ստորո-
տում Մահմուտլի-իւրտ կոչուած տեղում. Դիլլաշի հովտում:

Նեկաքահանք.—Միսխանէ պղնձահալական գործարանից 2¹/₂
վ. հիւսիս-արեւմուտք, դէպի Ապարանի դաշտը տանող ճանա-
պարհի շուրջը:

Տորֆ.—Աղղաղ լեռան հարաւային լանջին, ինչպէս նաև
Միսխանայի հովտում՝ Փաշաբենդ գիւղի մօտ, և Նոր-Բայաղէտ
քաղաքի շրջակայքում:

Մարմարիոն.—Միսխանայի պղնձահանքից փոքր ինչ ներքև,
Միսխանայ գետի աջ կողմի վտակի ձախ ափին:

Կրաքար.—Կարափան-սարայ գիւղի մօտ, (Ախտայից դէպի
Դարաչիչակ տանող ճանապարհին): Միսխանայի հովտում, Կոն-
ստանտինովկա գիւղից 6 վերստ հեռու:

Դարաչիչակ ամարանոցից 2 վերստ հեռու, Մակրավանք
գիւղի մօտ:

Բասուլս.—Սհանայ լճի հիւսիս-արեւմտեան ծայրի մօտ և Ե-
լենովկայից հարաւ, նոյն լճի ափին:

Տրախիտ եւ տրախտե խանձող եւ տուֆ. (трахитъ и трахитовые:
лава и туфъ).—Սհանայ լճի արեւմտեան ափին:

Վանակաւս կամ օբսիդիաքար.—Սիչաննի (Բոզ-դաղ) լեռան
վրայ, որ գտնւում է Սհանայ լճից 10 վերստ դէպի արեւմուտք:

Դաւազեօզ—լեռան լանջերին:

էյլար և Սուխոյ-Ֆանտան կայարանների միջև, Նովո-Նի-կոլաեվկա գիւղի մօտ:

Սուխոյ-Ֆանտանից 3-5 վերստ հարաւ, Մեծ և Փոքր Քեթանդաղ լեռների վրայ:

Սուխոյ-Ֆանտանի մօտ, Զանգու գետի ափերում, բաւական հաստ:

Շախիօլ (8299') լեռան վրայ, Սուխոյ-Ֆանտանից 20 վերստ հիւսիս-արեւմուտք:

Օրթըլու լեռան վրայ, 8-9 վերստ հիւսիս-արեւմուտք վերոյիշեալ լեռուից:

Հ Ա Ն Ք Ա Յ Ի Ն Ջ Ր Ե Ր

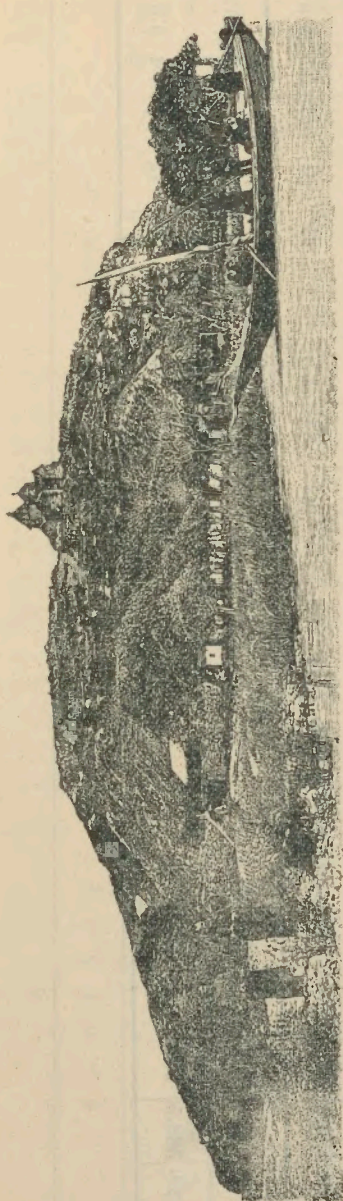
Կրային սառն աղբիւրներ կան. 1) Հրազդան գետի աջ ափին, Նոր-Քայազէտ քաղաքից 46 վերստ հեռու, 40°3' հիւսիսային լայնութեան և 62°40' արեւելեան երկարութեան տակ, 2). Միսխանայի հովտում, Միսխանա-գետի մօտ, 3) փոքր ինչ ներքև, Դարաչիչակ — գետակի ափին, նախկին պղնձահալական գործարանի մօտ և 4). Նոր-Քայազէտ քաղաքից 15 վերստ հարաւ-արեւմուտք և 11 վերստ նոյն ուղղութեամբ Դալի-Ղարդաշ գիւղից, Արփա-գետից բղխող մի գետակի վրայ, որ յայտնի է Քեչի-գեաղուկի Շոր-Ֆուլաղ անունով: Ջերմութիւնը 8°—10° Ռ.

Ածխաքրու—երկաքային (Углекисло—желѣзистый) աղբիւրներ գտնուում են 1). Հրազդանի ձախ ափին, Գիւմուշ գիւղից փոքր ինչ ցած, և յայտնի է Ղոթուր անունով:

Ծծմբային սառն աղբիւր կայ Ելենովկա գիւղից 2½ վ. հեռու, Սեանայ լճի ափին, Հրազդանի ափունքի մօտ, 40°31' հիւսիսային լայնութեան և 62°42' արեւելեան երկարութեան տակ:

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Նոր-Քայազէտի ամբողջ գաւառում միայն երկու տեղ հաստատուած է օգերևոյթաբանական կայարան, Նոր-Քայազէտ քաղաքում և Ելենովկա գիւղում: Ի նկատ առնելով, որ այս երկու կայարանների դիտողութիւնների արդիւնքը միմեանցից չափազանց քիչ են տարբերում, մենք շատանում ենք առաջ բերելով միայն Նոր-Քայազէտի կայարանի դիտողութիւնների աղիւսակները: Սրանցով մօտաւորապէս որոշում է գաւառի հարաւ-արեւ-

Ս Ե Ե Ա Ն Ա Յ Վ Ա Ն Ք

մտեան մասի կլիման, մինչդեռ հիւսիս-արևմտեան մասը, որ ներկայացնում է մի լեռնաշղթայի արևելահայեաց լանջ և այս պատճառով միանգամայն տարբերում է իւր կլիմայով, մնում է բոլորովին անորոշ, որովհետև այս կողմերում դեռ ևս չկայ 'և ոչ մի օդերևոյթարանական կայարան: Այս պատճառով և՛ կարող ենք միայն մօտաւորապէս ասել, որ այս կողմերում ձմեռը շատ կարճատև և տաք է լինում, ձիւնը շուտով հալում է, որի շնորհիւ և տաւարը կարողանում է ամբողջ տարին արածել: Ամառը բաւական շոգ է լինում և օդը չոր:

Տարիներ	Բարոմետր			Ջ և ր մ ու թ ի լ ն									Բացարձակ խոնաւութիւն			Յարաբերակ. խոնաւութիւն			Ամպամած		
	միլլիմ.	մաքսիմ.	մինիմում	7	1	9	միլլիմ.	մաքսիմ.	Ամպութիւն և ամբիւ	Բացարձ. միլլիմետր	Ամպութիւն և ամբիւ	Միլլիմ. միլլիմետր	7	1	9	7	1	9	7	1	9
1901	603.6	611.2	501.4	3.6	11.5	4.6	6.6	29.3	24/VIII	30.0	23/I	0.0	5.0	4.9	5.2	76	48	75	4.6	4.8	3.6
1902	603.1	610.5	588.5	2.9	10.5	3.6	5.7	27.1	29 VII	—	—	—	5.1	5.0	5.3	78	50	78	5.1	5.7	4.5
1903	604.1	610.9	591.5	1.7	10.0	2.6	4.8	27.7	22/IX	22.5	/I	2.4	—	—	—	—	—	—	4.6	5.3	3.8
1904	603.8	613.6	590.2	2.0	9.2	2.6	4.6	25.9	21/VI	27.2	20/I	1.8	5.2	6.2	5.3	82	61	81	5.9	5.9	5.0
1905	604.4	611.8	590.9	1.7	9.8	1.2	4.2	27.7	16/VII	31.3	28/I	2.3	5.2	6.5	4.8	81	63	81	5.3	5.5	4.6
Գում.	190	—	—	11.9	51.0	14.6	25.9	—	—	—	—	-6.5	20.5	22.6	20.6	317	225	315	25.5	27.2	21.5
Միլլիմ. թիւ	603.8	113.6	588.5	2.4	10.2	2.9	5.2	29.3	—	31.3	—	-1.6	5.1	5.6	5.2	79	56	79	5.1	5.4	4.3

Տարիներ	Քամու արագություն			Ք ա մ ի ն հ ր								Հ ա մ ն ո ղ ա թ	Ն ու ու ո լ ջ ք				Օ Ր Կ Ր									
	7	1	9	N.	NE.	E.	ES.	S.	SW.	W.	NW.		Ք ա մ ի ն հ ր	Մ ար ք ա թ ի մ ո մ	Ա մ ու թ ի ն հ ր	Ն ու ու ո լ ջ ք	Ձ ի Վ	Կ ա թ ի ն ու լ	Մ ար ք ա թ ի ն հ ր	Հ ա մ ն ո լ ջ ք	Փ ա մ ի ն ու լ	Փ ա մ ի ն ու լ	Փ ա մ ի ն ու լ	Փ ա մ ի ն ու լ	Փ ա մ ի ն ու լ	Փ ա մ ի ն ու լ
1901	0.8	1.8	0.6	29	77	33	20	33	25	190	17	751	—	—	—	—	—	0	2	1	0	78	59	15	172	8
1902	0.7	1.9	0.7	67	87	26	23	39	47	90	10	681	28.0	35.0	¹⁴ /V	78	32	3	0	0	2	36	55	43	—	10
1903	0.5	1.4	0.3	22	86	21	14	15	32	67	27	793	48.8	29.5	¹⁹ /VI	113	37	4	26	5	5	68	40	80	185	7
1904	0.7	1.4	0.4	70	30	10	16	28	43	43	21	824	612.4	4.5	²⁵ X	*129	*13	2	13	2	1	39	79	61	185	4
1905	0.5	1.4	0.4	72	8	8	11	14	27	62	25	864	499.4	33.1	⁸ /VIII	119	48	1	29	4	8	59	62	90	1.8	4
Գում.	3.2	7.9	2.4	250	288	98	81	129	171	372	110	3916	195.6	—	—	439	160	10	70	12	19	280	286	369	730	33
Միջ. թիվ	0.6	1.6	0.5	52	58	20	17	26	35	71	22	781	188.4	18.5	—	110	40	2	14	2	4	55	57	62	182	7

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ն Ե Ր

Սկանայ լճի և գետերի մէջ լինում են տեղացիների ասելով 12 տեսակ ձկներ, որոնց գիտնականները բաժանում են հինգ տեսակի. սրանք էլ պատկանում են երկու ընտանիքի, երեքը՝ սաղմոնի (лососевыхъ, salmonidae) և երկուսը՝ կիպրինակերպների (карповыхъ, cyprinoidae): Առաջին ընտանիքին պատկանում են. 1) Բ սիս սկր—արուն, էգը և իշխանը—այն, որ այդ տարին ձրկնիթ չի ածում և այն, որ դեռ ևս չէ սկսել ընդունել ամուսնական երգին (salmo ischchan kessl): Այս երեքն էլ կազմում են միևնույն տեսակը, թէպէտև տարբերում են միմեանցից թէ արտաքին տեսքով և թէ ներքին կազմութեամբ, 2) Բսզուկը (salmo species nova) և 3) գեղարքունի (salmo gegarkuni kessl.) որի տեսակներն են նաև կեռակսուց, անգլալ, ամուր, ծուր, խայսաձուկ կամ չալաձուկ¹⁾:

Կիպրինակերպների ընտանիքին պատկանում են միւս երկու տեսակը. 1) Կոյ սկ (храмуля, capoeta sevangi fil), և բեղլու (ysachъ, barbus goktshaicus kessl.) որ առհի առատութեամբ լինում է Ատի-եաման գետում²⁾:

Օվերինը ասում է, թէ Սկանայ լճում կայ նաև օձաձուկ, (Anguilla fluviatilis Heckel, yopъ) և առեւացնում է, թէ սրան հայերը անուանում են ջրի օձ, և չեն գործածում: Իսկ Կեսլերի կարծիքով սա Կապրիական քարալէզ (минора, Petromyzon vagneri kessl) պիտի լինի, որը Զանգու գետով անցնում է Սկանայ լիճը և որը մի քանի տեղ օձաձուկ կամ ջրի օձ է կոչւում և չի ուտւում:

Սկանայ լիճը պետութեան կողմից կապալով է տրւում զանազան անձերի, որոնք իրենց կողմից առելի մանր մասերով կապալով են տալիս ծովափնեայ գիւղերի բնակիչներին: Երեք տարին մի անգամ մի ամբողջ տարով արգելւում է ձուկ որսալ լճից ծախելու համար, որպէսզի սաստիկ չպակասի սրանց քանակը, թէպէտև արդէն վաղուց անցել է այն ժամանակը, երբ կուժը ջուր լցնելիս էլ ձկները թափւում էին մէջը:

Այս սխտեմի անյարմարութիւնն էլ արդէն զգացուած է, և

¹⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը լուսատիպ պատկերներով կարելի է տեսնել Կովկասեան Թանգարանի հրատարակած «Лососевая (Salmonidae) Кавказа Ө. Каврайскаго» աշխատութեան մէջ:

²⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը կարելի է տեսնել նոյն Թանգարանի հրատարակած Карповая (Cyprinoidae) Кавказа С Каменскаго Тифлисъ 1899 և 1901 թ. աշխատութիւնների մէջ:

ստացաւում է, որ կառավարութիւնը փոխանակ այդ ձևով՝ ամեն տարի աճման ամիսներին որսալու արգելք դնէ:

Բացի ձկներից լճի մէջ վիտում են փոքրիկ խեցգետիններ (gammaridae), որոնք կազմում են իշխանաձկի գլխաւոր ուտեստը, դեռ ևս սրա միայն երկու տեսակներն են գտնուած G. pullex L. և G. sibiricus. Զանգու գետում պատահում են կարճագի խեցգետիններ (Thelphusa ibera güld), բայց դրանք լիճը չեն մշտնում, երկարագի խեցգետիններ (Astacus) դեռ ևս չեն գտնուել ոչ Զանգու գետի, ոչ էլ լճի մէջ: Սարգանման կենդանիներից պատահում են կարիճներ, ինչպէս սովորականները (Androctonus ornatus Nordm.) այնպէս և սևերը՝ (Androctonus bicolor Ehrenb.) Պատահում են նաև, քիչ քանակութեամբ, փաղանգներ, որոնք կարծես պատկանում են միայն մի, Solpuga araneoides Latr. տեսակին և փաղիժներ, (тарантулы, Lycosa singoriensis Laxm.) Սևանայ լճում կան նաև մեծ քանակութեամբ ջրային խխունջներ, որոնք պատկանում են Lymnaeus stagnalis L. L. Ovatus Drap. L. auricularius Drap. և Planorbis carinatus Müll. տեսակներին: Սրանց մէջ գերակշռում են L. stagnalis և Pl. carinatus տեսակները, որոնց պրոֆ. Կեսլերը հանել է 100, իսկ պրոֆ. Բրանդը մինչև անգամ 238 ոտնաչափ խորութիւնից: Սևանայ լճի խխունջները նրանով են տարբերում, որ նրանց վրայի խեցիները չափազանց բարակ են: Տղրուկների ընտանիքից գտնուած են հինգ տեսակներ՝ այն է. Nephelis octoculata Bergm. Aulastoma gulo Braun (Haemopsis vorax fil) և երեք տեսակ Clepsine—սեռից, այն է. ch. orientalis (երկաշեան տեսակը). ch. goktshaica (վեցաշեան) և ch. Leuckarti. (ութաշեան): Զանազան մանրադիտական խեցգետիններով (рачекъ) և այլ ստորնակարգ կենդանիներով աւելի հարուստ են լճի սակաւջուր ծոցերը, ինչպէս, օր. ելենովկայինը, և սրանք աճում են Myriophyllum spicatum L. և Potamogeton perfoliatus L. ջրային խոտերով և Enferomorpha intestinalis Link ջրի մոով: Մեծ քանակութեամբ պատահում են ջրային գորտեր (Rana esculenta L. և Rana axyrrhina steenstr.) և գոգոշներ (жаба, Bufo viridis Laur) բազմաթիւ են նաև սովորական իժեր. (ужъ, Tropidonotus natrix var. persica) և սողուններ (Vipera berus L.)

Կաթնասուններից Նոր-Բայազէտի գաւառում պատահում են առջեր (Ursus arctos), եղջերու, (cervus elaphus L.) բազմաթիւ նապաստակներ (Lepus variabilis). գայլեր, աղուէսներ: Այս վերջինները պ. Բաղդէի ասելով և պրոֆ. Բրանդի հաստատութեամբ, բոլորն էլ պատկանում են vulpes melanotus Pall. տեսակին, իսկ իսկական, եւրոպական աղուէսներ, vulpes vulgaris gray բոլորո-

վին չկան Անդրկովկասում: Սևանայ լճի ափերին պատահում են ջրաղուէսի հետքեր: Սևանայ այս բոլորից ամենաբազմաթիւ և ամենափնասակարը դաշտամուկն է (*Arvicola socialis*), որ մեծ տարածութեան ցանքսեր է փչացնում:

Թռչուններից էան թէ բարձրասրուններ, թէ ջրայիններ, անհամեմատ աւելի Սևանայ լճի հարաւային կողմում, ուր շատ շամբեր և եղեգնուտներ կան, քան հիւսիսային ժայռոտ ափին: Այստեղ մեծ քանակութեամբ գտնուում են սագեր, բազեր, մանաւանդ ճախնային (*Fuliga fusca* L.) և խայտարղէտ (*Casarca rutila* Pall.) տեսակները. ամբողջ խմբերով լողում են սև փարփարներ¹⁾ (*лысуха, Fulicula atra* L.) բաղմաթիւ ջրսոյգ բազեր (*Podiceps*), ձկնկուլներ (*чайка, Larus*), որոնք բաւական մեծ փնաս են պատճառում ձկնորսութեան, ուստի և Երևնովկայի ձկնորսներն անողորմաբար փչացնում են նրանց բնին ու ձուերը: Քարքարոտ կղզեակների վրայ և ծանծաղուտ տեղերում շարունակ նստում են հաւալուտներ (*Pelecanus crispus* Bruch և ջրագռաւներ (*Carbo cormaranus* Meyer), հաւալուտները ձմեռամտին բոլորովին թողնում են Սևանայ լիճը, մինչդեռ ջրագռաւները մնում են այստեղ և՛ ձմեռելու, լճի հարթ ափերը կենդանանում են բաղմաթիւ և բաղմազան կաղարներով, որոնց մէջ նկատելի են՝ ծովային *Aegialites cantianus* Lath-ը (*зукь*), *Aegialites hiaticula* L. (*галстушникъ*), եղախլիկը (*пигалица, vanellus cristatus* Meyer), մեծ և կարմրատուտ *Totanus glottis* L. և *T. calidris* L. (*улитъ*), տրինգա, *Tringa cinclus* L. (*пестрозобый песочникъ*), կոցար (*skolopax gallinago* L.) և *recurvirostra avocetta* L. (*шилоклювка*): Աւազուտ տեղերում միշտ կարելի է տեսնել մոխրագոյն արագիլ (*Ardea cinerea. сѣрая цапля*). Ճահճոտ տեղերում էան շատ լորամարգիկներ (*Coturnix communis* Bonap. *корогесель*): Լճի ափերին թռչկոտում են զանազան բազէներ (*соболики-кочники*), առաւելապէս *Falco tinunculus* և *F. cenchris* տեսակներից, (*Saxicola rubetra* L. *луговой чеканчикъ*, *Saxicola oenanthe* L. *чеканъ-попутчикъ*), կարմրատուտ (*Lusciola phoenicurus* L. *горихвостка*), զանազան ջախսարեկներ (*Phyllopneuste пѣночки*) առաւելապէս *Ph. Eversmanni*

¹⁾ Տեղացիները չեն ուտում փարփարների միտը, ուստի և չեն որսում, այս պատճառով և այս թռչունները ամենայն վրստահութեամբ լողում են լճի ափերին մօտիկ, և նոյն իսկ մօտենում նաւակներին: Հետաքրքրական է տեսնել, թէ ինչպէս փարփարները, նկատելով մի որևէ նաւակի մօտենալը, շտապում են ծածկել իրենց բները ցախով ու խոտով, որպէսզի թաղցնեն ձուերը. և յետոյ հանգիստ լողում են նոյն իսկ նաւակի մօտ:

Bonap (Ph. icterina Eversm) Ph. rufa Lath. և Ph. trochilus L. տեսակները Calamotherpe arundinacea Lath. Камышевка), շինական և ընտանի ծիծառ (ласточка-козатка и ласточка-стрижокъ, Hirundo rustica և H. urbica L.) սպիտակ խաղտոնիկներ (Бѣлая тригоузки, Motacilla alba L.) զանազան արտոյաններ, մանաւանդ մարգերի արտոյաններ (Alauda arvensis L.) ինչպէս և կատարաւորներ (A. cristata, хохлатый) և գաշտայիններ (A. calandra L. етеной), կանեփալիեր ճնճղուկ (Fringilla cannabina L.) սարեակների Sturnus vulgaris L.) ահագին երամներ, ընտանի ճնճղուկներ, (Passer domesticus L.) երբեմնապէս պատահում են մոխրագոյն ագռաւներ (corvus cornix L. екрыя вороны) և կաշաղակներ (Pica caudata L.): Կոռնիկներ երեւում են միայն անցնելիս: Նոր-Բայազէտ քաղաքը գալիս են ամեն տարի բուն շինելու մի քանի ղոյգ սպիտակ արագիւններ (Ciconia alba L.): Դը-Ֆիլիպպին իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Ելենովկայի շրջակայքում նկատել է նաև Pandion haliaëtus L., Motacilla flava L. (melanocephala) և սև արագիւ (տառեղ) ciconia nigra)¹⁾

Բ Ո Ւ Ս Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Գարնանը, մայիսի սկզբին, լեռների հարաւային լանջերին բուսնում են հետեւեալ մանրիկ, միամեայ բոյսերը, որոնց կարելի է նկատել միայն գետնին կոտնալով. գարնանային դրաք, (թուրք կոտեմ—Draba verna), խոպուպաւոր խաճեն (крупка весеннее. Holosteum umbellatum); սուսամբար (Sisymbrium nudum), ծիրանեգոյն եղնճմայր (Lamium purpureum), եղջիւրախոտ (Cerathocephalus orthoceras), համեմատաբար աւելի մեծ են կոտեմ (Lepidium perfoliatum) տակ (Alyssum desertorum), gagea, յետոյ վայրի տորոն (galium venum); սիբելա (Scorzonera); fritillaria tulipoides: կակաշ (Tulipa Gessneriana (նշ ամեն տեղ). անտուխիկ (Poa bulbosa). կովկասեան շուշան, (iris caucasica), Ajuga orientalis և ուրիշներ:

Տարուայ շոգ ժամանակը լեռների հարաւային լանջերին յատուկ այս բոյսերն աւելի նոսր են լինում, այնպէս որ երբեք ճիւղ չեն կազմում և մի առանձնայատուկ, խի-

¹⁾ Ивановский; озеро Гокча. Այս մասը կազմուած է Բերրի, Կեոսլերի, Դանիւկաու և Բրանդուի ուսումնասիրութիւնների հիման վրայ:

Ժախառն հոտ ունին՝ շրթնագոյներին, մահաւանդ ուրցի (Thymus serpyllum), օշինդրի և Pyrethrum-ի առատութեան պատճառով և բուսական դաշտանկարը ստանում է մոխրագոյն—օպիտակաւոյն երանգ. սրանց ներկայացուցիչներն են. եղածաղիկ (Ranunculus illyricus), ճակնդեղ (Alyssum alpestre, campestre, linifolium); սխտորամայր (erysimum ibericum), մեխակներ (Dianthus Liboschitzianus, D. capitatus, D. campestris), սուսամբարներ (Silene longiflora. S. repens), համասփիւռ (Melandryum pratense), Arenaria graminifolia), խնկածաղիկ (Hypericum hyssopifolium. H. repens), երնջակ կամ փուշխոտ (Eringium campestre), ստեպղին (Daucus pulcherrimus), Onobrichis vaginalis (Эснарцетъ) O. viciaefolia. աւուշյա (Medicago sativa), Vicia persica), զանգածաղիկ (Campanula sibirica C. Steveni), սորա տեսակից՝ Centaurea sessilis Willd, այծամօրուք (Tragopogon floccosus). օշինդր (Artemisia Absinthium). Pyrethrum achilleaefolium և սրա պարագիւտ՝ Anoplangthus Biebersteinii, բերիկիկ (Veronica orientalis), Onosma sp., Onosma sericea, Echium rubrum, Cerinthe maculata, Cyphomttia lanata, ծեթրոն, Thymus serpyllum), Ziziphora vulgaris, օշինդր (Teucrium orientale, T. chamaedrys, polium), զառնադմակ (Ajuga chia), սրդանգն (Scutellaria orientalis. шлемникъ), վայրի դաղձ (Nepeta Moussini, nuda), մոշայ (Stachis recta) և այլն:

Ամառուայ կիսին այստեղ բաց է անում իր հովանին Prangus ferulacea, այս բոյսը շատ բնորոշ է այս տեղի համար. գարնանը նրա նորաբողբոջ ընծիւղները, որոնք դուրս են յցւում գետնից ջայլամի փետուրների նման, մի քանի տեղ ամբողջովին ծածկում են ժայռերի լերկ լանջերը: Այստեղ երբեմն նկատւում է քիչ քանակութեամբ մասրէի և ասպիրակ (ТАВОЛГА).

Տեղ-տեղ լեռան լանջը ժայռոտ լինելով, կամ քարակոյտներ է կազմում, կամ ուղղաձիգ կտրտուելով երևան է հանում լեռան խկական երկրաբանական կազմութիւնը, ի՞նչպէս, օրինակ, Զանգու գետի բազալտային ափերը, Կախսի գիւղից ներքև: Այսպիսի տեղերում նկատւում է տեղական պայմանների յարմարուած բուսական ինքնուրոյն կազմութիւն, որի սակաւաթիւ ներկայացուցիչները ապաստանում են ժայռերի ճեղքուածների մէջ գտնուած փոփուկ հողում: Այսպիսի տեղերում գարնանը բուսանում են

սպիտակաշուրթ կոսմնտուկ (*Arabis albida*), մանուշակ (*Viola persicifolia*), խոով խոտ (*Scrophularia chrysantha*), և *Scrophularia variegata*, իսկ ամառը՝ գեղեցիկ փնջերով ծերպերից ժայթքած զանգակածաղիկներ (*Campanula*) և մեխակներ (*Dianthus fragrans*), զառնաղմակիկներ կամ փերփեր տանեաց (*Sedum album acre, pilosum, gracile*).

Բացի դրանից այսպիսի ժայռոտ տեղերը շրջապատուած են լինում թփուտներով, առաւելապէս վայրի վարդենու և ասպիրակի, որոնք բուսնում են նաև ժայռերի ծերպերում: Այս տեսակի թփերը, որոնք շրջապատում են ժայռերը, տարածուած են և բնորոշ են Ահմանկանի լեռնաշղթայի լանջերին: Սրանցից ամենից բնորոշ է *Valeriana angustifolia* (*Epilobium angustifolium*) կատուախոտը (*Valeriana alliariaefolia*). *Dictamnus Fraxinella*, *Rhynchoscoris orientalis*, *Bupleurum falcatum*, *Astragalus cicer*, *Astragalus corniculatus* և այլն:

Վերոյիշեալ բոլոր կազմութիւնները, այսինքն 1) յեղեղի հաւաքուած շաւիղների կառոյ դաշտավայրերի 2) խաղիւղի (*Эстрагон*) փշոտ քիւերի և 3) ժայռերի և սրան ենթարկուող քիւտների կազմութիւնները տեղի ունեն նաև Գիւնէյի լճափում, միայն այստեղ բացի այդ կազմութիւնների համարեա բոլոր ներկայացուցիչներից՝ նկատուած են նաև ուրիշ տեսակներ, որոնք գաւառի միւս մասերում չկան կամ շատ հազիւ են պատահում: Այսպէս են օր. սխտորամայր, *erysimum Szowitsianum* Boiss), եղածաղիկ (*Ranunculus oxyspermus*), *Hyppomarathrum crispum* Koch, *Aetionema (iberidella) sagittatum*, յորասերմ (*Stacnys lavandulaefolia* նոր տեսակի), *Bungea trifida*, մկնամրգի (*Hedysarum daghestanicum*), *Coluteocarpus reticulatus*, *Thesium ramosum* Hayne, մարդմարտ (*Asperulum* Alph.), *Atraphaxis buxifolia*, հոսի (*Astragalus* sp. nova), և ուրիշներ: Այս տեսակները խառնուելով վերոյիշեալ կազմութիւնների ներկայացուցիչների հետ, բնորոշ տեսք են տալիս Գիւնէյի լճափի բուսականութեան, տարբերելով նրան միւսներից:

Անտառապատ ձորերին, — որոնց մասին խօսելու ենք յետոյ, — հետեւում են մի շարք կոսմոսներ, այսինքն ընդարձակ. գետնափոր խուղերի խմբեր, որոնք ամառը բարձի թող են առնւում, իսկ ձմեռը, իբր գիշերային ա-

պատան են ծառայում ոչխարների հօտերին, որ տարուայ այդ ժամանակ բերում են այդտեղ արածեցնելու:

Այս խոզերի շուրջը բուսնում են սովորական *Asperugo procumbens*, կոտեմ (*Lepidium draba*) և *Gapsella Bursa Pastoris*:

Գիւնէյի լեռնաշղթայի այն մասը, որ տեղ տեղ համարեա ուղղաձիգ իջնում է լճի մէջ և մեծ մասամբ ծածկուած է ժայռերով ու քարակոյտերով, պատած է կարմիր-ժանգագոյն և կանաչ-մոխրաւոյն մամռով: Այս քարափների կատարները զարդարուած են բոզկի տակով, (*Pyrethrum parthenium*), իսկ նրանց շուրջը և մէջէմէջ սխմում են վայրի վա դենին. ապիրակը, կծոխուրը և այլն: Կան նաև շիկատակ (*Atraphaxis buxifolia*), իսկ խոտային տեսակներից՝ ձարխոտ (*Stipa Szovitziana*), որ բուսնում է ժայռերի փոսիկների մէջ լցուած սևահողի բաղակ շերտերում, *Silene saxatilis*-ի և *Pyrethrum achilleaefolium*-ի հետ: Յետոյ *Ephedra* sp., որ սակայն, աւելի գերազասում է բուսնել ժայռերի կաւոտ — աւաղային լանջերի վրայ, և վերջապէս ցրտենին, որ ժայռերի ճեղքուածների մէջ է ուղղում իւր արմատները: Այս վերջինն ամենաբնորոշ բոյսն է Գիւնէյի լեռնաշղթայի համար: Նրա ծառերը ցրուած և տարածուած են ամբողջ հիւսիս-արևելեան լճափին, և միայն Ագաթափա մեծ թերակղզու վրայ այնքան խտանում են, որ կազմում են ցրտենու մի ամբողջ անտառ, մօտաւորապէս 25 վերստ տարածութեամբ, Զիլ և Սատանախաշ գիւղերի միջև: Այստեղ բուսնում են ցրտենիի երեք տեսակներ. *Juniperus* sp., որ փռում է գետնին և ծառանման *J. oxycedrus* և *J. excelsa*: Այս վերջի տեսակն Ագաթափա թերակղզու վրայ հասնում է 1-1½ սաժէն բարձրութեան, իսկ Զիլ գիւղից վերև 2-3 սաժէնի: Նրա հաստութիւնը ներքևում հասնում է 1½ արշինի, իսկ վերևում արագութեամբ բարականում է, և ծառին տալիս պիրամիդի տեսք:

Այս տեղի ցրտենու անտառի մէջ պատահում են նաև փշոտ խաղիքանի տեսակները (*Astragalus Marschallianus*, *aureus*, *persicus*, *caucasicus*), էսպարսէտ (*Onobrychis cornuta*), շանկաթ (*Acatholimon glumaceum*) և այն բոլոր բոյսերը, որոնք նկատուում են արևմտեան լճափին, փոստային ճանապարհի մօտերքը:

Մնում է մեզ ուշադրութիւն դարձնել Սևանայ լճափի դաշտային դօտու բուսականութեան վրայ: Գիւնէյի

լճափում, աւելի հիւսիսային կողմում, նա շատ նեղ շերտ է կազմում, որ միմիայն տեղ-տեղ ընդարձակւում է, արեւելեան կողմում, հետզհետէ լայնանում և կազմում Զողի դաշտավայրը, իսկ հարաւ-արեւմտեան մասում նա շատ աւելի ընդարձակ է քան Գիւնէյի կողմում, և ընդհարւում է Ահմանկանի լեռնաշղթայի փեշերին, որից բարձր սկսւում են Ահմանկանի ստորին—ալպեան արօտատեղիները:

Այս լճափեայ դաշտավայրը բուսաբանական տեսակէտից կարելի է բաժանել երեք համակենդրոն գօտիների.

1. Ընդհանուր ափին նկատւում են փխրուն շեղաքարի (կոնգլոմերատի) երկրներ, որոնց մասին արդէն խօսեցինք, սրանք ընդհատումներով ձգւում են լճափին 2-50 սաժէն տարածութեամբ և ծածկուած են ողորմելի և աղքատ բուսականութեան ներկայացուցիչներով, որոնք այն աստիճան ցածր և նոսր են բուսնում, որ կարծես թէ պատահմամբ են ընկել այստեղ: Համարեա ճիշտ լճափին տեղ տեղ պատահում է *isatis brachycarpa*, որ յատուկ է Սիւնայ լճափին, իսկ ամենից շատ՝ *օշինդր* (*Artemisia austriaca*), ուստի և այս շրջանը կարելի է կոչել *օշինդրի* դաշտ: Խառնի խուռն բուսնում են նաև պատուտակ (*Convolvulus lineatus*), ձիակորեկ կամ սև ցորեն (*Polygonum sp.*), մասնունի (*Potentilla bifurca*): Այս տեղերի համար շատ բնորոշ է կովկասեան կակաչը (*Papaver caucasicus*), խրոլնդատը (*Verbascum sp.*), Դարձեալ պատահում են նոյնպիսի, բարացունձ (*Salvia verbascifolia*), *Arenaria serpyllifolia*, վերջապէս *օշինդրից* ոչ սակաւ քանակութեամբ ցրուած *Bromus tectorum* և *Carex sp.*

Ենթոյնում այն հանգամանքի, որ աւագը շատ է ընդունում ջերմութիւն, այս բոյսերը շուտով չորանում են, և մայիսի վերջին անգամ այս շրջանը շատ տխուր և այրուած տեսք է ստանում, մանաւանդ երբ միացած է լիւնում լճափնեայ բուսականութեան երկրորդ գօտու հետ, որ տարածւում է ճահիճների և լճակների շուրջը: Այս գօտին ևս մի անընդհատ տարածութիւն չի բռնում, այլ բոլորում է միմեանցից քիչ թէ շատ հեռու դանուող ճահիճների և լճակների շուրջը:

Միայն Զողի դաշտավայրում, Գիլի լճի և համանուն, միմեանց կից, ճահիճների շուրջը այս գօտին բռնում է մի անընդմիջուող տարածութիւն: Այստեղ առաւելապէս բուս-

նում են եղեգներ, որոնց մէջը վխտում են ճանճային թռչուններ:

Գիլլիի ջրային բուսականութիւնը միանգամայն նման է Սևանայ լճի և լճափնեայ ջրային բուսականութեան. գերիշխում են հաղարտերևուկը (*Myriophyllum spicatum*) և *Lemna trisulca*, որոնց լճի կաաաղած ալիքները մեծ քանակութեամբ շարտում են ափը, ապա՝ շահադէտ աղբերաց կամ հասկ ջուրը (*Potamogeton perfoliatus* L.), *Entheromorpha intestinalis*, յետոյ *Ranunculus aquatilis*, *Hippuris vulgaris* Մատիտեղն (*Polygonum amphibium*), սիւսամբար (*Alisma plantago*), բերոնիկէ կամ վերոնիքէ (*Veronica Anagallis*). ճահիճների ափերին, թաց հողի մէջ հրանունդ, (*Ranunculus sceleratus*), առույտ (*Trifolium repens*), և ճանճային բոյսերի մի փարթամ գորգ. և յետոյ ջրասէր բոյսերի մի ամբողջ կազմութիւն. —

Մասնունի (*Potentilla anserina*). *Trifolium fragiferum*, գառնալեզու, ջղախոտ (*Plantago major*) և այլն:

Ապս սկսւում է լճափեայ դաշտավայրերի բուսականութեան երրորդ գօտին, որ ձգւում է առաջին երկուսի շուրջը, համեմատաբար աւելի լայն շերտով: Այս գօտին յաճախ ընդհարւում է լճափեայ, օշինդրային գօտու հետ, այնպէս որ վերոյիշեալ լճափեայ ճահիճներն ու լճակներն ընկնում են այս երկուսի մէջ. սակայն երբեմն նա անմիջապէս միանում է լճափին: Այս երրորդ գօտու բուսականութիւնը նման է հարաւային լեռների կաւոտ լանջերի բուսականութեան, միայն նրանից աւելի աղքատ է, միատեսակ, սակայն այս միատեսակութիւնը կայանում է միաժամանակ մի քանի տեսակների գերիշխանութեան մէջ: Այդ տեսակներից են՝ վայրի դաղձ (*Nepeta Moussini*), գարնանաձաղիկ կամ կովագնձուկ (*Stachys recta*), եղիսպակ, կենեղուս (*Salvia verticillata*) և *Sitvestris*, յափրուկ (*Reseda lutea*). կաղանջանն կամ երկաթնուկ (*Euphorbia gerardiana* և *Crambe orientalis*. — Վերջին երկուսը շատ տեղեր սաստիկ գերիշխում են և կազմում անընդհատ մարգեր. — կաղանջանը կամ երկաթնուկը (*Euphorbia Gerardiana*), բարձմենակի (*Achillea ciliata* և *A. millefolium*)-ի հետ հարաւարեւմտեան ափին, իսկ *Crambe* Զողի դաշտավայրի հիւսիսային կիսում, ուր նա տաղտկալի տեսք է ապիս բուսական դաշտանկարին, կազմելով սպիտակ խրճերի մի ընդարձակ դաշտ: Տեղ տեղ միայն պատահում են ասպիրակ

(*Astragalus alopecuroides*) և չորային մանր բոյսեր, ինչպէս՝ պատուտակ (*Convolvulus lineatus*), *Nonnea pulla*, բերոնիկէ (*Veronica orientalis*), գառնալեզու (*Plantago montana*), սիբեխ (*Scorzonera laciniata*):

Ընդհանրապէս դաշտավայրի բուսականութիւնը շատ աղքատ և նոսր է: Եւ քանի որ լեռների հարաւային լանջերը աւելի հարուստ են դաշտային բուսականութեան ներկայացուցիչներով, չի կարելի արդեօք այդ, բացի բոյսերի կեանքի պայմանների տարբերութիւնից, բացատրել նաև նրանով, որ լեռները պատնէշ են հանդիսանում քամիների դէմ և այսպիսով պահում են նրանց տարած զանազան բոյսերի սերմերը, մինչդեռ դաշտավայրում նրանց ոչինչ չի բռնում և քամին տանում է հեռու, մինչև լեռները:

Այժմ Զողի դաշտավայրի մեծագոյն մասը ծածկուած է ջրարբի արտերով, և համարում է սաստիկ հացառատ: Նրան մինչև անգամ անուանում են Լրեանեան նահանգի «շտեմարան»: Յունիսի սկզբին այս արտերի տարածութիւնը ներկուած է լինում միապաղաղ դեղին գոյնով, շնորհիւ ծաղկող մանանեխի (*Sinapis arvensis* var. *orientalis*), որ գերիշխում է այստեղ:

Այժմ անցնենք թփերի, անտառային և լեռնային արօտատեղերի բուսականութեան նկարագրութեան:

Թփերը բուսում են նեղ ձորակներում, ինչպէս օր. Բալդղ-չայի ձորակում, լեռների հիւսիսային և հիւսիս-արևմտեան լանջերի երկարութեամբ ձգուող ծալքերի մէջ, ինչպէս օր. Զուբուխլու գիւղի հանդէպ, Ինակ-տաղ և Քէօթան-դաղ լեռների վրայ, ինչպէս և Աղա-թափա թերակղզու վրայ: Այստեղ, Գիւնէյի չոր և տաք լճափին բուսող թփերի տեսակներն են. *Cotoneaster vulgaris*, *Lonicera Caucasica* և *Lonicera Xylostium*, գերամաստի (*Viburnum Lantana*), կոծախուրի (*Berberis vulgaris*), մասրի (*Rosa rubiginosa* L.) ցիրանցի (*Spiraea crenifolia*), վայրի կեռասենի (*Prunus padus*), սին (*Sorbus aucuparia*, *S. Aria*), սև հաղարջ (*Ribes nigra*, *Ribes grossularia*), *Amelanchier vulgaris* Mönch, սզնի (*Crataegus orientalis*) և ուրիշներ:

Այս թփերը խմբուելով կազմում են անանցանելի մացառներ: Սրանց հովանու տակ աճում են մեծ մասամբ անտառային խոտեր, ինչպէս. *Linum hirsutum*, վայրի դաղձ (*Nepeta grandiflora*), կատուախոտ (*Valeriana allia-*

riaefolia), երկաթնուկ (*Euphorbia aspera*), սանամարի (*Thalictrum foetidum*), հրեշտակաց բոյսի մի տեսակը՝ *Chaerophyllum aureum*, մոշայ (*geum urbanum* L.) աղաւնակտուց, խորդենի (*geranium silvaticum*), մդամունճ (*Vicia Ralansae*), հոսի, մկնամրգի (*Astragalus fruticosus*), բողկի տակ (*Pyrthrum carneum*) սակաւ, խուղախոտ (*Scrophularia orientalis*), *Cerastium dahuricum* և այլն:

Վերոյիշեալ թփերի տեսակներին, աւելի հարաւային կողմում, Սատանախաչ գիւղի մօտ, այնտեղ, ուր վերջանում է ցրտենիւ անտառն, աւելանում են նաեւ խնձորենի, տանձենի, *Rhamnus arctostaphylos*.

Ամառները դառնում են դաւառի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում, Դարաչիչակի կամ Ծաղկածորի վիճակում և բռնում են 300 ք. վերստից աւելի տարածութիւն: Այս անտառի յառաջացման գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ պիտի համարել և այն. որ նրա տեղը հիւանայի կերպով պաշտպանուած է բարձր լեռնաշղթաներով. իւսիսից նա շրջապատուած է Փամբակի լեռնաշղթայով (10,000 ոտ.), իսկ հարաւում Սուղեգանի լեռնաշղթան պաշտպանում է նրան հարաւային, այսպէս կոչուած «երևանեան քամու» չորացուցիչ ազդեցութիւնից:

Դարաչիչակի անտառի գլխաւոր ներկայացուցիչը կաղնին է, (*Quercus pubescens*), որ բոլոր տեսակներից բազմաթիւ է: Նա շատ խիստ է բուսնում, միայն շատ չի աճում, սովորաբար 3 սաժէնից աւելի չի բարձրանում և հազիւ $\frac{1}{4}$ արշին տրամագիծ է ունենում:

Դարաչիչակի անտառում միակ փշատերեւ ծառը հանդիսանում է ցրտենին, ցրուած անտառային շրջանի հարաւ — արեւելեան ծայրում, Կախսի և Բջնի գիւղերի մէջ և, փոքր ինչ հեռու, լեռնաշղթայի հարաւ-արեւելեան թեք լանջին, որ ստորոտում ոռոգւում է Զանգի գետով: Այս փոքրիկ տարածութեան վրայ այդ ցրտենին կազմում է մի փոքրիկ անտառ, լի զագի թփերով, ինչպէս Գիւնէյի լճափին: Հսկումը ցրտենին Դարաչիչակի անտառում շատ աւելի էր տարածուած, սակայն հետզհետէ պատրաստելով փափուկ սիւնոյ՝ տեղի է տուել կաղնուին: Այնպէս որ Դարաչիչակի անտառը պէտք է նկատել որպէս կաղնու անտառ: Այդտեղ կան և ուրիշ տեսակ ծառեր. ներքին շերտերում ամբողջ հրապարակներ բռնուած են վայրի

խնձորենիներով և տանձենիներով: Նաև լորին (Թմբի, *Alina*, *tilia*) ներքևում կազմում է մացառներ: Ուշագրաւ է այտակղի մանրասերև լորին (*Tilia parvifolia*), որ ըստ Մեգվեգերի, լորի բոլոր տեսակներից աւելի քիչ է տարածուած Կովկասում, և յայտուել է, համարեա բացառապէս, լեռնային անտառների վերին շերտին:

Ներքևում սովորաբար պատահում են սեանի կամ ողկուզաբեր կեռաս (*Prunus padus*), խուրենի (*Evonymus latifolius*), սգնի (*Crataegus orientalis*), կոծախուրի (*Berberis vulgaris*), *Lonicera caucasica*, հրչակ (*Daphne Mezereum*), գերամաստի (*Viburnum Lantana*) և այլն:

Դէպի վեր բարձրանալիս՝ մի բան սաստիկ աչքի է ընկնում. — ծառերը հեռոգհեռէ փոքրանում են, նոսրանում, ծուռն ու մուռ բուսնում և խղճալի տեսք ընդունում:

Անտառի վերին սահմանն անցնում է մօտաւորապէս 7¹/₂-8 հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրայով և վերջանում է հեռեեալ ծառերով. *Ribes alpinum*, սին (*Sorbus aucuparia*), գերամաստի (*Viburnum Lantana*), կէչի (*Betula alba*) և մասրի (*Rosa* sp.), իսկ մի քանի տեղերում, ինչպէս Միսիսանի հովտում, անտառի վերին սահմանի ծառերը բացառապէս կէչի են, նրա սովորական *var. pubescens* տեսակը և արտասուտոյ ուռենին. ուշագրաւ է, որ սրա բաւական հաստ բունը ուղահայեաց չի բարձրանում, այլ փռւում է գետնի վրայ, այնպէս որ ծառի գագաթը ներքե է նայում: Այսպիսի սպիտակ բների չարքը, որ փռուած է գետնի երեսին, ներքե ուղուած գագաթների ճիւղերով, մի ինքնատիպ պատկեր է ներկայացնում, որ հրապոյրից գուրկ չէ և շատ լաւ բացատրում է քամու ազդեցութիւնը, սեահողի աննշան հաստութիւնը և ընդհանրապէս այն խիստ սլայմանները, որ ծառը ստիպուած է կրել այս բարձրութեան վրայ:

Մնում է նկարագրել մեր անհատային շրջանի խոտային բուսականութիւնը:

Անտառի խորքում գետի ը ծածկուած է լինում չոր տերևներով և խոտ համարեա թէ չկայ: Սրա փոխարէն նրանք առատութեամբ բուսնում են անտառի եզրերում և նեղլիկ ձորակների լանջերին:

Այս ձորակների յատակին (ինչպէս օր. Ալիքէկ լեռան ձորակում), փտակների տփերին խիտ բուսնում են պտեր (*Asplenium Felix mas.*), մարենու թփեր, դամասկոսի

խաղող (крыжовника), կարմիր և սև հաղարջենի և այլն: Ծառերի սաղաթները միանալով միմեանց կազմում են կամարներ, որոնց հովանու տակ պնդվում են ստուերասէր առաքիկը (*Asperula odorata*) զգայուն հինածաղիկը, (*Impatiens noli tangere*), *Saxifraga orientalis*, *Lathyrus roseus*, ոլոռն (*Vicia Balansae*), աղանակաուց (*Geranium Robertianum*), *Actea spicata*, մատնածաղիկ (*Digitalis ferruginea*), երկաթնուկ (*Euphorbia aspera*), *Lysimachia punctata*, կատուախոտ (*Valeriana officinalis*) և *alliariefolia* և ուրիշներ. ջրի մօտ՝ սև վրացկոճի (*Veratrum album*) և խոլորձ (*Orchis latifolia*): Լեռնային բնորոշ խոտերի թուին պատկանում են նաև հարսնուկը (*Anemone caucasica*), ափսիտոն (*Aconitum nasutum*), շամպղիտակ (*Delphinium ciliatum*), կոծոծ (*Agrimonia Eupatoria*), աղանակաուց (*Geranium silvestris*, *G. pyrenaicum*, *G. ibericum*), *Hesperis matronalis*, կտաւստ (*Linum hirsutum*), *Astrautia helleborifolia*, *Ferulago silvatica* *Chaerophyllum aureum*, երնջակ (*Eringium giganteum*), անխոտ (*Pimpinella rhodania*) քիսամ ծծուկ (*Orobis cyaneus*), ոլոռն (*Latyrus pratensis*), *Silene inflata*, *S. fimbriata*, *S. compacta*), զանգակ ծաղիկ (*Campanula latifolia*, *C. eriocarpa*, *C. glomerata*), հոտախոտ (*Clinopodium vulgare*) քարահերձ (*Brunella vulgaris*), լուսաբեր (*Betonica officinalis*) կովացնձուկ *Stachys germanica* և ուրիշ շատեր:

Անտառի վերին սահմանում շատ անգամ պատահում են *Solidago virgaurea*, որպէս ստորին-ալպեան մարգագետինների բանբեր: Այս վերջին շրջանն սկսվում է անտառների սահմանից յետոյ 7¹/₂-8 հաղար ոտնաչափից բարձր:

Այս շրջանի ստորին մասում շատ լաւ գարի է բուսնում, միայն շատ անգամ ցուրտը տանում է:

Որպէս այս ստորին — ալպեան մարգագետինների բուսականութեան բանբեր կարելի է համարել *macrotonia echiodes*, որի գեղնաւոյն պսակի բերանը շուրջանակի ծածկուած է սև բծերով, յետոյ բերնիկէնի տեսակները (*Veronica gentianoides*, *V. armena*), ապա հրանունկի տեսակները (*Ranunculus caucasicus*, *R. dissectus* և *R. oreophilus*).

Մայիսի վերջին ստորին-ալպեան շրջանում գտնուած դաշտերը, լեռների լանջերը և հարթութիւնները դեղին

գոյն ունին շնորհիւ ծաղկած զրաբի (*Draba brunniaefolia*): Այս զեղնագոյն ֆօնի վրայ սփռուած են զարնանային ուրիշ մանրիկ երփներանգ բոյսեր, ինչպէս *Anemone albana*, *Androsace armeniaca*, մատնունի (*Potentilla* sp.), կովացնժուկ (*Primula farinosa*, *P. macrocalyx* Bge.) և *Pallassii* Lehm, վերոյիշեալ բերինիկէն (*veronica gentianoides* և *armena*), զառնաղմակ (*Ajuga orientalis*), և փոքրիկ բոգ (*Gentiana verna* L.):

Փոքր ինչ ուշ, բարձրավանդակների վրայ ալպեան մկնականջը (*Myosotis*, *незабудка*) տեղ տեղ կազմում է կապուտակ դորգ, կողքին ձգուած բաց-շեփորագոյն երիզներ՝ բերիկիկից (*veronica orientalis*): Ընդհանրապէս կարելի է նկատել, որ զարնանը ստորին-ալպեան մարգագետինները բոյսերի քիչ տեսակներ են ունենում, որովհետեւ շատերն այս բարձրութեան յատուկ կլիմայի քմահաճոյքներին չեն կարողանում դիմանալ: Եւ եթէ ամբողջ տարածութիւններ բռնուած են սիայն միջանի տեսակ բոյսերով, սա ամենալաւ ապացոյցն է, որ նրանք յարմարուել են տեղական պայմաններին:

Բոլորովին այլ է ամառը, որ տեւում է այստեղ երկուս ու կէս ամիս, յունիսի կիսից մինչև օգոստոս պարառաբար, երբ միաժամանակ բաւականաչափ ջերմութիւնն ու խոնավութիւնը, առատ լոյսի հետ թոյլ են տալիս հարուստ հողին արտայայտելու իւր արդիւնաբերող ուժի ամբողջ փարթամութիւնը: Այն ժամանակ սոյստեղ կանաչի գմբուխտային ֆօնի վրայ վառ գոյներով վառուում են միլիոնաւոր երփներանգ պսակներ: Դժուար է նկարագրել ստորին-ալպեան շուսականութեան այս ժամանակի ծաղիկների պերճութիւնն ու երփը. ամեն տեղ սփռուած են ծաղիկների ու կանաչի ահագին շերտեր, կարմիր խորդենի (*geranium*, *гераній*) ձիւնափայլ և վարդագոյն պտեր, հարսնուկ (*Anemone narcissiflora*), գեղեցիկ *Aetheopappus pulcherrimus*, մեխակ, մատնունի, *Potentilla* (*лапчатка*), ընձախոտ (*лютики*), բազմազան երեքնուկներ (*Trifolium alpestre*, *T. thrichocephalum*, *T. canescens*, *T. ambiguum* և այլն), լոռասերմ (*Betonica grandiflora*, *астры*), զանազան գոյնի տերփուկ (*Centaurea axillaris*, *горные васильки*), մկնականջ, *Astrantia helioborifolia*, (*звѣздовка*), կակաշ, (*Papaver orientale*), մատիտեղ (*Poligonum alpinum*). մանաւանդ բազմաթիւ են

եղերդակ (*Crepis sibirica*), առիւծատամն (*Leontodon* sp.) բազէաբոյս (*Hieracium* sp.), ագառեակ (*Solidago virga aurea*), յետոյ մատիանդ (*Poligonum bistorta*), կընծմն-ծուկ (*Thalictrum minus*), առիւծաթաթ (*Alchemilla vulgaris*) և այլն:

Համաբեա արշինաչափ բարձրութեան հասնող վերոյիշեալ խոտային ծածկոցի վրայ տեղ տեղ տարածում է իւր փարթամ ծաղիկները կովկասեան շուշանը (*Lilium monadelphum*) սաժէնաչափ ռսկէտունկը (*Cephalaria tatarica*), լայնատարած շամպդիտակը (*Sympytm asper- rimum*), վայրի արջամաղիլը (*Heracleum* sp.) և վերջապէս սև վրացկոճին (*veratrum album.*) այս վերջինս աւելի լինում է աղբիւրների մօտ, որ թաքնւում են ոսկէ ծաղիկ-ների, *Caltha polysepala*, խիտ կոյտերի տակ, ուր տա-րածում է իւր անապին տերևները թրթնջուկը (*Rumex alpinus.*) այստեղ ջրերի մօտ սովորական են *Cardamine uliginosa* և *C. impatiens*, *Geranium palustre* և ուրիշ-ները:

Այս ստորին—ալպեան մարգագետինները շատ հարուստ արօտատեղիներ ունին, ուստի և ամառը բազմաթիւ քրդեր և թուրքեր են գալիս երևանի, Կանձակի և մինչև սնդամ Թիֆլիսի նահանգներէլց:

Ամենից աւելի գովուած է Ահմանկանի արօտատեղի-ները, որ տարածւում են Ահմանկան լեռնաշղթայի բարձր լանջերում, մօտ 100 վերստ երկարութեամբ: Այս անապին տաքածութիւնը պատկանում է պետական գանձարանին, որ մաս մաս կապալով է սալիս ժողովրդին:

Ինչը հազար ոտնաչափից բարձր բուսականութիւնը բոլորովին փոխւում է: Ճշմարիտ է, այստեղ դեռ սլատա-հում են ստորին—ալպեան մարգագետինների մի քանի տե-սակները—լուսսերմ (*Betonica grandiflora*), ռսկէտունկ (*Cephalaria tatarica*), հիմայ արդէն առ առաւելը ¹/₄ ար-շին բարձրութեան, փերփուկ (*Centaurea axillaris*) և մի քանի ուրիշներ, բայց արդէն նրանք չեն կազմում բուսա-կան գորգը, այլ նարգիսի (*Nardus sfricta*) փափուկ սէզը և *Sibbaldia procumbens*, *Alsine aizoides*, *Alsine recur- va*, մասնունի (*Potentilla argaea* Boiss և Bel) գառնա-դմակ (*Sedum tenellum*), գանգակ ծաղիկ (*Campanula tridentata*) և ուրիշներ:

Սրանք, ըստ երևոյթին, կազմում են անցողական շերտը

ստորին—ալպիական արօտատեղիներին, գէպի տիպական ալպիական մարգագետինը: Սրանով էլ վերջանում է Ալիբէկ լեռան (9382 ոտ.) գագաթը, որ մեր անտառային շրջանում ամենաբարձրն է:

Լեռնային բուսականութեան տեսութիւնը լրացնելու համար հարկաւոր է յիշել այն ինքնատիպ, քնքոյշ, շուտ թառամող գարնանային բոյսերը, որոնք երբեք անգ շրջանակ են կազմում բարձր լեռների կատարներին ամառուայ կիսին մնացած հալչող ձեան շերտերին:

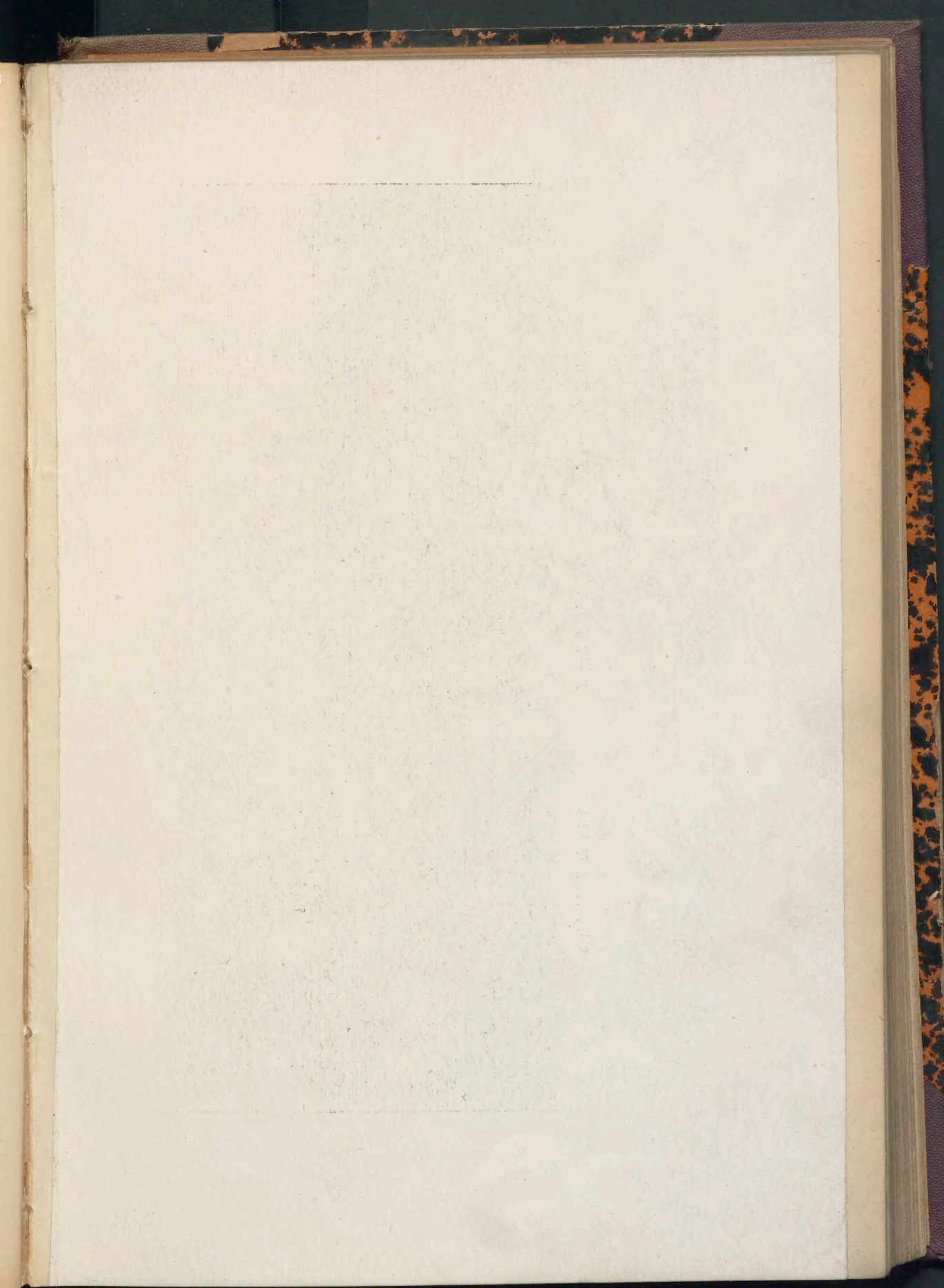
Այսպիսի տեղերում լինում են. կմշտրուկ (*Scilla cernua*), մէջ ընդ մէջ *Pouschkinia scilloides*, որոնց մէջ ծաղկում են *Merendera caucasica*, գագէա (*Gagea* sp.) *Muscari* sp. վերջապէս հէնց ձեան մօտ կարճատև հրանունգ (*Renunculus edulis* Boiss): Այստեղ, ձեան շերտի մօտ, Ալիբէկ լեռան վրայ գտնուել է մի շատ հազուագիւտ տեսակ—*Erysimum gelidum*. Այս բոյսերն աւելի և աւելի բարձրանալով՝ լեռան վերին շերտերում բաց են անում գարնանային եղանակ, մինչդեռ ներքեւում, ստորին-ալպեան մարգագետիններում սաստիկ ամառ է, իսկ հովիտներում արդէն ոսկէզօծւում են հացահատիկները ¹⁾:

¹⁾ Քաղուածօրէն կազմել եմ «Сборник материалов для описания мѣстностей и племенъ Кавказа» հրատարակութեան XXVII գրքում տպուած պ. Սոցհատովսկու «Обзоръ флоры окрестностей озера Гокча» յօդուածին:

ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ

г. Нахичеванъ.

Նախիջևան քաղաք

Ville de Nakhitchévan

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Կ Ա Մ

ՆԱԽՃԱԻԱՆ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

(Նուր Լազարեան ազգալոյս տոմի յիշատակին)

Սահմանները.—Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը բռնում է հին Նախճաւան գաւառը: Այժմ նա կազմում է համանուն գաւառի չորս ոստիկանական շրջաններից առաջինը: Այդ տեղ է գտնւում նաև գաւառի կենտրոնական քաղաքը: Սրա սահմաններն են. հիւսիսից՝ Շարուր Դարալագեազի գաւառը, արևելքից՝ Նախիջևանի գաւառի երկրորդ և երրորդ կամ Ջահրիի (Ջահուկ) և Ապրակունիսի (Երնջակ) ոստիկանական շրջանները, և հարաւից ու արևմուտքից՝ Պարսկաստանը:

Այս ոստիկանական շրջանը բռնում է 76691 ղեսիատին և 1734 ք. սաժէն տարածութիւն¹⁾ որից՝

1) Բնակատեղի	191 ղես. 1784 քառ. սաժէն.
(այս հաշւում գիւղատեղի	164 ղես. 597 ք. սաժէն.
2) Գերեզմանատեղի	5 ղես. 2265 ք. սաժէն.
3) Ճանապարհներ	385 ղես. 101 ք. սաժէն.
4) Արտեր	20821 ղես. 1092 ք. սաժէն.
5) Այգիներ	417 ղես. 663 ք. սաժէն.
6) Անտառներ	83 ղես. 603 ք. սաժէն.
7) Մարգագետին	660 ղես. 1660 ք. սաժէն.

1) Труды закавказского статистического комитета. Земельныя дачи Эриванской губернии. Нахичеванскій уѣздъ. ղես և սաժիկ.

- 8) Արօտատեղի 47720 դես. 1071 ք. սափէն
 9) Զրի տակ 788 դես. 1799 ք. սափէն.
 սրանից 1) ջրանցք. տակ 76 դես. 2139 ք. սափէն.
 2) գետերի, վտակների և
 աղբիւրների տակ . . . 608 դես. 290 ք. սափէն.
 10) Չարդիւնաբերող հողեր 3783 դես. 2130 ք. սափէն.
 11) Այլ և այլ տեսակի հողեր 52 դես. 1165 ք. սափէն.

Իւր տարածութեամբ այս ոստիկանական շրջանը նոյն գաւառի չորս շրջանների մէջ երկրորդն է համարւում, իսկ առաջինը՝ Օրդուբադի ոստիկանական շրջանն է¹⁾:

Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը բռնում է գլխաւորապէս Նախիջևանի և Բոյիւկ-դիւզի հարթութիւնները, որոնք միմեանցից բաժանւում են Հարաւային—Դարալագեազի լեռնաշղթայի վերջաւորութեան մի փոքրիկ գոտիով, որ յանկում է Արաքսին՝ Դարաշուղ գիւղի մօտ:

Բոյիւկ-դիւզի հարթութիւնը բաժանւում է Շարուրի հարթութիւնից Կըվրազի բարձրութիւններով: Նրա երկարութիւնն է 20 և լայնութիւնը՝ 10 վերաս: Զուր չլինելու պատճառով բոլորովին անբերրի է:

Նախիջևանի հարթութիւնը տարածւում է Նախիջևան-Հայր և Զահրի-Հայր ստորին ընթացքում: Այս հարթութեան երկարու-

¹⁾ Օրդուբադի ոստիկանական շրջանը նկարագրելիս դեռ ևս պատրաստ չէր Անդրկովկասեան վիճակագրական կոմիտետի կազմած հողերի տարածութեան վերաբերեալ վերոյիշեալ տեղեկագիրը, ուստի և ես չկարողացայ ույն ժամանակ օգտուել. այժմ լրացնելու յուսով կարեւոր եմ համարում այստեղ առաջ բերել:

Օրդուբադի ոստիկանական շրջանը բռնում է 102745 դես. և 2258 ք. սափէն տարածութիւն. որից՝

- 1) Բնակատեղի 229 դես. 138 քառ. սափէն.
 սրա մէջ գիւղատեղի 222 դես. 307 քառ. սափէն.
 2) Գերեզմանատեղի . . . 12 դես. 1134 քառ. սափէն.
 3) Ճանապարհներ 400 դես. 470 քառ. սափէն.
 4) Արտեր 13784 դես. 2051 քառ. սափէն.
 5) Այգիներ 998 դես. 1155 քառ. սափէն.
 6) Անտառներ 408 դես. 290 քառ. սափէն.
 7) Մարգագետին 1 դես. 986 քառ. սափէն.
 8) Արօտատեղի 57925 դես. 772 քառ. սափէն.
 9) Զրի տակ 748 դես. 1427 քառ. սափէն.
 որից 1) ջրանցքների տակ 26 դես. 901 քառ. սափէն.
 2) գետերի, վտակների և
 աղբիւրների տակ . . . 704 դես. 1237 քառ. սափէն.
 10) Չարդիւնաբերող հողեր 18383 դ. 880 քառ. սափէն.
 11) Այլ և այլ տեսակի հողեր 55 դ. 520 քառ. սափէն.

Թիւնը Նախիջևան-չայի ընթացքով հասնում է 30 վերստի, լայնութիւնը՝ հիւսիսային վերջաւորութեան վրայ, Ջահրի գիւղի մօտ 6 վերստի, իսկ հարաւային վերջաւորութեան վրայ, Ղարաչուղ և Արազին գիւղերի միջև 30 վերստի: Հարաւից այս հարթութիւնը սահմանափակւում է Արաքս գետով, իսկ հիւսիսից՝ Թաւրուզալ լեռնաշղթայի փեշերով: Այս հարթութեան մակերևոյթը կտրատւում է մի քանի քարքարոտ ձորակներով ու աննշան սարերի գօտիներով ու գազաթիւներով, որոնցից յիշատակութեան արժանի են հետևեալները. Կըվրաղ-սար (2865 ոտ.), Թաղիուչանի (3123'), Տուզ-դաղ (3830'), Ղարաուլ-թափա (3067'), Քիւլ-թափա (3365'), Բէխկ-տուղ (3073'), Չընգըլլու (2753'), Ղարդար (3430'), Ղարանի-եալըղ (3668'), Քիւր-հունուր (4238'), Իւսունգիւլլասը (5670'): Այս բոլոր լեռներն էլ նստուցքային կազմութիւն ունեն ¹⁾:

Գետերը.—Այս դստիկանական շրջանը ռանի միայն մի գետ, միջանի վտակներով, և սա է, իսկապէս, ամբողջ շրջանի կենսատուն, ու սրա ընթացքով են դասաւորուած գիւղերը: Սա Նախիջևան գետն է, որի վերին հոսանքը, որ կոչւում է Ղարա-բա-բա-չայ, ընկնում է երկրորդ ոստիկանական շրջանի մէջ և միայն ներքին հոսանքը պատկանում է այս շրջանին: Սկիզբն է առնում Զանգեզուրի գաւառի Արըկլու լեռնաշղթայից և թափւում է Արաքսը՝ Ապասապատ—բերդից մէկ և կէս վերստ բարձր: Նրա ամբողջ ընթացքի երկարութիւնը հասնում է 71 վերստի: Նրա վտակներն են՝ վերին հոսանքում՝ Քիւքի-չայ, որ սկիզբն է առնում Հարաւային-Դարալագեաղի Քիւքի-դաղ և Քեչալ-դաղ գազաթիւների միջից, և թափւում է սրա մէջ Ղարա-բաբայ գիւղի մօտ, անցնելով ընդամէնը 18 վերստ, իսկ միւսը Ջահրի-գետը, որ նոյնպէս սկիզբն է առնում Հարաւային-Դարալագեաղի լեռներից և թափւում է Նախիջևան գետի մէջ Ուզուն-Օբա-իւխարի գիւղի մօտ, անցնելով ընդամէնը 40 վերստ: Նախիջևան գետից տարուած են վեց ջրանցքներ, շրջակայքը ոռոգելու նպատակով, այնպէս որ ամառը, արդէն իսկ փոքրացած այս գետը, մինչև Արաքս չի հասնում: Վերջինս, թէպէտ և կազմւում է այս շրջանի ամբողջ հարաւային ու արեւմտեան սահմանագիծը, սակայն ոռոգման դեռ ևս չի նպաստում, որովհետև առանց ջրամբարձ մեքենաների, չի կարելի ջուր բարձրացնել:

Հանքեր.—Նախիջևանի գաւառը նախ և առաջ նշանաւոր է իւր աղահանքերով:

¹⁾ Երկրաբանական կազմութեան մասին արդէն խօսելիս նք Օրդուբադի ոստիկանական շրջանն նկարագրելիս:

Նորագոյն հետազոտութիւնները ցոյց են տուել, որ Սև-ծովի գրեթէ ամբողջ մինչև Օրդուբադ քաղաքը ձգւում է աղաքարի անւնդմիջուղ, ստորերկրեայ մի շերտ, որ Օրդուբադ քաղաքի մօտ անցնում է Արաքսը և տարածւում Պարսկաստանի սահմաններում: Այդ շերտի վրայ այժմ գործում են հինգ աղահանքեր՝ Օլթիի, Կաղզուանի, Կողբի, Նախիջևանի և Սուստի: Այս աղահանքերից հանած աղի քանակը միանգամայն կախուած է վաճառատելիներէ թուից: Այժմ առաջին տեղը բռնում են Կողբի և Կաղզուանի, յետոյ Նախիջևանի և Սուստի, և վերջինը՝ Օլթիի աղահանքերը¹⁾:

Նախիջևանի աղահանքը գտնւում է համանուն քաղաքից 12 վերստ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, Արաքսի ձախ ափին, նրանից 9 վերստ հեռու, Դուզ-դաղ լեւան մէջ, 2949 ֆ. ծովի մակերևոյթից բարձր:

Այստեղ գտնուած քարէ մուրճերը ցոյց են տալիս, որ շահագործուած է շատ հին դարերում: Դատելով փորուածքների ծաւալով, կարելի է ենթադրել, որ մինչև այժմ հանուած է 6—7 միլիօն փութ աղ: Այժմ տարեկան միջին թուով հանում են մինչև 200 հազար փութ: Այս աղահանքը պատկանում է պետական գանձարանին և կապալով է տրուած Զանփուլատեանին 9000 ռ. այն պայմանով, որ աղահանքում աղի փութը ծախուի մեծ, հինգ և աւելի ֆունտանոց, կտորները 10, իսկ մանրերը՝ 5 կոպէկով:

Սուստի աղահանքը գտնւում է Նախիջևանի աղահանքից 9 վերստ հիւսիս, Սուստ գիւղի հարաւային կողմում: Աղային շերտը մօտ 2 սաժէն հաստութեամբ, ըստ երեւոյթին, Նախիջևանի աղաշերտի շարունակութիւնն է, և միեւնոյն տեսակի: Այս աղահանքից մինչև հիմայ հանուած է մօտաւորապէս 4 միլիօն փութ աղ. տարեկան հանում են մինչև 300 հազար փութ աղ: Սրան շահագործել սկսել են միայն վաթսուեակա թուականներից: Սու պատկանում է Բելրալի-խանովներին և կապալով է տրուած նոյն Զանփուլագեանին:

Բացի այս յիշուած շահագործուող աղահանքերից, այս ուստիկանական շրջանում աղահանք նկատուած են և հետեւեալ տեղերում:

Այս աղահանքի մօտ՝ Կեվորչին-դուլար. — Նախիջևանի հանքից 8 վերստ դէպի հիւսիս. և Իքի-թափալար — 5 վերստ դէպի հարաւ-արեւելք նոյն աղահանքից. Աղ-դուզ-դաղ լեւան մէջ, Սուստի աղահանքի մօտ: Սուստ գիւղից 3 վերստ դէպի արեւելք, Տաւլո-դարալի կոչուած տեղում:

1) Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 г. добыча соли въ Нахичеванскомъ уѣздѣ. Եր. 176—177.

Ազնաբերդ գիւղից վեց վերստ հարաւ-արեւելք, համանուն լեռան արեւմտեան լաջին (5858 ոտ. բարձ.):

Նախիջևանից 3—4 վերստ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, Ղարաբաղ տանող ճանապարհից միջանի սաժէն հեռու, և 2 վերստ 200 սաժէն դէպի արեւելք Նախիջևանի աղահանքից Րահին-խան-տուզ-լաղ Րահիմ-թափա լեռան մէջ:

Նախիջևան քաղաքից 10 վերստ դէպի հիւսիս և Նախիջևան աղահանքից 12 վերստ դէպի արեւելք, Թիւլքի-թափա լեռան մէջ:

Բացի աղահանքից, այս շրջանում կան նաև՝

Դիլլս.— Գտնուում է Նախիջևան քաղաքի և համանուն աղահանքի շրջակայքում:

Մարմարիոն.— Սուրաբ գիւղից 2 վերստ դէպի հիւսիս:

Կրաքար.— Նախիջևանի շրջակայքում. Կարմիր-վանքի մօտ: Նեհրամ գիւղի մօտ:

Հանքային ջրեր.— Այս ոստիկանական շրջանում չկան, այլ սրա կից՝ երկրորդ ոստիկանական շրջանում՝ Բաղամուլ և Սուրաբ գիւղերի մօտ, երկուսն էլ ածխածխոյին են:

Դլիման.— Ո՛չ քաղաքում և ո՛չ ամբողջ ոստիկանական շրջանում չկայ օգերեկոյթաբանական կայարան, պարզ է ուրեմն, որ անհնարին է մի որոշ բան ասել: Վերջին տարիներս միայն սկսել են չափել նստոյցքները, սակայն այս ևս ո՛չ այնքան կանոնաւոր: Հիմնուելով մասամբ այս, մասամբ էլ պ. Նիկիտինի 1881—1882 թուականներին կատարած դիտողութիւնների վրայ, կարելի է մօտաւորապէս ասել, որ այստեղ ձմեռն սկսւում է դեկտեմբերին, ջուրն սկսում է սառչել՝ լճակներում դեկտեմբերի վերջին, իսկ գետերում՝ յունուարի սկզբին: Սառուցը լճերում և գետերում սկսում է հալչիլ փետրուարի վերջին (23—25) և անհետանում է մարտի սկզբին (6—7): Ձիւնը բաց տեղերում անհետանում է մարտի սկզբին: Առաջին փոթորիկը տեղի է ունենում փետրուարի վերջին և մարտի սկզբին, կարելուտը՝ գարնանը և շատ սառկաւ՝ ամրանը:

Մարտի սկզբին երևում են առաջին դաշտային ծաղիկները՝ ձնձաղիկ, յակինթ, մանուշակ. կաղնին ծաղկում է մինչև ապրիլի վերջը, ուռենին մայիսի սկզբին: Ալուշան (սալոր) հասնում է մայիսի կիսին, յետոյ կեռասը. թութը մինչև յունիսի 1-ը: Անձրեները շատ առատ են մարտի երկրորդ կիսին. ապրիլին և մայիսին, յունիսին պակասում են, իսկ յուլիսից հսկտեմբեր շատ սառկաւ: Շոգ օրերն սկսւում են սովորաբար մայիսի կիսից, այնպէս որ յունիսի սկզբին արդէն խոտն ու ծառերի տերեւներն սկսում են դեղնել արեգակի կիզիչ ճառագայթների ազդեցութեամբ: Ա-

մարային ամենաշոգ եղանակը լինում է յուլիսի վերջն ու օգոստոսի սկիզբը, երբ ջերմութիւնը հասնում է մինչև 50° R.: Գիշերները լինում են տոթ, խեղդիչ և թոյլ չեն տալիս քնելու, թէպէտ և լինում են նաև շատ ցուրտ գիշերներ, երբ ջերմութիւնը ցերեկուանից 25° ընկնում է: Այսպիսի խիստ փոփոխութիւնը շատ անգամ վտանգաւոր հիւանդութիւնների պատճառ է լինում:

Ամառը Նախիջևանում տիրում է սաստիկ տենդ, որից ազատ չեն մնում ոչ միայն նորեկները, այլ և տեղացիները: Այս տենդը, ինչպէս և ջերմախտը և աչքի հիւանդութիւնները սովորական և մշտապես են ոչ միայն քաղաքում, այլ և ամբողջ Նախիջևանի հարթութեան վրայ:

Այստեղ տիրապետում են արևելեան և հիւսիս-արևելեան անձրևաբեր քամիները: Հարաւային քամիները սաստիկ տաք են և փասակար:

Բացի վատառողջ կլիմայից, թէ քաղաքը և թէ այս շրջանը ունի բազմաթիւ կարիճներ, միլիոնաւոր մոծակներ և սակաւաթիւ մորմեր (фаланги), որոնք թռնաւորում են կիանքը գարնան ու ամրան ժամանակ:

Բուսականութիւն. — Նախիջևանի ոստիկանական շրջանը բուսականութեան կողմից հարուստ չէ, որովհետև նախ շատ տեղեր աղային հանք պարունակելով իրենց մէջ, լերկ են, ինչպէս Նախիջևանի և Սուստի աղահանքերի շրջակայքը և երկրորդ՝ ջուրը շատ սակաւ է, ինչպէս օրինակ Բոյլուկ-գիւղ կոչուած ահապին հարթութիւնը, որ միանգամայն զրկուած է բուսականութիւնից:

Այս ամբողջ շրջանում չկայ ոչ մի անտառ, այլ տեղ տեղ, գետակների ափերին, ժայռերի ստորոտներում, մի խօսքով երկրագործութեան անյարմար տեղերում, բնակիչների ձեռքով տնկուած են կաղամախ, ուռենի, հասարակ կնձնի (карагач, Ulmus campestris), փշատ (Zizyphus cappadocia), և այլն:

Շրջանի մեծագոյն մասը բռնուած է գլխաւորապէս ցորենի, գարու, բամբակի, կանեփի և կորեկի արտերով, մի մասն էլ բռնում են խաղողի և պտղատու ծառերի այգիները: Այստեղի խաղողներից նշանաւոր են. սև տեսակից՝ սև-խալիլի, սապելի, մալահի, սև-խաղող, սև-ալդարա և զարաջա, սպիտակ տեսակից՝ խալիլի, որ հասնում է յունիսի վերջին, ասկարի, հուսէինի, քիւրդաշտ, քիշմիշի և կատուի աչք:

Պտղատու ծառերից նշանաւոր են խնձորենին, տանձենին, ընկուզենին, նշենին, նռնենին, սալորենին, դեղձենին, ծիրանենին, փշատենին, թթենին, բալենին և կեռասենին:

Դաշտերն ու արօտատեղիները լի են ծաղիկներով, որոնցից նշանաւոր են. երկծաղիկ կակաջը (*Tulip Biflora*), կովկասեան հիրիկ կամ վայրի շուշան (*Iris caucasica*), տերեւխիտ նուարտակ (*Lepidum perfoliatum*), կրկնատերեւ մկնտի (*Scilla bifolia*), ափրիկեան երեկորնիկ (*Hesperis africana*), մեծորակ առնասպար (*Androsace maxima*), արեւելեան կաղամբ, համոսկրի (*Holosteum umbellatum* aff.) կատուախոտ մշկունի (*Nepeta muschini*) ճանդի (*Scandix australis*), պնդատերեւ վալսնդիա (*Valantia pymeia*), պայծառ խոզելընդի (*Scrophularia lucida*), երփնագոյն գայլոտն (*Lycopus variegata*), կարճ պնդատերեւ ագուաւածաղիկ (*Carex stenophylla*). և այլն¹⁾:

Ընտանի կենդանիներից՝ այստեղ կան ոչխար, այծ, կով, եզ, գոմէշ, էշ, ձի և ուղտ:

Վայրի կենդանիներից՝ նապաստակ, աղուէս, այծեամ և գայլ:

Ընտանի թռչուններից՝ հաւ, և սակաւաթիւ բադ, սագ, և հնդկահաւ:

Վայրի թռչուններից՝ ճնճղուկ, բազէ, կաքաւ, լոր, բու, ծիծեռնակ, արտոյտ, արագիլ, ձկնկուլ և այլն:

Սողուններից՝ օձ, մողէս և այլն:

Միջատներից՝ սարթ, մորմ, կարիճ (սե ու դեղին), մորեխ, մեծղուկ, մոծակ և այլն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ա.

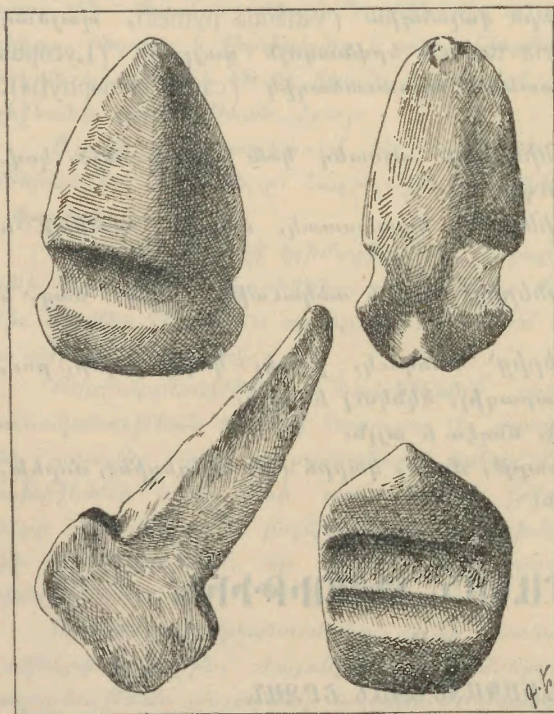
ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Նախ քան այս ոստիկանական շրջանում իմ կատարած պեղումների նկարագրութեան անցնելը, կարեւոր եմ համարում յիշել այստեղ այն մի քանի հնագիտական իրերը, որ բարեբաղդաբար ընկել են մի որեւէ թանգարան, և այսպիսով կորստից ազատուել:

Բաւականաչափ հնութիւններ գտնուում են Ս. Էջմիածնի թանգարանում, որոնց մի մասը հաւաքել է Նախիջևանի նախկին յաջորդ արժ. Գրիգորիս վարդապետը, իսկ մնացածը արժ. Մեսրոպ վարդապետ Տէր Մովսէսեանը զանազան մասնաւոր անձե-րից: Առաջին ժողովածուի մէջ մեծ տեղ են ընդունում քարացած

1) Ալիշան. Սիսական. եր. 491.

ժժմակները, օձերը և ձկները, որոնցով շատ հարուստ են Կարմիր-վանքի և Խրամ քաղաքի միջև ձգուող բլուրները: Այս տեղից եւ ևս բաւականաչափ քարացած ժժմակներ եմ հաւաքել: Արժ. Գրիգորիս վարդապետի ժողովածուն համառօտակի նկարագրուած է «Արարատ»-ի 1893 թ. 2. համարում, իսկ արժ. Մեսրոպինը բաղկացած է բացառապէս կաւէ ամաններից, դեռ ևս ցուցադրուած է:

ՔԱՐԷ ՄՈՒՐՃԵՐ

երկաթի կամ բրոնզի դարից: Պարզ երևում է, որ այս մուրճերը գործ են ածուել աղաքներ կոտրելու համար, միայն դժուար է ասել, թէ այստեղ են շինուած, թէ ուրիշ տեղից բերուած: Սըրանք մի քանի տեսակի քարերից են շինուած, աւազաքարից, թերթաքարից (сильнец) և մանաւանդ զատաքարի (diorite) տեսակներից: Վերջին տեսակի քարերից շինուածներից շատերը կանոնաւոր ձև ունեն և շատ լաւ են կերտուած: Գտնուել են նաև տեղական, բնականից կոկուած քարեր, որոնք գործ են ածուել, փոքր ինչ կերտուելուց յետոյ: Կան և այնպիսի մուրճեր, որոնք

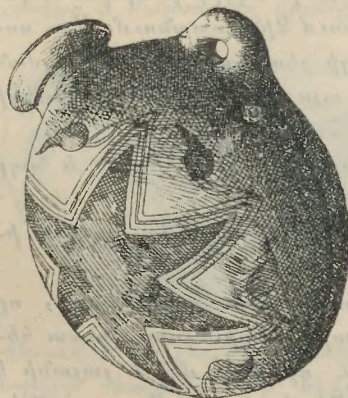
Նախիջևանի ազահանքում գտնուած են միքանի քարէ մուրճեր, որոնք այժմ պահոււմ են Կովկասեան և Պետերբուրգի Գիտութիւնների Ճեմարանի Մարդաբանական թանգարաններում: Դժբաղդաբար այս մուրճերի հետ չեն գըտնուած ուրիշ իրեր կամ որևէ մետաղ, որպէսզի կարելի լինէր որոշել, թէ ինչ ժողովրդի և որ դարին են պատկանում: Սակայն հաւանական է, որ բաւական հին շրջանից լինին և առնուադր

կոթի վրայ ամրացրուած են հիւսիսային-ուստներ, օլանեցներ, գործադրած եղանակով—կոթի մէջն են մտցրուած: Ընդհանրապէս նկատուում է, որ հին աղահատներն աւելի աշխատել են օգտուել բնական քարերից, քան կոել գործիքներ:

Պ. Պոլեակովը 1879 թուին այս աղահատը գտել է 13 մուրճ, որոնք թէպէտ զանազան ձև ունեն, սակայն ծառայել են միևնոյն նպատակին՝ աղաքար կոտրելու այս, Նախիջևանի, աղահատը: Մուրճերից շատերն ունեն շուրջանակի փոսիկ, ուր թուկով ամրացրել են կոթը: Յղկած մուրճերից ամենահետաքրքրականը մինն է, որ անկոճ է մնացել, բաւական մեծ է և ծանր: Նա ունի 185 միլիմետր երկարութիւն և մինչև 120 միլիմետր լայնութիւն, միանգամայն մօտենալով ձուածիւր ձևին: Վերի մասից 40 միլիմետր ներքև առ ի շեղ ձգւում է մի ակօսածե գօտի, ուր, երեւի ամրացել է կոթը, թերևս երկու երկար փայտեր, որոնց ծայրերից բռնած աշխատել են հաւանականօրէն երկու մարդ, որովհետև մուրճը 1 փուլի և 2 ֆունտ ծանրութիւն ունի: Միւս մուրճը, որ գտնուել է մերգելի մէջ, աւելի լաւ է կերտուած: Նրա մի ծայրը բուլի է, միւսը՝ սուր, այնպէս որ բահի է նմանում, երկարութիւնը 230 միլիմետր է, ամենալայն մասը՝ մօտ 100 միլիմետր: Նոյնպէս ունի ակօսածե շուրջանակի փորուածք բուլի ծայրին բաւական մօտ:

Մինն էլ միանգամայն զընդի է նման, կլոր կոթ ունի, որ ձեռագործ է, և քառանկիւնի, փոքր ինչ պրիզմայանման գլուխ:

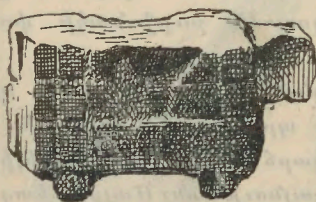
Ուշագրաւ է նաև չորրորդը՝ որ կարճ է և լայն, 140 միլիմետր երկարութեան և 100 միլիմետր լայնութեան: Ծայրը հետզհետէ սրանում է, վերան կայ երեք ակօսածե շուրջանակի փորուածքներ:

Ես պեղումներ կատարեցի գլխաւորապէս չորս տեղ. Քիւլթափա, Ուզուն-օրա-աշաղա, Կարմիր-վանք գիւղերում և Խրամ աւերակ քաղաքում:

Քիւլթափա (Մոխրագագաթ) գիւղը, որ գտնւում է Նախիջևան քաղաքից դէպի հիւսիս-արեւելք մօտ ութ վերստ հեռաւորութեան վրայ, իւր անունն ստացել է այն մոխրակոյտից, որ գտնւում է նրա արեւելեան ծայրում: Մաս

մօտաւորապէս 10 սաժէն բարձրութեան մի բոլորածն բլուր է, 100 սաժէն տրամագծով: Սրա մէջ նկատելի են եօթը շարք, միմեանց վրայ դարսուած գերեզմաններ, միմեանցից 3—4 արշին բարձր: Ածխախառն մոխրի շերտը որոշ կերպով բաժանում է գերեզմանների յարկերը միմեանցից: Գերեզմանները մանր քարերով շարուած քառանկիւնի փոսեր են, մօտ մի արշին բարձրութեան, առանց քարէ կափարիչի և հիւսիսից հարաւ ուղղած: Իւրաքանչիւր գերեզմանի մէջ գտնւում էր միայն մի կմախք, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և երեսը դէպի հարաւ դարձրած: Շատերի մէջ լինում էին նաև զանազան ձևի պուլիկներ, և տաւարի ոսկորներ: Միքանիսի մէջ կար նաև այրուած ցորեն ու գարի: Պուլիկների մեծագոյն մասը կոտորուած էին: Նկատելի էր, որ ստորին յարկերի պուլիկները սև, իսկ վերի յարկերինը կարմիր հողից էին շինուած: Առաջինները հասարակ են և առանց նշխերի, մինչդեռ վերջինները համեմատաբար աւելի գեղեցիկ և նշխերով զարդարուած: Ուշագրաւ է մասնաւորապէս մինը, որ տափարակ է, շրջանաձև, նեղ բերանով և երկու կանթով: Մի երեսը ծածկուած է ջրգեղով (Vernis):

Առանձին ուշադրութեան արժանի է այստեղի մի գերեզմանից իմ գտած քարէ փոքրիկ ձին, որ ընդամէնը $4\frac{1}{2}$ սանտիմետր երկարութիւն և 3 սանտիմետր բարձրութիւն ունի: Նկատուած է որ որա մէջքին կերտուած է նաև թամբը: Հասկանալի է, որ ննջեցեալի հետ ձին, ինչպէս և զէնքերն ու զարդերը, թաղելու սովորութեան փոխարինել է նրա արձանը կամ պատկերը թաղելու սովորութիւնը, որ այժմ էլ տեղի է ունենում Չինաստանում: Այս սովորութեան փնտրութիւնը է ձին ննջեցեալի յետևից մինչև գերեզման տանելու ծէսը, որ տեղի է ունենում այս կողմերի բնիկ հայերի մէջ ևս:

Գիւղացիները շարունակ քանդում են այս բլուրը և հողը տանում այգիները պարարտացնելու:

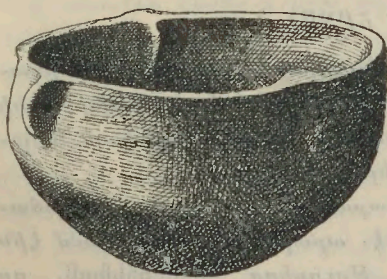
Ո՛չ միայն ևս, այլ և գիւղացիներն այս տեղերից բրոնզէ իւրեր չենք գտել:

Միևնոյն ձևն ու կազմութիւնն ունի նաև այն բլուրը, որ գտնւում է այստեղից դէպի արևմուտք, հազիւ չորս վերստ հեռու, Ուզուն-օրա-աշաղա և Խալիլու գիւղերի մէջ և յայտնի է դարձեալ Քիւլ-թափա—մոխրագագաթ անունով: Սա առաջին

աւելի ընդարձակ է, միայն նրանից աւելի ցածր: Իսկական բարձրութիւնը յայտնի չէ, որովհետեւ շրջակայ գիւղացիները շարունակ քանդել են ու քանդում են ու հողը տանում արտերը պարարտացնելու:

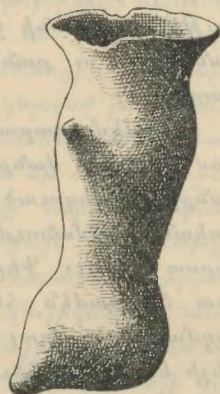
Համեմատաբար աւելի նոր ժամանակի են Ս. Ստեփանոսի կամ Կարմիր վանքի մօտ իմ պեղած գերեզմանները: Կարմիր վանքը զետեղուած է այս ոստիկանական շրջանի հարաւ-արեւմտեան սահմանում, Արաքսի ափին, Նախիջևանից մօտ քսան վերստ հեռու: Գերեզմանները գտնւում են վանքից արեւմուտք մօտ 50 սաժէն հեռու, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Գերեզմանների վրայ թմբեր չկան, ոչ էլ գերեզմանաքարեր, նկատելի են միայն հիւսիսից հարաւ ձուլած զոյգ քարեր: Այս շրջանակների մէջ մօտ երկու արշին խորութեան փորելուց յետոյ բացւում էին գերեզմանները, սրանք բոլորն էլ միատեսակ էին, բոլորն էլ ուղղուած հիւսիսից հարաւ, բոլորն էլ զրեթէ միեւնոյն երկարութեան,—3 արշին, միայն տարբեր լայնութեան 1—2½ արշին: Գերեզմանի չորս կողմը 1—1½ արշին բարձրութեան քառակուսի պատ էր քաշուած անտաշ, փոքր քարերով, ամբողջովին հողով լցուած էր ու վերան՝ փոխանակ սալաքարի՝ փոքր ինչ մեծ քարեր էին դրուած: Իւրաքանչիւր գերեզմանում լինում էր 1—3 կմախք, բոլորն էլ հիւսիսից հարաւ ուղղուած, մօտերը կաւէ զանազան ամաններ: Կմախքները սաստիկ փթել էին, այնպէս որ հնարաւոր չեղաւ ամբողջ զանգեր վերցնելու, սակայն որքան կարելի եղաւ նկատել, մեծ մասամբ միջագլուխ էին:

Կաւէ ամանները կարմրաւոյն են, բաւական լաւ շինուած: Առանձին ուշադրութեան արժանի են թասի նմանութիւն ունեցողները և մանաւանդ սրանցից մինը՝ որ կանթ ևս ունի: Աւելի ուշադրաւ է մի ուրիշը՝ որ կճղակի նմանութիւն ունի, 20 սանտիմետր բարձրութեան և 8 սանտիմետր տրամագծով: Հաւանական է, որ խմիչքներ խմելու համար գործածուած լինի:

Կարմիր-վանքից հազիւ հինգ վերստ դէպի հարաւ, անմիջապէս Արաքսի ափին, այնտեղ, ուր այժմ գտնւում է Նեհրամի պահակատունը, երևում են նախկին իրամ քաղաքի հետքերը.—մի եկեղեցու հիմքը և մի քանի գերեզման: Թողնելով քաղաքի տեղագրութիւնն ու պատմական անցեալը

տեղագրական բաժնի մէջ անելու, ես առ-
այժմ բաւականանում եմ ասելով, որ այս-
տեղ ես ես պեղումներ կատարեցի, սա-
կայն շատ քիչ բան գտայ.—մի քանի
դատարկ կարասներ, որոնք հաւանօրէն
գործ էին ածուել գինի կամ մի ուրիշ հե-
ղուկ պահելու համար, մի աղիւսի կտոր, որի
վրայ կայ մի մարդու բարձրաքանդակ, շատ
նախնական կերպով կերտուած, մի քանի
կաւէ ամաններ և իւր տեսակում դեռ եւս
միակ' մի փաղոս (ֆալիւս): Ի նկատի առ-
նելով, որ թէ հին և թէ միջին դարերում
գրեթէ ընդհանրացել էր բնութեան և մարդու ստեղծագործող
ուժի պաշտամունքը, որ ծննդական գործարանի թէ հսկայական
և թէ մանրիկ ձեւակերպութեան երկրպագութիւնը սաստիկ տա-
րածուած էր Եգիպտոսում, Ասորեստանում, Պարսկաստանում,
Փոքր Ասիայում, Յունաստանում, Իտալիայում, Մեքսիկայում և
որ մինչև անգամ այժմ մնացել են Իտալիայի շատ տեղերում և
Փրանսիայում անհետացել են միայն ժէ. դարի սկզբին, ես են-
թադրում եմ, որ Հայաստանում եւս այդ պաշտամունքը գոյութիւն
է ունեցել և այժմ էլ կան բաւականաչափ կոթողներ, սովորութիւն-
ներ և նախապաշարմունքներ, որոնցով կարելի է այդ ապացուցա-
նել, ուստի և ես մտադիր եմ մօտիկ ապագայում առանձնապէս
և ընդարձակօրէն գրել այդ մասին: Այս պատճառով և՛ զանց եմ
առնում այստեղ նկարագրելու այդ չափազանց կարևոր հնագիտա-
կան իրը:

Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Զտղաքական զարգացում.—Այժմեան Նախիջևանի ոստիկա-
նական շրջանը, որ կազմում է Երևանեան նահանգի Նախիջևանի
գաւառի մի մասը, հնումը կոչւում էր Նախնաւան կամ Նախ-
ջաւան, երբեմն Նախչուան և վերջերս՝ Նախիջևան:

Յոյները կոչում էին Նաքսուանա¹⁾, որ Նախնա-
ւան ձայնի փոխադարձութիւնն է, արաբներն անուանում էին
Նեուռի, Նեքեվի և կամ Նաւաւա, թուրքերը Նազեիքիհան, որ
ստուգաբանում էր իբր նկար կամ ծաղիկ տիեզերքի, պարսիկ-
ները Նախնեվան, իսկ հուսները Նախիչեւան:

¹⁾ Պտղոմէոս Ե. 13.

Այս երկրի ու քաղաքի հետ կապուած է մի աւանդութիւն, որի հիման վրայ միքանիսին հաճելի է եղել ստուգաբանել երկրի անունը, որպէս թէ Նոյը տապանից դուրս գալուց յետոյ ունեցել է իբր Նախ իջեւան այս երկիրը, որի պատճառով և այդ կոչուել է Նախիջևան: Այսպէս Ղազար Ջահկեցին (յետոյ կաթողիկոս) գրում է. «Ի 1539 ամի աշխարհի շինել Նոյի զՆախիջևան»: Իսկ Նալեանը աւելի ճոխացնելով՝ ասում է. «Յետ համատարած ջրհեղեղին նախկին քաղաքն Հայոց եղև Նախջուան, զի եղև նախկին իջևան Նոյեայ և որդւոց նորա, և կամ նախկին աւան եղև շինեալ յորդոցն Նոյի. և զի անտի իջին ի չուել ընդ այլ մասունս աշխարհի և անդ ասի լինել գերեզմանն Նոյի»: Այս աւանդութիւնը յիշում է նաև Յովսէպոս երրայեցին, ասելով թէ հայերն այդպէս են աւանդում և այդ տեղը Արովադիրիոն, այսինքն իջևան, անուանում:

Աւելի ծաղրելի է Վիլլոզ քարոզչի ստուգաբանութիւնը, որ իրեն ասելով՝ հայերից է լսել. իբր թէ Նոյը չուանով չափել է յատակատեղին և շինել քաղաքը, որի պատճառով և կոչուել է Նախ-չուան¹⁾:

Նախճաւանն սկզբում պատկանել է Վասպուրական աշխարհին, թէպէտ և իւր բնական գիրքով կցորդուած է Սիւնեաց աշխարհի հետ և Վասպուրականից բաժանւում է Արաքս գետով: Գլխաւորապէս այս բնական գիրքը և մասամբ քաղաքական համագամանքները պատճառ են եղել, որ Ը. դարի սկզբին այս գաւառը անցել է Սիւնեաց աշխարհին և թէպէտ Թ. դարի վերջին Արծրունեաց կողմից յետ է պահանջուել, սակայն յետ չէ տրուել:

Ազգային մատենագիրներից ամենահին տեղեկութիւնը այս գաւառի մասին տալիս է Մովսէս Խորենացին, ասելով որ Քրիստոսից վեց դար առաջ, Երուանդեան Տիգրանը «Անուշին, Աժդահակի առաջին կնոջը և նրա ազգից ուրիշ շատ աղջիկներ պատանիներով և ուրիշ գերիներով, տասն հազարից աւելի, բնակեցրեց մեծ սարի արևելեան կողմում մինչև Գողթնի սահմանները... մինչև Նախիջևան ամրոցը: Նոցա տալիս է նոյնպէս երեք քաղաքներ՝ Խրամ, Զուղա և Խոշակունիք, իսկ գետի միւս կողմից տալիս է բոլոր դաշտը, որը սկսւում է Աժդանականից մինչև նոյն Նախճաւան ամրոցը²⁾»:

Մարական այս ժողովուրդն աճելով տարածուել է նաև Շարուր և կազմել մի զօրեղ նախարարութիւն Մուրացան անունով,

¹⁾ Voyage d'un missionnaire եր. 192. յիշ. Ալիշան, Սիսական եր. 497.

²⁾ Մովսէս Խորենացի Ա. գլ. Լ. թրգմ. Ստեփանէի:

որ Վաղարշակի կարգադրութեամբ թագաւորի երկրորդն է դարձել: Առաջնակարգ տեղ բռնելով թէ Երուանդի և թէ մանաւանդ, Արտաշէս Բ. թագաւորութեան ժամանակ, ունենալով Արգամի պէս մի նշանաւոր նահապետ, այս նախարարութիւնը սոսկալի ջարդ է կրել Արտաշէսի որդի Արտաւազդից, որ «չքաւականացաւ խլելով Մուրացան ազգից երկրորդական պատիւներ, խլեց նոյնպէս Նախճաւանը և Երասխի հիւսիսում գտնուած բոլոր գիւղերը... Արգամի որդին չկարողանալով սրան համբերել, ընդդիմանում է նրան պատերազմով, բայց արքայորդին յաղթում է և ջնջում Արգամի բոլոր ծնունդներն նրանց հօր հետ, որոնք միանգամայն երևելիներ էին Մուրացան ազգից և իրան առնում է նրանց բոլոր գիւղերն և բոլոր իշխանութիւնը: Եւ նրանցից ոչ ոք չապրեց բացի միքանի աննշան մարդիկներից, որոնք Արտաշէսի մօտ փախչելով, արքունի դրան պահուեցան մնացին¹⁾»:

Որքան և՛ կասկածելի լինին վերոյիշեալ պատմական տեղեկութիւնները, այնուամենայնիւ այդպիսի աւանդութիւնների կազմութիւն անգամ ապացուցանում են, որ այդ կողմերը սահմանակից և նոյն իսկ մասն կազմելով Փոքր Մարբին, մեծապէս ենթարկուել են մարական ազդեցութեան և այդտեղ եղել է մարական մի մեծ գաղթականութիւն, որ բռնել է նոյն իսկ Շարուրի դաշտը, ապացոյց՝ Գողթան երգերը՝ որ Արտաշէսի որդի Արտաւազդի մասին ասում են. «Անց գնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ» (Սոր. Ա. գլ. Լ.), իսկ Սորենացին վկայում է, որ Մարակերտ է «ի դաշտին, որ անուանեալ կոչի Շարուրայ»: Բիւզանդը ևս յաճախ այս կողմերին կոչում է. «Երկիրն Մարաց (Դ. գլ. Իդ.), աշխարհն Մարաց (Դ. գլ. Ծ.), կողմանք Մարաց (Ե. գլ. Ծա.):

Եթէ հաւատարմութիւններն Փաւստոս Բիւզանդին, այս կողմերում հրէական մի մեծ գաղթականութիւն ևս եղած պիտի լինի, որովհետեւ նա պատմում է, թէ Շապուհ Արշակ Բ. ի ժամանակ առաւ նաև Նախճաւանը, և «Հրեայ երդս վեշտասան հաղարս անտի խաղացուցին գնացուցին²⁾»: Սակայն այս աւերումը վերջնական հարուած չէ տուել քաղաքին, նա շուտով բարձրացել է, շնորհիւ իւր դիրքի, որովհետեւ գտնւում էր Պարսկաստանի և Հայաստանի, այսպիսով և՛ Հնդկաստանի և Փոքր Ասիայի ճանապարհի վրայ: Սակայն միևնոյն այդ դիրքը պատճառ է եղել բազմաթիւ հարուածների, այսպէս՝ է. դարում Հերակլ Յունաց կայսրը Պարսկաստան արշաւելիս աւերել է այս քաղաքը և սրա սահմանները, յետոյ երբ Արաբացիներն ոտք են դրել Հայաս-

1) Մ. Սոր. Բ. գլ. ԾԱ. թարգմ. Ստեփանէի:

2) Փաւստոս Բիւզ. Դ. գլ. ԾԵ.

տան, «յաւարի առին զՄարս, զԳողթն, զՆախճաւան»։ Սրանից յետոյ աւանը մեծանալով դարձել է քաղաք և եղել Վասպուրականի Ոստան, յետոյ Արարացի ոստիկանների գլխաւոր կայաններից մինը։

Ը. դարի սկզբին, այն է 705 թուին, Մահմէտ ոստիկանի հրամանով Կաշմ հրամանատարը, «որ ի կողմանս Նախճաւան քաղաքի, ետ կոչել առ ինքն զնախարարս Հայոց, նոցին հեծելովք, իբրև պատճառանօք եթէ անցուցանել ի համարու արքունի, և առնուլ հողք և դառնալ։ Եւ նոքա ըստ օրինի պարզամտութեան իւրեանց՝ հաւատարիմ համարեալ զնենգութիւն զաղտասույր որսողացն, վաղվաղակի անդր հաւանէին. իբրև ժողովեցան անդր, հրամայեցին յերկուս բաժանել զնոսա. զոմանս (800 ոգիս) հաւաքեցին յեկեղեցին Նախճաւանու, և զկէսն (400 ոգի) յուղարկեցին յաւանն ի Սրամ, արկանէին յեկեղեցի նորա, կարգեալ ի վերայ պահապանս... հանին արտաքս զաղտաստոհմս յարգելանէն. և զորս ի սրբարանն արգելեալ էին՝ հրակէզ արարին. և տողորէին ի յարկսն աստուածային խորանին»¹⁾։ Ասլա մնացած ազնուականներին նենգութեամբ ու խարէութեամբ կոդոպտելուց յետոյ, սրի ու կախաղանի մատնեցին։ Այս սոսկալի եղեռնագործութեան տարին Արարացի պատմագիրները այրման կամ հրդեհի քաւի են կոչել։ Այս կոտորածից յետոյ Նախճաւանը իւր սահմաններով Սիւնիաց աշխարհի մասն է գրուել։ Նոյն կոտորածներն ու աւերումները շարունակուել են մինչև Թ. դարը, երբ Բագրատունիք զօրանալով Նախճաւանն էլ նուաճել են, և Սմբատ Ա. նուիրել է այն Սիւսական Սմբատ իշխանին, բայց Գագիկ Արծրունին խնդրում էր իրեն դարձնել, «իբր թէ ի հաւու և ի հօրէ նոցունց իսկ տան և ազգի պատշաճեալ և նուաճեալ ունէր զնա», սակայն Սմբատ Ա. չէ կատարել նրա խնդիրը, և սա դրժգոհելով Յուսուպի ձեռնտութեամբ թագ է կապել և այնչափ չարիք հասցրել թագաւորին ու կամայ թէ ահամայ պատճառ եղել նրա սպանման։ Սակայն այս քաղաքը երկար ժամանակ չէ մնացել Սիւնիաց իշխանների ձեռքում, որովհետեւ թագաւորի նահատակութիւնից յետոյ տեսնում ենք, որ Յուսուպի փոխանորդ Նաւրն է այդտեղ նստել և այնուհետեւ դա դառել է արարացի կուսակալների բնակատեղի, թէպէտ և ոչ միշտ այդտեղ էին մնում։ Սակայն հայերի թիւը, ինչպէս երևում է, այս կողմերում այնքան էլ չի պակասել, որովհետեւ Ժ. և ԺԱ. դարերում այս կողմերում եղել է մինչև 800 եկեղեցի²⁾։ Այս ժամանակներում

¹⁾ Ղևոնդ պատմիչ. դր. Ժ.

²⁾ Բիւպրիւք քարոզիչ, որ անցել է այս տեղով 1254 թուին։

Մաղարդայ վանքի կոնդակներէց մինում, որ գրել է Սաչիկ կաթողիկոսը 976 թուին, սա նրա թեմում կոչում է. «առաջին հոյակապ եւ հոչակաւոր Սայրաֆաղաֆն Նախչաւան Կ); որ քիչ յետոյ յիշում է նաեւ Սարգիս կաթողիկոսը իւր կոնդակում իբրեւ վիճակ Սիւնեաց մետրապօլիտի, որը երբ երկու աթոռի բաժանուեց՝ Նախճաւանը Վայոց ձորի և Ճահուկի հետ մնաց Նորավանից աթոռակալին վիճակ ժԲ. դարից մինչև ժԳ. դարը:

Այստեղ Անին առնուելուց յետոյ Ալի-Արսլանը 1065 թուին ժողովել է բոլոր ամիրաների և նուաճած իշխանների զօրքերը և արշաւել դէպի Վրաստան:

ԺԲ. դարի սկզբում Նախարմիշ անունով մինն է եղել Նախճաւանում իշխող, որից առել է Մելիք շահի որդի Ալաաէսսին 1107 թուին. սրա որդի Մելիք-Թողուլը այդտեղից հալածուել է Սազրաց ասպատակներից 1121 թուին: Այս Սէլջուկեան սուլթանների ժամանակ Նախճաւան գաւառը արքունի գանձարանին 115, 000 դենար ոսկի հարկ է վճարել, ինչպէս աւանդում են արաբացի պատմագիրները, իսկ առաջ, երբ Վասպուրականի մայրաքաղաք էր, այդ նահանգը վճարել է Ամիրապետների արքունիքին 4,000,000 դրամ (տիրէմ), դարձեալ արաբացի հին պատմագիրների ասելով:

ԺԲ. դարի կիսում այստեղ, Նախճաւանում, նստող Ատրբայատականի կողմնակալների մէջ նշանաւոր է եղել Ելսիւզ Ա., որ տիրել է նաեւ Գանձակին և այլ կողմերի և որովհետեւ սա թագաւորեցրել էր Պարսկաստանի վրայ Ասլան-շահին, ուստի և կոչուել է Աքաբէկ (Թագաւորահայր կամ Հայրագլուխ), որից և նրա յաջորդները նոյն կերպ են անուանուել և ինքը համարուել է Պարսից ամբողջ թագաւորութեան հազարապետ: Սա նուաճել է նաեւ Սիւնեաց այլ կողմերը, Բաղաց թագաւորութիւնը ընկնելուց յետոյ: Սրա յաջորդ և որդի Փանլուանը (1173) գթացել է Լիպարիտ Օրբելեանի որդի Ելիկումին և նրա խնդրի համեմատ տուել է նրան Երնջակ և Ճահուկ գաւառներն ու Քալապարը Նախճաւանում: Հաւանօրէն մինչև թաթարների աշխարհակալութիւնը Նախճաւանը մնացել է Ելսիւզեան Աթաբէկների ձեռքը: Այս թաթարների տիրապետութիւնից փոքր ինչ առաջ, նրանցից փախչելով ձկալէսսին Սորազմ Շահը այստեղ ևս մեծամեծ աւերածութիւններ է գործել, և այդ ժամանակ է, կարծէք, քանդուած եկեղեցիներից շատ շատերը, որոնց մասամբ վերականգնել է փոքր ինչ յետոյ Ռաբան Աթա Ասորին:

1) Ալիշան. Սխական եր. 499.

ԺԳ. դարի վերջին, երբ թաթարաց պետութեան մէջ շփոթութիւններ են ընկել, Ղազան խանի որդի Նաւուզը հրամայել է առհասարակ քակել ամենայն եկեղեցի և կողոպտել ամեն մի քրիստոնէի ու թլպատել բոլոր պատահած քահանաներին, ի միջի այլոց սա կողոպտել է տուել և «Ղնախճաւանու եկեղեցի», (ուր) և գերեցին գքահանայս, և բազում չարչարանս ածին ի վեքայ. քարշեցին գրդունս քաւարանացն, ընկեցին և զսեղանսն քայց մեծ գլխաւորքն ոչ թողացուցին քակել գեկեղեցիսն, ակն ածեալ ի վրայ գօրացն. կողոպտեցին և զվաներն որ ի գաւառին Նախճաւանու»¹⁾:

Սրանից յետոյ էլ այս քաղաքը շատ անգամ աւերուել է, այսպէս՝ Ազախու (Ազովի) թաթարներից, Լէնկթիմուրի արշաւանքից առաջ, ի վրէժ Ճէլայիրեան Ահմէտ սուլտանի, որ անարգել էր նրանց թագաւոր Թօխդամիշ խանի դեսպանին և սա ուղարկել էր ձանխպէկ զօրավարին, որ ասպատակ էր սփռել Նախճաւանում և Սրւնեաց ամբողջ երկրում: Հազիւ մեկնել էր նա, եկել է Լէնկթիմուրը, իւր հրոսակներով, և ապա անցնելով Պարսկաստան և Ատրպատական, ուղարկել է Նախճաւանի սահմանները (1386) Ելիաս Խօնային հետամուտ լինելու Ճէլայիրեան Ահմէտ սուլտանին, որը և Ազահանքի մօտ կռիւ տալուց յետոյ խոյս է տուել, սակայն քաղաքում շատ արիւնհեղութիւն և հրկիզութիւն են եղել, որոնց հետ և՛ Զիա-էլ-միւլք կոչուած արքունի ապարանքն էլ այրուել է մի զօրավարի վրէժինդրութեամբ, որին անպատուել էր քաղաքապետը և 15 հոգի էլ պալատի մէջ հեղձամահ են եղել:

Այս սարսափելի ժամանակներում ներքին խռովութիւններն էլ մի կողմից տանջում էին հայերին: Այստեղ հաստատուած էր Միաբանողաց եպիսկոպոսական աթոռ, որ շարունակ կււում էր Լուսաւորչականների հետ:

1499 կամ 1500 թուին պարսից թագաւորութեան նորոգող Շահ Իսմայիլը Նախճաւանի դաշտում ջարդել է Ուզուն Հասանի Թոռն Ելվէնս շահին: Իսկ յաջորդ ԺԶ դարում, ինչպէս և նրանից յետոյ, պարսից և օսմանցոց պետութիւնների հաստատման և զօրանալու ժամանակ, ուրիշ քաղաքների հետ Նախճաւանն էլ կռուի և աւերի վայր է դարձել, ինչպէս նոյն դարի կիսին (1554), սուլթան Սուլէյմանի արշաւանքի ժամանակ, որ համարեա անապատացրել է քաղաքն ու նրա շրջակայքը հինգ օրուայ տարածութեամբ, ինչպէս ժամանակակից մի հայ ազգու համառօտու-

¹⁾ Ստ. Օրբ. Հ.

թեամբ պատկերացնում է. «Հայոց թվին ՌԲ. (1553-4) Խոնդ քարն երեկ ի Նախշուանն. այրեաց, քակեաց, հրձիգ արար»: Եւ ինքը սուլթանն էլ գրել է ֆրանսիացոց Հենրիկոս Բ. թագաւորին, թէ Շահն «ելիք առաջի յաղթական բանակաց մերոց զգահ իւր (ի Նախճաւանի) և զապարանս, որք յայրեաց յաւեր դարձան, մինչև չմնալ հետոց անգամ. քանզի զամենայն շէն բնակութեան քանդեցաք և հրկէզ արարաք շուրջ զՆախճաւանաւ, որոց և նշմարք անգամ ոչ երևեսցին»: Սակայն շնորհիւ իւր գիրքի, կարճ միջոցում նորից Նախճաւանը վերականգնել է, և եւրոպացի վաճառականները յիշում են նրան որպէս մեծ շահաստան, հարուստ բաղմաթիւ շտեմարաններով¹⁾: Բայց շուտով սկսուել են Շահ-Աբասի աւերիչ պատերազմները ժէ դարի սկզբին, երբ Ալի-փաշա անուշով մինն էր Նախճաւանի կուսակալը: Սրա վրայ Շահ-Աբասն ուղարկել է (1603) Զիւլֆ-Իզար խանին, սակայն մինչև նրա հասնելը՝ օսմանցիներն ահաբեկուած թողել են քաղաքը և փախել Երևան: Բայց երբ սրանց Զլալ-օղլի սպարապետը եկել է, պարսիկները նոյնպէս թողել փախել են. այն ժամանակ Օմար աղա անուշով մինը օսմանցիների կողմից եկել է պահպանելու քաղաքը: Կարճ միջոցից պարսիկները զօրեղանալով վերադարձել են, և Շահ-Աբասից ուղարկուած Ամիրգիւնե խանը պատերազմել և սպանել է Օմարին, կոտորել նրա զօրքերը, ինքը նստել է նրա տեղը: «Նոյն շահը յետ ոչ բազում ամաց, շարունակում է Առաքել Դաւրիթեցին, լուեալ ամբաստանութիւն զբնակչաց քաղաքին՝ հրամայեաց արտասահման առնել, վարել տանել ի քաղաքն Ֆահրապատ. և զքաղաքն Նախշուան աւերել, զտունան և զամենայն շինուածոն քանդել, և զայգեստանան կոտորել. որ անխափան կատարեցաւ առ նոսա հրաման թագաւորին, զի զամենայն բնակիչսն հանեալ վարեցին 'ի Ֆահրապատ. իսկ 'ի բնակչացն Նախշուանայ արք աննշանք և սինըրք փախուցեալք ի շրջակայ գիւղորայսն՝ թաքեան աստ և անդ»²⁾:

Մի անգամ էլ վերականգնեց քաղաքը և դարձաւ պարսիկ խաների բնակավայր, բացի մի կարճ ժամանակամիջոցից, երբ նրան տիրեցին օսմանցիները:

ԺԸ. դարի առաջին քառորդին, Մահմուտ խանի բռնակալութեան միջոցին, օրինաւոր ժառանգ Շահ Թահմազը խոյս տալով ապաստանել է այստեղ, Նախճաւանում, և այստեղից ուրիշ

1) Այսպէս՝ Վենետիկից պատգամաւոր Ալեքսանդրի 1571 թ. Նիւպլորի սնդղիացին 1581 թուին և ուրիշներ:

2) Առաքել Դաւրիթեցի:

տեղեր: Այդ ժամանակ այստեղ խան է եղել Ասլամազ Ղուլին, որի վրայ եկել է Դաւիթ-բեկը 6000 հայ կտրիճներով և կռուելով նրա 12—14000 զորքի դէմ, յաղթել է ու փախցրել: Սակայն երբ հայերը 3 ժամ շարունակ նրանց հետևելուց յոգնել են ու թուլացել, պարսիկները յարկարծակի յետ են դարձել և փախցրել հայերին, որոնցից շատերը շտապով գետն անցնելիս՝ խեղդուել են: Այս պատերազմում պարսիկները սաստիկ թուլանալու պատճառով օսմանցիք առանց պատերազմի առել են Նախճաւանը: Սակայն մի կարճ միջոցից Նադիր-շահը կրկին խել է օսմանցիներին ձեռքից և խան կարգել (1735) Վելի-Ղուլի խանին:

1791 թուին Շուշու Իբրահիմ խանը իւր 800 և լեզգիների Ուման-խանի 12000 զինուորների հետ յարձակուել է Նախճաւանի վրայ, «աւերեցին զքաղաքն և պաշարեցին զբերդն մինչև ժոշուրս»¹⁾: Նախիջևանի խանը թէպէտ սաստիկ նեղուել է, սակայն չէ յանձնել բերդը, մինչև որ իւր աներ՝ Երևանի Մահմէտ-խանը մեռացած Խոյի խանի հետ օգնութեան է հասել, և միքանի հաւրիւր լեզգիներ սպանելով՝ ստիպել Իբրահիմ խանին՝ յետ դառնալու Շուշի:

Հինգ-տարի յետոյ այն է 1796 թուին, Աղա-Մահմատ խանը կասկածելով այստեղի Բալբալա խանի հաւատարմութեան վրայ, երկու աչքը հանել է տուել:

Այսքան կոտորածները, բռնի և կամաւոր գաղթականութիւնն անչափ նուազեցրին այս մարդաշատ քաղաքի բնակիչների թիւը, այնպէս որ անցեալ դարի սկզբին քաղաքում 156 շ) և սրա ամբողջ գաւառում 533 գերդաստան միայն կային: Այս պատճառով և՛ գուցէ մարէր այստեղ հայութիւնը՝ եթէ մի մեծ գաղթականութիւն չգար վերակենդանացնելու նրան: Այս գաղթականութիւնը տեղի ունեցաւ Պարսկահայքից 1828 թուին Ղաղար Լազարեանի առաջնորդութեամբ, գլխաւորապէս հետևեալ պատճառներով:

ա.—Պարսկահայ ժողովրդի վերին աստիճանի անապահով և սաստիկ ճնշուած դրութիւնը:

բ. Հայերի դէպի ռուսական կառավարութիւնը տաժած անսահման վստահութիւնը³⁾:

1) Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Ա. և Բ. եր. 25—26 և գիրք Դ. եր. 571.

2) Обзоръніе Россійскихъ владѣній Закавказомъ. Спб. 1836 г. IV стр. 332 և 317.

3) Խոյում հայերը բարձրացնում էին իրենց երիտաներին և քաջականչում, թէ պատրաստ են սրանց էլ զոհելու, միայն թէ

գ.—Ներսէս արքեպիսկոպոսի (յետոյ կաթողիկոս) և Ղազար Լազարեանի հեղինակաւոր միջամտութիւնը:

դ.—Պարսկահայերի ռուսներին ցոյց տուած օգնութեան և համակրութեան համար պարսից կառավարութիւնից և ժողովրդից սպասուած վրէժխնդրութեան երկիւղը 1):

Երբ 1827 թուի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ռուսաց զօրքը յաղթանակով յառաջ էր շարժուած՝ մեծապէս օգնութիւնով հայերի ջերմ համակրանքից, ընդհանուր զօրքի հրամանատար կոմս Պասկևիչը խնդրեց կայսեր՝ որ հայերի մէջ ահագին հեղինակութիւն և համակրանք վայելող Լազարեան տոհմից Ղազարին ուղարկէ իւր բանակը, որպէսզի նրա միջոցով ռուսներն աւելի մեծ համակրանք ձեռք բերեն հայերի մէջ: Եւ երբ նրա խնդրը յարգուեց և Ղազար Լազարեանը գալով Նախիջևան, էրիստով զօրապետի բանակի հետ արշաւեց դէպի Ատրպատական, Թաւրիզի դռներն առանց պատերազմի բացուեցան նրա առաջ, որովհետեւ Թաւրիզի բազմաթիւ հայերը համոզեցին պարսիկներին անձնատուր լինել: Եւ որովհետեւ ռուսաց կառավարութիւնը մտադրուել էր Ատրպատականի հայերին գաղթեցնել Արաքսի ձախ ափը, որ հաւանականօրէն պիտի մնար իրեն, ուստի և Պասկևիչը Ղազար Լազարեանին նշանակեց Թաւրիզի քաղաքապետ, ցանկանալով նրա միջոցով դիւթել Ատրպատականի հայերին գաղթելու ռուսական մասը: Ինքը Ղազար Լազարեանը լինելով այն տոհմի գաւալ, որին բռնութեամբ պարսիկները գաղթեցրել էին հին Զուլայից Նոր Զուլա, և որը տեսել ու կրել էր պարսից բոլոր բռնութիւններն ու Ռուսաստան էր տեղափոխուել (1750 թ.) հանգիստ և ազատ գործունէութիւն որոնելու, ահա այս տոհմի գաւալը չէր կարող չհամակրել Պարսկաստանից Ռուսաստան գաղթելու գաղափարը, մի գաղափար, որ ոչ պակաս ոգևորում էր և Ներսէս արքեպիսկոպոսին, որ ամէն կերպ օգնում էր ռուսներին, տենչալով ստեղծել մի հայկական աշխարհ: Ահա և այս պատճառով, երբ Ներսէս արքեպիսկոպոսը նկատելով, որ պարսիկները Թաւրիզի առման պատճառով հաշտութիւն են խնդրելու, միջանի նամակներ գրեց Ղազար Լազարեանին, և խնդրեց, որ նա միջնորդէ Պասկևիչին, որպէսզի հայաբնակ գաւառներն աշխատեն

ռուսաց Թագաւորի հովանու տակ ապրին (Акты Археогр. Ком. VII кр. 651.

1) Կոմս Պասկևիչը գրում է Ապաս-Միրզին, որ «հակառակ դաշնագրութեան՝ հալածում են ռուսներին պատերազմի միջոցին օգնողներին և մինչև անգամ ամբոխը մինին քարկոծել է: (Акты Археогр. Ком. VII кр. 614).

Ներսէս Կաթողիկոս Երանց Երեւանի:

Нерсесь V. католикосъ
всѣхъ армянъ

Nersès V. patriarche de
tous les arméniens.

(2218)

Л. Е. Лазарянъ.

Լ. Լազարյան.

L. E. Lazarian.

[4. 218.]

ընդ միշտ ազատ պահել պարսից տիրապետութիւնից, իսկ եթէ սահմանն Արաքսը պիտի լինի՝ այն ժամանակ դաշնադրութեամբ պէտք է պահանջել, որ լուրը պարսկահայերն իրաւունք ունենան գաղթելու Ռուսա-Հայաստան: Հակառակ դէպքում հայերը կը մատնուեն պարսից անողորմ վրէժխնդրութեան, որովհետեւ նրանք բացարձակապէս ցոյց էին տուել իրենց համակրանքը ռուսներին և կարելոյն չափ օգնել էին նրանց:

Այս մասին Լազարեանը պատասխանում է Ներսէսին 1827 թ. հոկտ. 28-ին. «Զոր ինչ գրեալ էիք ինձ վասն սիրելի մեր ազգին և սահմանաց Երևանայ՝ ես նորին բարձր գերագանցութեան վասն այս խօսեալ եմ, որ ասաց ինձ թէ միտքն և դիտաւորութիւնն իւր կայսերական մեծութեան նոյն է. նա ևս ինքն նորին գերագանցութիւնն հետեւելոց է այս բանին լաւապէս կատարել: Եւ ես իմոյս կողմանէ ինձ առաջին և սուրբ պարտաւորութիւն կը համարեմ, այն է՝ որ լինիմ օգուտ ազգին մերոյ»¹⁾:

Զնայելով, որ դաշնադրութեան կայսրից նախապէս հաւատատուած նախագծի մէջ արդէն մտել էր Պարսկաստանի քրիստոնեաներին Ռուսաստան գաղթեցնելու կէտը, այնուամենայնիւ Ներսէս արքեպիսկոպոսն այդ մասին տեղեկութիւն չունենալով և չբաւականանալով Լազարեանին գրած նամակներով, 1827 թ. գեղտեմբերին գրեց իրեն Պասկելիչին, թէ հարկ է գաղթեցնել հայերին պարսից սահմաններից ռուսաց նոր նուաճած երկիրը և թէ այդ նպատակով նա ուղարկում է Ենովքեան Ստեփանոս եպիսկոպոսին և դարաբաղցի Նիկողայոս վարդապետին, որպէս զի սրանք համոզեն հայերին անմիջապէս գաղթել Արարատեան աշխարհը: Միևնոյն ժամանակ Ներսէսը խնդրում էր, որ դաշնադրութեան մէջ մտցնուի, թէ պարսից տէրութիւնը պարտաւորւում է վճարել հայերին նրանց թողած անշարժ կայքերի արժէքը:

Այս խնդրի վերաբերութեամբ Պասկելիչի գրած պատասխանի մէջ ասուած է, թէ չի կարելի համաձայնեցնել պարսից տէրութեան ընդունել հայերի անշարժ կալուածները, տեղը գրած վճարելով: Իսկ ինչ վերաբերում է մասնաւոր անձերի վրայ ծախելուն, պէտք է ասել, որ եթէ հաշտութիւնը կայանայ, դաշնադրութեան մի կէտում յատկապէս ասուած է, թէ այն ամենայն կարգի անձինք, որոնք կը կամենան գաղթել մեր երկիրը, իրաւունք ունեն ծախելու իրենց սեպհական կայքը հինգ տարուայ ընթացքում: Միևնոյն ժամանակ կասկած չայտնելով, որ պարսիկները կարող են ճշտութեամբ չկատարել գաղթականութեան մասին

¹⁾ Երիցեան. Կովկասի հայք. Մասն Ա. եր. 315.

դրուած պայմանը, նա յայտնել է ամենքին, որոնք կամենում են անցնել ռուսաց սահմանները, որ աշխատեն գաղթել նախքան ռուսաց զօրքերը կը հեռանան պարսից երկրից 1):

Վերջապէս 1828 թուի փետրուարի 10-ին կայացաւ Թուրք-մէնչայի դաշնագրութիւնը, որով Երեւանի և Նախիջևանի խանութիւնները դառնում են ռուսաց տէրութեան սեպականութիւն, երկու տէրութեան հպատակներին, որոնք Երասխի այս կամ այն ափում անշարժ կայքեր ունեն, իրաւունք է տրոււմ երեք տարուայ միջոցում ազատօրէն վաճառելու կամ փոխանակելու. Շահը կատարեալ և լիակատար թողութիւն է շնորհում Ատրպատական գաւառի բոլոր բնակիչներին և պաշտօնակալներին, չմատնելով նրանցից ոչ ոքին հալածանքի կամ նախատինքի, նրանց կարծիքներին, ընթացքի կամ վարքի վերաբերութեամբ, որ ունեցել են պատերազմի ընթացքում կամ ռուսաց զօրքերն այդ գաւառին տիրած միջոցին, նրանց մի տարի ժամանակ է շնորհւում իրենց ընտանիքներով ազատօրէն անցնելու պարսից գաւառներից ռուսականը, դուրս տանելու կամ վաճառելու իրենց շարժական կայքերը, իսկ անշարժ կայքերը ծախելու համար տրոււմ է հինգ տարի ժամանակ 2):

Այս դաշնագրութեան հիման վրայ Պասկեիչը Ղազար Լազարեանին ստանձնեց գաղթականութեան ղեկավարութիւնը, տալով նրան մանրամասն հրահանգներ: Սրանց մէջ ասուած էր, որ Լազարեանը պէտք է ընտրէ հարիւրապետներ և յիսնապետներ, որոնց պիտի յանձնարարէ անմիջապէս շրջելու հայերի և այլ քրիստոնեաների բնակավայրերը քարոզելու և ղեկավարելու գաղթականութիւնը: Պէտք է հաստատապէս իմանան թէ քրիստոնեաներն իսկապէս ցանկանում են գաղթել: Հարկաւոր չէ ստիպել կամ բռնութիւն գործ դնել գաղթեցնելու համար, այլ հարկաւոր է ազդել նրանց վրայ՝ նկարագրելով այն օգուտները, որ կունենան ընդունելով քրիստոնեայ թագաւորի հպատակութիւնը, և որ կարող են երջանիկ ու խաղաղ կեանք վարել: Կարող էք յուսադրել քրիստոնեաներին, ասուած էր հրահանգներում, որ մեր գաւառները գաղթելուց յետոյ վաճառականութեամբ պարապողները կարող են հաստատուել քաղաքներում և այնպէս կառավարուել, ինչպէս տեղական վաճառականները: Իսկ երկրագործներին բաւականաչափ հողեր կը տրուեն, և վեց տարի հարկից

1) Երիցեան. յիշ. գիրք. եր. 320.

2) Անդ. եր. 321.

3) Собрание актов относящихся къ обозрѣнію исторіи Армянскаго народа. Ч. I стр. 270—275.

և երեք տարի բեգեառից՝ ազատ կը լինեն: Աշխատել որքան կարելի է շուտ գաղթել, որովհետև ոռոսաց զորքերը հեռանալուց յետոյ պարսիկները կարող են նրանց նեղացնել և արգելել: Ամէն գաղթող գիւղ կարող է իւր կողմից մի երեսփոխան թողնել, որ նա կարողանայ պայմանաւորուած ժամանակամիջոցում ծախել գաղթողների անշարժ կայքերը: Գաղթողները պէտք է շարժուեն տեղերից ամբողջ գիւղերով, խումբ-խումբ. ամէն մի խումբը 150—300 գերդաստանից, որոնց առաջնորդելու և պաշտպանելու համար կարգել մի յիսնապետ և 2—5 հեծելազօր: Գաղթողներին խորհուրդ տալ որ գնան առաւելապէս Նախիջևանի և Երևանի գաւառները: Տնանկ գերդաստաններին իբր ճանապարհածախս տալու համար յանձնուած էր Լազարեանին 25,000 ռուբլի, յանձնարարելով, որ իւրաքանչիւր գերդաստանին 10 ռուբլուց աւելի չտրուի, և այն էլ այն պայմանով, որ ոռոսաց սահմանն անցնելուց հինգ տարի յետոյ սկսեն և յաջորդ հինգ տարիների ընթացքում մասմաւ վճարեն¹⁾:

Այս գաղթականներին տեղաւորեցնելու համար Երևանում կազմուած էր մի յանձնաժողով, որին հրահանգուած էր աշխատել, որ գաղթականները բնակուեն ամբողջ գիւղերով, առանց միմեանցից անջատուելու, այնպէս, ինչպէս բնակուելիս են եղել, իսկ եթէ այդ անկարելի լինի, բնակեցնել մօտակայ գիւղերում: Լեռնային տեղերի բնակիչները պիտի բնակուեն լեռնային տեղերում, դաշտայինները՝ դաշտերում: Կալուածատէրերի հողերում ոչ ոքի չբնակեցնել: Աշխատել, որ գաղթական քրիստոնեաների նոր գիւղերը մահմեդական բնակիչներ էլ չունենան, և քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը առանձին գաւառակներ կամ մահալներ կազմէ: Եթէ քնիկ հայ գիւղերը ազատ հողեր ունենալով ցանկանան իրենց համայնքի մէջ ընդունել և՛ գաղթականներ՝ չարգելել: Գաղթականներին բնակեցնել յարմար և առողջարար վայրերում, ուր կարելի լինի լաւ ջրի պակասութիւն չզգալ: Համոզել գաղթականներին, որ նրանք իրենց տները շինեն ուղիղ գծի վրայ և առնուազը 3 սաժէն լայնութեան փողոցներ թողնեն: Աշխատել, որ գաղթականների նոր շինուելիք տները չնմանեն երկրիս սովորական խրճիթներին, այլ աւելի հաստատուն լինեն և ունենան բոլոր յարմարութիւնները: Իբր օրինակ կարելի է տէրութեան ծախսով մի օրինակելի տուն շինել, տեղական կլիմայի և ունեցած տնտեսական կառավարութեան պահանջների համեմատ: Իրենց բնակութեան տեղը հասած, բայց կարգաւորուելու համար միջոց

¹⁾ Նկարագիր գաղթականութեան Հայոց, Մոսկուա. 1832 եր. 70—77.

չունեցող գերդաստաններին գանձարանից 10—20 բուրլի փոխ տալ, տասը տարուայ ընթացքում առանց շահի վերադարձնելու պայմանով: Նաև, եթէ միջոցներ լինեն, արմտիք էլ փոխ տալ՝ մինչև նոր հունձը: Եւ որովհետև Նախիջևանի կողմերը, մասնաւանդ Օրդուբադի, Մեղրիի և Ղափանի գաւառակները շատ անմարդաբնակ են, ուստի աշխատել գաղթականների մի մասը այդ կողմերում բնակեցնել¹⁾:

Այս հրահանգները Պասկեիչը ուղարկեց նաև Ներսէս արքեպիսկոպոսին, որի անմիջական իշխանութեան տակ էր գտնւում «գաղթականական յանձնաժողովը»:

Լազարեանն սկսեց գործել. այդ գործի համար նա անգուգաւ կաճ էր, դէպի նա և նրա տոհմը հայերի տածած սէրն ու համակրանքը կատարեալ վստահութիւն էին ներշնչել տալիս պարսիկներից հազար անգամ խարուած ժողովրդին: Երբ նա երեկցաւ Թաւրիզում և նշանակուեց քաղաքապետ, Ատրպատականի բոլոր կողմերից հայերը շտապեցին Թաւրէզ, «Լուաք զգալուստ ձեր, ցանկացաք զձեզ տեսանել. տեսաք և ուրախ եմք. այլ ընդ ուրախութեանս է մեր յլլաւի և տրտմութիւն, և այն ոչ սակաւ: Ունենք զձեզ այժմ՝ երաչի թէ յաւիտեան. այլ ո՞րպէս ի քաղցրութիւն մարդասէր խնամոցն՝ զոր մեզս ցուցանէք, վայելել ունիցին մեր որդիք՝ ընդ լծով կալով օտարաց ի դարս դարուց: Ոչ կամիմք զրկիլ ՚ի ձէնջ ասեմք և ՚ի ձերային աստուածատունկ սերնդոց, բարգաւաճելոց ընդ հովանաւոր աջով մեծի կայսեր Նիկողայոսի: Դուք մեր խնդութիւն տիրապէս: Դուք մեր միակ մխիթար և պարծանք ամենայն տարագրեալ որդւոց թշուառացելոյն Հայաստանի: Ո՛չ միամբ. գնամք յո՛ւ և գնաք. հետք մեր՝ ընդ հետս ոտից ձերոց: Միջնորդեցէք առ կայսեր՝ ձեռն կարկառել որորմութեան, և մեք յօժար եմք կալ և մեռանիլ ընդ տէրութեամբ նորա»²⁾:

Ժողովրդի կողմից գաղթելու այսպիսի բուռն ցանկութիւն տեսնելով, Լազարեանը կարծում էր, թէ շատ հեշտ է այս գլուխ բերել, բայց յետոյ, ինչպէս ինքը Լազարեանն է գրում Պասկեիչին, «երբ հասաւ այն տեղը՝ երբ հարկաւոր էր բաժանուել իւրենց կայքերից և իրենց աշխատասէր նախնիքների գերեզմաններից, այն նախնիքների, որոնք իրենց ժառանգութիւն էին թողել ընդարձակ և արգաւանդ դաշտեր. և երբ հասաւ շինական կեանքին այնքան յարմարացրուած բազմամեայ շինուածքները

1) Երիցեան. Կովկասի Հայք. Ա. մասն. եր. 325.

2) Երիցեան. Կովկ. Հայք. Ա. մասն եր. 323.

թողնելու և հաստատուն ներկան անյայտ ապագայի հետ փոխելու ժամը՝ առաջինը նեստորականները կամեցան, որ վճարեն իրենց թողած ամէն բանի արժէքը, յետոյ էլ հայերը խնդրում էին, որ տան իրենց արշարժ կայքերի արժէքի գոնէ երրորդ մասը¹⁾, որովհետեւ պարսից տէրութիւնը՝ հակառակ դաշնագրութեան՝ գաղտնի կերպով արգելել էր գնելու գաղթողների անշարժ կայքերը:

Սակայն արգելքները միմիայն հայերի կրած նիւթական զրկանքները չէին, այլ և պարսից կառավարութեան յառաջացրած խոչընդոտները: Պարսից տէրութիւնը տեսնելով, որ իւր սպասածի հակառակ ահաբէն բազմութիւն ցանկանում է գաղթել, հասկացաւ, որ միայն նրանց շնորհիւ ծաղկած երկրները պէտք է միանգամայն ամայնանան, ուստի և սկսեց քարոզել, որ ռուսաց խոստումները խաբեբայութիւն են, որ ռուսները սրանց ճորտ կը դարձնեն, սրանցից զինուոր կը վերցնեն. բացի սրանից այդ կառավարութիւնը ինքն էլ իւր կողմից սկսեց խոստումներ անել վեց տարի շարունակ հարկ չառնելու, նիւթական նպաստներ բաժանելու և այլն²⁾, սակայն հայերն ուշադրութիւն չդարձրին: Նոյն իսկ Աբաս-Միրզան Թաւրիզում հրաժարական ողջունի ժամանակ գործ դրեց արեւելեան ճոռոմարանութեան բոլոր ծաղիկները, որպէս զի համոզէ Լազարեանին, որ իւր իշխանութիւնը չարութեամբ գործ չդնէ նրան յարած հայերի մոքերի վրայ ազդելու համար, և որ ներկայ գաղթականութիւնը հայերին ամենաթշուառ դրութեան մէջ պիտի ձգէ: Սակայն Լազարեանը միայն անդրդուելի, ուստի և՛ Աբբաս-Միրզան գիմեց ուրիշ միջոցի. նա մեղադրեց Լազարեանին, իբր թէ նա բռնութեամբ է գաղթեցնում և Մահմէտ Թաքիւր խանին ուղարկեց, որ վերահսկէ: Լազարեանն էլ առնելով իւր հետ Ուրմիոյ Ասկէր խան կուսակալի որդուն և անգլիացիների գործակալ Վիլլոկին, ինչպէս և միքանի այլ անձնաւորութիւններ, շտապով գնաց հասաւ Խոյից մի մղոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող գաղթականների խմբին և հարցրեց, թէ ինքնակամ են գաղթում, թէ բռնի: Հայերը միաբերան պատասխանեցին, թէ ինքնակամ և թէ «մեզ աւելի լաւ է ուտել ռուսների խոտը, քան թէ պարսիկների հացը»: Եւ այս վկայութիւնը վաւերացնելով՝ Լազարեանը հաղորդեց Աբբաս-Միրզին:

1) Նկար. Գաղթ. Հայոց, էր. 81.

2) Акты археогр. Ком. т. VII. էր. 620.

Մի մեծ արգելք էլ պիտի համարել այն, որ տեղական թուրքերը, մանաւանդ քրդերը, մոլեգնութեամբ էին նայում հայ գաղթողներին, որոնց դառն վաստակը երկար դարեր յափշտակել, վայելել էին, ուստի և՛ սաստիկ հայհոյում էին, քարեր ձգում սրանց վրայ: և նոյն իսկ յարմար դէպքերում յարձակում, կոտորում, թալանում և յետ էին դարձնում: Պարսիկ կառավարութիւնը այս բոլորը թոյլ էր տալիս, յուսալով, որ գուցէ սրանց սպառնալիքը յետ պահէ հայերին, սակայն այս ևս չազդեց, Լազարեանը զօրք խնդրեց Պանկրատե զօրապետից և պաշտպանեց գաղթողներին 1):

Սակայն այն ինչ չկարողացան անել պարսից սպառնալիքներն ու խոստումները, արաւ մի հայ եպիսկոպոսի քարոզութիւնը: Սա Սալմաստի ս. Բարդուղիմէոս վանքի վանահայր Իսրայէլ եպիսկոպոսն էր, որ այս գաղթականութիւնն ազգակործան էր անուանում և քարոզում էր չգաղթել: Նրա քարոզները շատերին յետ պահեցին գաղթելուց: Ներսէս արք-եպիսկոպոսը իմանալով այդ՝ դիմեց միքանի միջոցների նրան էջմիածին բերել տալու, սակայն չկարողացաւ յաջողացնել, նրա դէմ յուզուած բողոքեց նաև Պասկեիչը և փրեմ կաթողիկոսին, որպէսզի նրան կարգալուծ անէ, սակայն նա արդէն հասել էր իւր նպատակին և միքանի հազար գերդաստաններ յետ էին կացել գաղթելու մտադրութիւնից:

Լազարեանը ոչ միայն անձամբ շրջեց շատ ու շատ գիւղեր, համոզելով ժողովրդին գաղթելու, այլ և բաւականաչափ օգնականներ ընտրեց՝ գործը կանոնաւոր կերպով ղեկավարելու: Սրանցից նշանաւոր էին. փոխ-գնդապետ Իշխ. Մովսէս Զաքարեան Ծրկայնաբազուկ-Արղութեանը, Իսահակ Տէր Առաքելեան Դամազեանը, Էնակոլոփեանը, Շարոյեանը, սպաներ՝ Դաւիթ և Աղէքսանդր Ստեփանեան Դորդանեանները, Շաղուբաթեանը, Մելիք-Շահնազարեանը, Մելիք-Եուսուֆեանը և ուրիշներ: Կային նաև միքանի օտարազգիներ, որոնցից շատերը հայազէտ էին: Մեծապէս օգնեցին գործին իրենց քարոզութեամբ Ենովքեան Ստեփանոս եպիսկոպոսը, Լարաբաղցի Նիկողայոս վարդապետը, Գրիգոր վարդապետը և միքանի քահանաներ:

Գաղթականները խումբ խումբ ճանապարհ ընկան 1828 թ. փետրուարի վերջից, սակայն առաջին մեծ խումբը շարժուեցաւ Մարտի 16-ին: Մեծ մասը գնում էր հետի, մանր երեխաներին և միքանի օրուայ պաշար շալակած: Շատ քչերն ունէին գրաստներ և սայլեր, որովհետեւ երկիրը դեռ ևս ձիւնապատ լինելով՝ անա-

1) Потто. Кавказская война. т. III стр. 731.

Переселеніе 40,000 армянъ
изъ Персіи въ Россію
подъ распоряженіемъ
Л. Лазаряна. въ 1828 г.

40,000 պարսկահայերի գաղ-
րականութիւնը Ռուսահա-
յաստան Ղ. Լազարեանի
կարգադրութեամբ 1828 թ.

Transmigration de 40,000
arméniens de Perse en Russie
sous les ordres de Lazarian
en 1828.

սուռնների ուտեստ չէր ճարուում: Ամէն մի խումբ, որ բաղկացած էր միքանի հարիւր հոգուց, ունէր մի վերահսկող և միքանի պահապան զինուորներ: Վերահսկողներից շատերը մարդասիրութեամբ էին վարւում խեղճերի հետ, շատ անգամ իրենց ձիերը տալիս էին թոյլ կանանց ու երեխաների ու իրենք հետի էին գնում: Աստիճանաւոր Շարոյեանը իւր հաշւով 100 սոմար հաց գնեց Նախիջևանում և բաժանեց խեղճերին:

Չափազանց սրտաշարժ և սրտածմլիկ էր նրանց հրաժարականը ծննդավայրերին և ուխտատեղի վանքերին՝ ինչպիսի են Դերէկի ս. Աստուածածին և Աղբակու սուրբ Բարդղղիմէոսի վանքերը ¹⁾:

Շատ հանդարտ էին առաջ շարժւում, մի օր գալիս էին, և՛ իր օր հանգստանում:

Վերջապէս անցան Արաքսը և հասան Նախիջևան, սակայն այստեղ հացի սառստիկ պակասութիւն զգացուեց և խեղճ գաղթականները կարծես սովամահ պիտի լինէին, երբ Լազարեանը Խոյից սլացաւ այստեղ մայիսի 19-ին և Թիֆլիսեցի մի հայից 2000 ոսկի փոխ առնելով բաժանեց գաղթականներին ու ազատեց նրանց սովից ²⁾: Յետոյ Լազարեան դիմեց Երևանի «գաղթականութեան յանձնաժողովին», փութացնելու օգնութիւնը, սակայն նա պատասխանեց, որ հաց չճարուելու պատճառով չեն կարող օգնել, և որ պէտք է գաղթականներին յետ պահել մինչև նոր հացի հունձը, ապա թէ ոչ նրանք կարող են սովամահ լինել ուսաց սահմաններում: Սակայն արդէն ուշ էր, գաղթականներն արդէն ճանապարհ էին ընկած, ուստի և չափազանց մեծ նեղութիւններ կրեցին, մանաւանդ երբ վրայ հասան անձրեաքեր աշունն ու սառստիկ ձմեռը, երբ գաղթականների մեծ մասը դեռ ևս չունէին բնակարաններ և ոչ էլ ապրուստի միջոց. 45,000 գաղթականներից երկու տարուայ ընթացքում մեռան մօտ 10,000 հոգի, շատերն էլ վերջին յուսահատութեան հասան: Պետութեան տուած նպաստը ընդամենը կազմում է 84,000 ռ. որից 44,000 ռ. բաժանել էր Լազարեանը, 40,000 էլ գաղթականութեան յանձնաժողովը, այնպէս որ ամեն մի մարդու հասել է հազիւ երկու ռուբլի, այն էլ տասը տարուց յետոյ վերադարձնելու պայմանով ³⁾:

Լազարեանի Պասկեիչին մատուցած տեղեկագրից երևում է, որ գաղթողների ընդհանուր թիւը եղել է 8249 ընտանիք, որ մօ-

¹⁾ Քաջբերունի. Ճանապարհորդական նկատողութիւնք. Արարատ 1892 թ. № 3. եր. 214.

²⁾ Նկար գաղթ. հայոց եր. 64.

³⁾ Երիցեան. յ. գ. եր. 336.

տաւորապէս կազմում է 45,000 հոգի, որից մօտ 10,000 հոգին երկու տարուայ ընթացքում պակասել են: Այս գաղթականները եղել են Թաւրիզ քաղաքից և Ուրմիայի, Սալմաստի, Խոյի, Մարաղայի և մասամբ Սաղաւինի խանութիւններից: Ռուս կառավարութեան 1829—1381 թուին կազմած աշխարհագիրը ցոյց է տալիս, որ այս գաղթականները վերաբնակուել են.

	Գերդաստ.	հոգի.
Երևան քաղաքում	366	1,715
Երևանի 10 մահալներում	4,193	21,853
Նախիջևան քաղաքում	265	1,110
Նախիջևանի 4 մահալներում	1,872	9,542
Օրդուբատ քաղաքում	36	182
Օրդուբատի շրջակայքում	214	1,158
	6,946	35,560

Բացի սրանցից մի փոքրիկ խումբ էլ վերաբնակուել է Ղաբարաղում:

† ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՐՆՈՒԴԱՐԵԱՆՅ

Երբ մեզանում գիտնական հիմունքների վրայ դրած ազգա-
գրական հետազոտութեան մասին գեո ևս պարզ գաղափար չու-
նէին, հանդէս էին գալիս հազիւ տարրական կրթութիւն ստացած
եռանդոտ և ժողովրդասէր անհատներ, որ շրջելով ժողովրդի մէջ՝
ազգագրական նիւթեր էին հաւաքում կամ մեր բնաշխարհի նկա-
րագրութիւնը տալիս մեզ: Այդպիսի ինքնուս նկարագրողների
շարքում աչքի են ընկնում կուսակրօն հոգևորականներից շատերը:
սրանց ամենափայլուն ներկայացուցիչն էր տաղանդաւոր Սրուանձ-
տեան հանգուցեալ եպիսկոպոսը, որի «Համով հոտովը», «Հնոց
նորոցը», «Գրիչ-բրիչը» մի մի գոհարներ են հայ ազգագրու-
թեան տեսակէտից: Ընդհանուր գնահատութեան արժանացան նաև
Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանցի «Ուղեորութիւնները», որոնք
մինչև վերջին ժամանակները մի տեսակ բեղեկիքի պաշտօն էին
կատարում՝ մեր երկրի վանքերն ու արձանագրութիւնները տես-
նել ու հետազօտել ցանկացող ճանապարհորդների համար:

Ահա այդ անձերի շարքում պէտք է դասել նաև Մակար ե-
պիսկոպոս Բարխուդարեանցին, որ իւր ժամանակակից և ուսում-
նակից կուսակրօններից շատ էր տարբերում՝ իւր հետաքրքրու-
թեամբ, աշխատասիրութեամբ և խուզարկու բնաւորութեամբ: Նա
անկեղծ սիրում էր իւր գործը և ամբողջ հոգուով նուիրուած էր
գրան՝ Հնայելով իւր թերի ուսմանը և կարևոր պատրաստութիւ-
նից զուրկ լինելուն:

Հանգուցեալ Մակար եպիսկոպոսը ծնուել է 1832 թ. Շուշու
գաւառի Խանածախ գիւղում և երեսուն տարեկան հասակում գր-
նացել Երուսաղէմ, ուսում առել հանգուցեալ Մելիքսեդեկ արք-
եպիսկոպոս Մուրադեանի մօտ և 1870 թ. Եսայի պատրիարքի
օրով վարդապետ ձեռնադրուել. 1880 թ. Գէորգ կաթողիկոսի
հրամանով ընդունուել է սբ. Էջմիածնի միաբան: Այնուհետև կը-
րօնուսոյց է եղել Շուշուայ թէ ուէալական և թէ թեմական դըպ-
րոցներում: Սաղիանի վանքի վանահայր է եղել, 1894 թ. եպիս-
կոպոս ձեռնադրուելով՝ կարգուել է Շամախու թեմի առաջնորդ,
ապա մայր Տաճարի լուսարարապետ և վերջը Սինոդի անդամ:
1906 թ. տկարութեան պատճառով հրաժարուելով սինոդի անդա-
մութեան պաշտօնից՝ ցանկանում էր ծերութեան օրերն անդորր
անցնել Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանքում, բայց փետրուարի 6-ին
մահը վրայ հասաւ նրան սբ. Էջմիածնում:

Հանգուցեալը շարունակ ճանապարհորդում էր պաշտօնից ազատ ժամանակները և նիւթեր ժողովում. նա լաւ ըմբռնում էր գործը. «...նախ անձամբ հետազօտեմ Աղուանից ամբողջ երկիրը, աչքովս տեսնեմ երկրի դիրքը, ձեռքովս շոշափեմ ողջ հնութիւնները, ուշի ուշով ականեմ արձանագրութիւնները և կոթողները, ծանօթանամ ազգաբնակութեանց և լեզուներին»... և այլն. գրում է նա հանգուցեալ ընտրեալ կաթողիկոս Մուրադեանին (տես. պատմութիւն Աղուանից. Ա. հատոր, յառաջաբան). «Արհամարհելով արիւնարբու աւազակաց երկիւղը և գիշատիչ գազանների վտանգը, որք անպակաս են Կովկասեան և Անդրկովկասեան երկրներում, մանաւանդ անմարդաբնակ և մեծ մեծ անտառներում, աւերակ բերդերում, խոր խոր ձորերում և մութ մութ քարայրերում, ամբողջ 7 ամիս հետազօտեցի Դաղստանի (Պաղրաց և Ալանաց), Դարբանդի, Ղուբայի (Ճղրաց և Լփնաց երկիր), Բագուի, Շամախու, Շաքուայ, Ճաուի և Բաղասականի գաւառները՝ լեռներով և դաշտերով միասին»։ (Տես. նոյնը) — Այս հետախուզութիւնների արդիւնքը հանգուցեալը միացնում է «Աղուանից երկիր և գրացիք» աշխատութեան մէջ։ Այնուհետև նա ճանապարհորդում է Մուղանի, Գարգարացւոց և Գագայ դաշտերը և Արցախի բոլոր գաւառները, որի արդիւնքն է լինում «Արցախը»։ Այդ տեղագրական աշխատութիւնների մէջ հանգուցեալը թէև հարկաւ ոչ սխտեմատիկ կերպով և գիտութեան պահանջների համեմատ, բայց և այնպէս դիտողական եղանակով անում է Արցախի ամբողջ տեղագրութիւնը։

Բացի այս զուտ տեղագրական-ազգագրական աշխատութիւններից՝ Մակար եպիսկոպոսը գրեց նաև պատմական հետազօտութիւն՝ «Պատմութիւն Աղուանից» անունով, որի առաջին մասը տպագրուեց և հասցրած է մինչև մեկիբութեան ծագումը, իսկ երկրորդ աւելի հետաքրքրական մասը «Մեկիբութեան ծնած օրից մինչև Աղուանից կաթողիկոսութեան մահը», չէ տպագրուած և ցանկալի է, որ հեղինակի մահից յետոյ անհետ չկորչի, ինչպէս սովորաբար լինում է մեզանում։

Մակար եպիսկոպոսն ունի նաև մի քանի ժողովրդական հրատարակութիւններ. «Միրզա և Աննա», «Արաղը տարին կտարի», «Պըլը — Պուլի», «Չնաշխարհիկ տղայ», «Չօբանն ու նշանածը»։ ունի և կրօնական բովանդակութեամբ մի քանի աշխատութիւններ. Ամենից մեծ ուշադրութեան արժանացաւ և իւր ժամանակ հետաքրքրական գրական վիճաբանութեան առարկայ դարձաւ, հանգուցեալի հրատարակած «Դադտնիք Ղարաբաղի» աշխատութիւնը, որ մինչև այսօր էլ առեղծուած է մնացել։ Ի. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Շ Ա Ր Ո Ւ Ն Ա Կ Ի Ո Ւ Մ Է

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱ-
ՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. 1. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդաբանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարապմունքի և գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

Բաժանորդագինն է	Ռուսաս. տ. 5 ռ. կէս տ. 3 ռ. 3 ամիս 1 50
	Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդիսի XIII—XIV գրքերին բաժանորդ գրուածները համարւում են կիսամիայ բաժանորդ՝ իրաւունք ունենալով աւելացնել 2 ռ., տարեկան բաժանորդ դառնալու:

Թիֆլիզում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը, Սապեօրնայա 5. Դիմել՝ В Редакцію журнала «Азгграканъ Андесъ», Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis.